

MANUSAMHITA.

CHAPTER II.

EDITED

WITH NOTES AND TRANSLATIONS

BY

BIDHUBHUSHAN GOSWAMI, M. A.,

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT LITERATURE,

GOVT. COLLEGE, DACCA.

AND

BASANTAKUMAR RAY, M. A. B. L.

SOMETIME PROFESSOR, JAGANNATH COLLEGE,

DACCA.

2
9

3444

KEDARNATH BOSE, B. A.

28-4 AKHIL MISTRY'S LANE, CALCUTTA.

1910.

PRINTED BY S. BHATTACHARYYA, AT THE BUCKLAND PRESS.
28, BAITAKHANA ROAD—CALCUTTA.

SL NO. 075872

3051
COMPUTERISED

c 1404

द्वितीयाध्यायस्य विषयानुक्रमकथनम् ।

344

श्रीकाः	विषयाः
1	धर्मस्य लक्षणकथनम् ।
2—3	कामस्य अपरिहार्यता ।
4	कर्म्मणः काममूलता ।
5	फलामिसम्भिरादित्येन कर्म्मकरणान् सङ्ख्यसिद्धिः ।
6	धर्मस्य प्रमाणनिरूपणम् ।
7	मनोः सर्वज्ञत्वम् तदुक्तधर्मस्य सर्ववेदसारभूतत्वम् ।
8	वेदं प्रमाणीकृत्य धर्मकरणोपदेशः ।
9	श्रौतस्मार्तधर्माचरणस्य प्रशंसा ।
10	श्रुतेः स्मृतेषु संज्ञानिरूपणम् ।
11	श्रुतिस्मृत्यवमानिनः कर्म्मस्थानधिकारः ।
12	वेदमूलतैव प्रमाणम् न श्रुतिश्रीलादि ।
13	धर्मो अधिकारिणः । धर्मो श्रुतेः प्रामाण्यम् ।
14	श्रुतिर्हि धर्मनिरूपणम् ।
15	तत्र दृष्टान्तः ।
16	मानवधर्मो अधिकारिनिर्देशः ।
17	ब्रह्मावर्तदेशनिरूपणम् ।
18	ब्रह्मावर्तवासिनां सतां आचार एव सदाचारस्येन उच्यते ।
19	ब्रह्मविदेशनिरूपणम्
20	पूर्वोक्तदेशवासिब्रह्मवान् आचारविधीपदेशः ।

श्रीका:

विषया:

21	मध्यदेशनिर्हपचम् ।
22	चार्यावर्तनिर्हपचम् ।
23	अग्निषदेशनिर्हयः ।
24	विज्ञान प्रति उक्तदेशसमूहसमाश्रयोपदेशः ।
25	वर्षस्य प्रतिहार चोल्लेखपूर्वकं वर्षधर्म कथनप्रस्ताव
26	वैदिकसंस्कारकरचोपदेशः ।
27	वैदिकगार्भिं कपापनाशोपायकथनम् ।
28	शरीरस्य ब्रह्मप्रामिद्योग्यतीपायकथनम् ।
29	जातकर्मणः कर्मव्यता ।
30	नामकरणसंस्कारविधिः ।
31—33	नामकरणप्रकारोपदेशः ।
34	मिथ्यामर्चं अन्नप्राशनम् ।
35	शूद्राकर्मविधिः ।
36	विज्ञाते हपनयनविधिः ।
37—38	मुप्यगीचकालनिर्हपचम् ।
39	अत ऊर्ध्वं विज्ञानां ब्राह्मणम् ।
40	ब्राह्मणां वृषता ।
41	ब्रह्मचारिणां वर्षे ।
42—43	” भिक्षुता ।
44	” उपवीतम् ।
45	” दण्डः ।
46—47	” दण्डप्रमाणम् ।
48	” भिक्षुपरचम् ।
49—50	” भिक्षुपरचमकारः ।
51—55	” भोजनप्रकारम् ।

श्लोकाः		विषयाः
56	...	उच्छिष्टप्रदानविधिः
57	...	चतिभोजनमिन्द्रा ।
58—62	...	उपस्यर्जनप्रकारोपदेशः ।
63	...	उपवीतयाद्विधः अथव्याभेदेन भिन्नसंज्ञाकथनम्
64	...	भयमेखलादीनां पुनर्ग्रहणोपदेशः ।
65	...	केशान्ताप्यसंस्कारकथनम् ।
66	...	स्त्रीणां जातकर्मादिविधिः ।
67	...	स्त्रीणां संस्कारः ।
68	...	उपनयनविधेरुपसंहारः ।
69	...	श्रीवाचारादिविधं ब्रह्मचारिव्याम् ।
70	...	अध्ययनार्थं प्रवृत्तस्य उपवेशनादिविधिः ।
71—72	...	अध्ययनारम्भे प्रथमः ।
73	...	„ गुरोर्वाक्यम् ।
74	...	„ प्रथमविधिः ।
75	...	श्रीवाचोवाचाराधिकारः ।
76—77	...	श्रीवाचोत्पत्तिः ।
78—84	...	प्रथममाहात्म्यम् ।
84—87	...	श्रीवाचसहितगायत्रीजपप्रशंसा ।
88	...	इन्द्रियसंयमोपदेशः ।
89—92	...	एकादशीन्द्रियनिरूपणम् ।
93—95	...	इन्द्रियसंयमप्रशंसा ।
96	...	इन्द्रियसंयमोपायः ।
97	...	विषयसंयमः दीपककथनम् ।
98	...	गिरिशिखरसंयमम् ।
99	...	एकश्लोचि इन्द्रियस्य असंयमे संयमानामयः ।

श्लोकाः	विषयाः
100 ...	पुरुषार्थसाधनोपायकवचनम् ।
101 - 104 ...	सम्भ्यानुष्ठानविधिः ।
105 - 106 ...	अनध्यायकाले जपनिषेधाभावः ।
107 ...	स्वाध्यायपाठस्य फलम् ।
108 ...	ब्रह्मचारिणः गुरुकुले सनिदाहरणभिक्षासंग्रहादि विधिः ।
109 ...	अध्ययनयोग्यतानिरूपणम् ।
110 - 111 ...	अपृष्टेन उपदेशकरत्नदोषः ।
112 ...	अध्यापनानुष्ठाननिर्देशः ।
113 - 115 ...	अपात्रे विद्यादाननिषेधः ।
116 ...	दातुरज्ञानपूर्वं विद्यायश्च नान्दिद्यम् ।
117 ...	बहुजनसमवाये विद्यादातुरेव अये अभिवादनम् ।
118 ...	संयतजनस्य प्रशंसा ।
119 - 120 ...	विद्यावधोद्देश्यैः सन्धानप्रदर्शनम् ।
121 ...	अभिवादिनः प्रशंसा ।
121 - 124 ...	अभिवादनकालीननामधेयादुच्चारणविधिः ।
125 ...	प्रत्यभिवादनविधिः ।
126 ...	प्रत्यभिवादनानभिज्ञस्य अभिवादननिषेधः ।
127 ...	कुशलप्रश्नविधिः ।
128 - 133 ...	सम्भावनाभिवादनगरीयस्त्वविधिः ।
134 - 135 ...	ज्येष्ठकनिष्ठनिर्णयः ।
136 - 137 ...	ज्येष्ठत्वङ्गुनिर्णयः ।
138 - 139 ...	ज्येष्ठत्वनिरूपणम् ।
140 ...	आचार्यसंज्ञाकवचनम् ।
141 ...	हृत्पाठ्यावसंज्ञा कवचनम् ।

श्लोकाः	विषयाः
142	गुरुसंज्ञाकरणम् ।
143	श्रुत्वैकसंज्ञानिरूपणम् ।
144	वेदस्य दातुः अग्नीष्टत्वम् ।
145 *	उपाध्यायाचार्यपितृमातृणां क्रमश्चः श्रेष्ठत्वम् ।
146	जनकाचार्ययोर्मध्ये आचार्यः पूज्यतरः ।
147	जननस्य पशुसामान्यत्वम् ।
148	ब्रह्मजननः श्रेष्ठत्वम् ।
149	वेदप्रदमात्रस्य गुरुत्वम् ।
150	उपनयनप्रदस्य वेदाध्यापकस्य च कनिष्ठत्वेऽपि पित्रत्वम् ।
151 - 152	उक्ताद्यै हृष्टान्तः ।
153 - 154	ज्ञानेनैव श्रेष्ठत्वम् न वयसा ।
154	वर्णानां ज्येष्ठत्वे कारणाणि ।
155 - 158	अज्ञानस्य निन्दा ।
159	गुरोः शिष्यं प्रति सदयव्यवहारोपदेशः ।
160	न केवलं गुरोः पुरुषमात्रस्यैव वाच्यतः संयमः विहितः ।
161	सर्वान् प्रति खदुतीपदेशः ।
162	ब्राह्मणः सन्मानं मेच्छेत् ।
163	अवज्ञातस्य ब्राह्मणस्य सुखम् ।
164	गुरुकुली वासविधिपरसंहारः ।
165	सब्रतित्वात् वेदः अधिगम्यतः ।
166	सदा वेदाभ्यासः कर्तव्यः ।
167	वेदाध्ययनं तपसा ।
168	वेदं वर्धयित्वा ब्राह्मणान्वाग्धेनुनिन्दा ।
169	विचित्रं जन्म ।
170	द्वितीयजन्मनि मातापितृनिर्हरणम् ।

श्लोकाः	विषयाः
171	वेदप्रमाणात् आचार्यः पिता गीशः ।
172	द्वितीयजन्मनः भ्राक् वेदोच्चारणनिषेधः ।
173	द्वितीयजन्मनः परं व्रतस्य वेदस्य च यज्ञस्यम् ।
174	व्रतकालेऽपि स्तवर्णविहितसमूहादिधारणम् ।
175	ब्रह्मचारिणः निधमवर्णनप्रस्तावः ।
176	तर्पणदेवाञ्जनसमिदाहरणानि ।
177	मधुमांसादिवर्जनम् ।
178	अभ्यञ्जनादिवर्जनम् ।
179	अचक्रीडादिवर्जनम् ।
180	रेतःस्रवणनिषेधः ।
181	अकामतो रेतःसेकस्य प्रायश्चित्तम् ।
182	आचार्यार्थे अल-पुण्यादिसंयहः ।
183	भिषायाहृत्वाद्योग्यपावनिरूपणम् ।
184 - 185	भिषायाहृत्वाहंस्थानविशेषनिरूपणम् ।
186	काष्ठाहरणं चातपे स्थापनञ्च ।
187	सनरावं भिषाकरणप्रायश्चित्तम् ।
188	भैत्यभोजनप्रशंसा ।
189	एकस्य अन्नभोजनव्यवस्था ।
190	एकाग्रपद्वयं ब्राह्मणस्यैव नान्यस्य ।
191	गुरुणा अपचोदितोपि पठेत् ।
192 - 204	गुरोः सनौपे अवस्थानप्रकारः ।
205	गुरोर्गुरुसन्निधाने व्यवहारनियमः ।
206	द्वितं उपदिशत्सु अन्वेषु गुरुवद्द्व्यवहारः ।
207 - 209	गुरुपुत्रादिषु कर्तव्यता ।
210—217	गुरुपत्नीषु व्यवहारः ।

श्लोकाः	विषयाः
218 ...	शुश्रूषा एव विद्याधिगमहेतुः ।
219 - 221 ...	ब्रह्मचारिणो निद्राविधिः ।
222 ...	सन्ध्योपासनीपदेशः ।
223 ...	स्त्रीशूद्राणां साधुकर्म्मणः अनुकरणम् ।
224 ...	पुरुषार्थस्य श्रेयसः निर्णयः ।
225 - 226 ...	आचार्यजनकजननीमातृणां सम्माननम् ।
227 ...	मातापितृः कृष्णशोधस्य असाध्यत्वम् ।
228 - 237 ...	उत्तमानां वयाणां पूजाफलादि ।
238 - 240 ...	ब्राह्मणेतरान् वर्णादपि विद्यान्तरादियच्छणम् ।
241 ...	अब्राह्मणगुरौ शुश्रूषाप्रकारः ।
242 ...	नैष्ठिकब्रह्मचारिणां अब्राह्मणे गुरौ अवेदशे ब्राह्मण- गुरौ च वासनिषेधः ।
243 ...	नैष्ठिकब्रह्मचारिणः गुरुकुले आजीवनं वासविधिः ।
244 ...	तस्य फलकीर्तनम् ।
245 ...	उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः गार्हस्थ्यश्राव्यवहणार्थं समावर्तनकालीनस्नानान् पूर्व गुरवे दान- निषेधः ।
246 ...	उपकुर्वाणस्य गुरवे चेनादिदानविधिः ।
247 ...	नैष्ठिकस्य गुरोरभावे गुरुपुत्रादिशुश्रूषाविधिनिर्णयः ।
248 ...	तदभावे गुरुस्थापितस्य अग्नेः शुश्रूषा ।
249 ...	नैष्ठिकब्रह्मचारिणो मर्यादो ब्रह्मप्राप्तिः ।

Note. - उपसंहारश्लोके नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणो ब्रह्मप्राप्तिलोपदेशान् नैष्ठिको
अवेत् ब्रह्मो सत्यामित्युपदेश इति । (Vide कान्दोस्य भाष्यम्)

मानवधर्मशास्त्रस्य विवरणम्

परमात्मा हि ब्रह्मापरनामधेश्चिरम्यगर्भरूपेणावस्थितः पश्चात् स्वदेहं विधा चकार अर्द्धेन पुरुषः अर्द्धेन नारी च बभूव । तस्यां नार्थ्यां मेघनधर्मेण स विराडिति संज्ञितं पुरुषं जनयामास । विराडपि पुरुषो भगवानेव । स स्वयं विराट् पुरुषः मनुं सर्वं लोकस्य सृष्टारं जनयामास । मनुश्च मरीच्यविप्रभृतीन् दश प्रजापतीन् जनयामास । ते च प्रजापतयः देवान् देवत्यानि यक्षादींश्च जनयामासुः । तस्मात् मनुर्धिं भगवान् देवतानां प्रजापतीनां च आदिभूतः हिरेण्यगर्भात्मकः स्वयं भगवान् अवताररूपीति विनिर्णयः ।

तेन च मनुना स्वायम्भवेन इदं शास्त्रं कृतं तत्पुत्रेण भृगुणा च प्रजापतिना मुनिभ्य उक्तम् ततश्च जगति प्रकाशं गतम् शिष्यपरम्परया । आदौ एतच्छास्त्रं लक्ष्म्योक्तात्मकं ततः द्वादशसहस्रात्मकं ततः षष्टिसहस्रमन्वितं ततश्चतुःसहस्रश्लोकात्मकं संचिम् कृतम् ।

तस्य प्रथमाध्याये - जगतः समुत्पत्तिः । द्वितीये - संस्कारविधिः व्रतचर्या ज्ञान-विधिः । तृतीये - विवाहः, विवाहानां लक्षणं मङ्गायज्ञविधानं श्राद्धकल्पः । चतुर्थाध्याये - वृत्तानां लक्षणं स्नातकव्रतानि भत्याभत्यानिर्णय-शौचद्रव्यशुद्धिः । पञ्चमे - स्त्रीणां धर्मः, षष्ठे - वानप्रस्थधर्मः सञ्जासधर्मः । सप्तमे - वृत्तधर्मः । अष्टमे - व्यवहारदर्शनम् । नवमे - स्त्रीपुंसयोर्धर्मः दायविभागः द्यूतविधानम् कष्टकर्मोपधर्मं वैश्वशूद्रयोर्धर्मश्च । दशमे - सहरजातीनां उत्पत्तिः आपद्धर्मः । एकादशे - प्रायश्चित्तम् । द्वादशे - शुभाशुभकर्मजनितविविधजन्मात्मज्ञानकर्मणां गुणदोषौ । अनुषङ्गमन्यदपि बहु निर्णीतम् ।

द्वितीयोऽध्यायः

विद्विः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्देषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १ ॥

PROSE.—अद्देषरागिभिः सद्भिः विद्विः नित्यं सेवितः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः यो धर्मः तं निबोधत ॥ १ ॥

A. B. About the different constructions of the sloka vide elucidation.

EXPLANATION.—ब्रह्मज्ञानमेव परमधर्मः । प्रथमाध्याये सृष्टिवर्णनव्यपदेशेन ब्रह्मज्ञानाख्यं परमधर्मं मुक्त्वा तस्य अङ्गीभूतं धर्मं ज्ञातकर्म-दानादिरूपं वक्तुं द्वितीयादयो अध्यायाः आरभ्यन्ते । धर्मलक्षणमज्ञात्वा धर्मो नैव ज्ञायते इति हेतो रस्मिन् श्लोके धर्मलक्षणमाह विद्विः इति । अद्देषरागिभिः द्वेषः विषयेषु द्वेषश्चवृत्तिः रागश्च विषयेषु आसक्तिरनुरागौ वा तौ द्वेषरागौ विद्येते येषां ते द्वेषरागिणः न द्वेष- रागिणः अद्देषरागिणः नञ्प्रमाणः । तेः सद्भिः धार्मिकैः नित्यं सततं सेवितः अनुष्ठितः हृदयेन मनसा करणेन अभ्यनुज्ञातः आनुकूल्येन प्रीतिजनकतया ज्ञातः अवगतः यो धर्मः अनुष्ठानात्मकः तं धर्मं निबोधत जानीत यूयं इति शेषः । अस्मिन् श्लोके वेद- विद्विः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः इति पदवचं प्राधान्येन धर्मलक्षणं निरूपयति तदर्थमद्देषो यवः कर्तव्य इति । लक्षणप्रकारस्तु वेदविद्विः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः यः सः धर्मः । तं निबोधत इति । वेदविद्विः ज्ञातः अर्थात् वेदात् ज्ञातः ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । हृदयेन अभ्यनुज्ञातः यो वेदज्ञानां हृदयं प्रीणति अतः धी लोकाणां ऐहिकपारलौकिककर्मफलं करोति इत्यर्थः । तस्मात् यो वेदेन उक्तः भङ्गलक्षणश्च स धर्म इति लक्षणं उक्तं भवति । अनेन लक्षणेन धर्मं ज्ञात्वा वक्ष्यमाणश्लोकप्रकारेण धर्मं चरत यूयमिति निष्कर्षः ॥ १ ॥

ELUCIDATION.—This sloka has been construed by others in a different way. We stick to the commentary of Kulluka. विद्विः is regarded by some as the subject of सेवितः, and सद्भिः as the subject of अभ्यनुज्ञातः. It is for this reason that Sir W.

Jones and others translated "revered or followed by the learned in the vedas" (विद्वद्भिः सेवितः) and "impressed on the heart of the pious" (सद्भिः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः). But Kulluka Bhatta takes विद्वद्भिः as the subject both of सेवितः and अभ्यनुज्ञातः. He says in his commentary "वेदविद्वद्भिः ज्ञात इति विशेषणान्" &c. &c. &c. "हृदये-
नाभिसुष्येन ज्ञात" इति । It is not विद्वद्भिः सेवितः and अद्वेषरागिभिः सद्भिः
नित्यं हृदयेन अभ्यनुज्ञातः, but विद्वद्भिः with its epithets सद्भिः &c. &c.
सेवितः अभ्यनुज्ञातश्च (vide our prose order).

The words विद्वद्भिः हृदयेन अभ्यनुज्ञातः are the most important ones in the text. It is out of these words that Kulluka Bhatta has evolved the definition of धर्म which conforms to that given by Jaimini in his Dharma sutras or Purva Mimansa Philosophy. Bharat Siromany translates it as "ये धर्म, रागद्वेषहीन साधु विद्वानেরা' একান্ত হৃদয়ে ধারণা করিয়াছিল ।"

MEANING IN ENGLISH.—Learn that system of duty or sacred law which is followed and assented to in their heart by those who are learned in the Vedas, and free from hatred and inordinate affection.

PURPORT.—বেদজ্ঞা যং নিপেবনী হৃদয়েন অনজ্ঞাননিচ অর্থাৎ যৌ বেদেণ বিদ্বিতঃ
লোকানাং শ্রেয়স্করশ্চ স এব ধর্ম ইতি ধর্মলক্ষণম্ । তং ধর্মং মন: যুযং শৃণুত ॥ ১ ॥

BENGALI.—যাহা রাগদ্বেষণশূন্য ধার্মিক বেদজ্ঞগণ কর্তৃক অনুষ্ঠিত ও হৃদয়ানু-
মোদিত সেই ধর্ম অবগত হউন ॥ ১ ॥

BENGALI TRANSLATION.—রাগদ্বেষণশূন্য ধার্মিক বেদজ্ঞগণ যাহা নিত্য
অনুষ্ঠান করেন, অর্থাৎ যাহা কেবল বেদে প্রাপ্ত হওয়া যায় অথচ বাহ্যতে বেদজ্ঞগণের
চিত্ত অনুকূল, অর্থাৎ যাহা লোকের শ্রেয়স্কর, তাহাকে ধর্ম বলে । আপনারা উক্ত লক্ষণ-
বিশিষ্ট ধর্ম আনার নিকট অবগত হউন ॥ ১ ॥

ENGLISH TRANSLATION.—Learn the *dharma* which is followed (and practised) by the learned (in the Vedas) and the pious and the good, who are ever free from spite and passion, and which is approved by the heart (*i. e.* to say conscience). (1).

KULLUKA.—প্রকৃতপরমাত্মজ্ঞানরূপধর্মজ্ঞানায় জগৎকার্যং ব্রহ্ম প্রতিপাদ্য
অধুনা ব্রহ্মজ্ঞানাত্মমূর্তং সংস্কারাদিকরুণং ধর্ম্য প্রতিপাদ্যদ্বিষুর্ধর্ম্যসামান্যলক্ষণং প্রথমমাত্ম

विद्वद्विरिति । विद्वद्विद्विद्विः सद्भिर्धार्मिकैरागद्वेषयन्तौ रजुष्ठितो हृदयेनाभिसुखीन
 ज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिमतम् । तत्र हृदयेनेति स्वरसात् मनोऽभिसुखीभवति ।
 वेदविद्विज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं
 विवक्षितं खड्गधारिणा इत इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यम् अतो वेदप्रमाणकः
 श्रेयःसाधनं धर्म्य इत्युक्तम् एवांश्वधी यो धर्म्यस्तद्विधोषत । उक्तार्थसंशयहृष्टोक्ताः ।
 वेदविद्विज्ञात इति प्रयुक्तानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म्य इत्युक्तवाक्यम् ।
 हृदयेनाभिसुखीन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् । श्रेयः साधनमित्याह तत्र ह्यभिसुखं मनः ।
 वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म्य इत्यतः । ननुक्तमेव मुनयः प्रणिनुर्धर्म्यलक्षणम् । अत-
 एव हारौतः—अथातो धर्म्य व्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्म्यः, श्रुतिश्च द्विविधावैदिकी
 तान्त्रिकी च । भविष्यपुराणे—धर्म्यः श्रेयःसमादृष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् । स तु
 पञ्चविधः प्रीक्तो वेदमूलः सनातनः । अस्य सभ्यगनुष्ठानान् स्वर्गो मोक्षश्च जायते । इह
 लोके सुखं श्रेयं मनुलक्ष्य खगाधिप । श्रेयः श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि
 धर्म्यलक्षणसमूहयत् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्य इति । उभयचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयः-
 साधनं श्रौतिष्टोमादि, अनेन चोदनालक्षणेन अनर्थो, धर्म्य इति अधर्म्यलक्षणं सूचित-
 मनर्थः प्रत्यवायसाधनं ऊमादिः तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं श्रौतिष्टोमादि धर्म्य इति
 सन्तर्थाः । ख्यादादयोऽपि वेदसूत्रत्वमेव धर्म्यप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गाविन्द्रराजसु
 हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविविकित्तुमाशुत्य इति व्याख्यातवान्, तस्मिन् वेदविद्विरजुष्ठितः
 संशयराहित्य धर्म्य इति धर्म्यलक्षणं व्यात् । एतच्च दृष्टार्थ्यामगमनादिसाधारणं धर्म्य-
 लक्षणं विवक्षणा न श्दधते । मेधातिथित्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञातः इति यत्र चित्तं प्रवर्तय-
 ताति व्याख्याय अथवा हृदयं वेदः स ह्यधोतो माननादरूपेण तत्र हृदयस्थितिः हृदय-
 मित्युच्यते इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“प्रकृतपरमाण्वज्ञानरूपधर्म्यज्ञानाय जगत्कारणं
 ब्रह्म प्रतिपाद्य अधुना ब्रह्मज्ञानाद्भूतं संस्कारादरूपं धर्म्यं प्रतिपादादियेषु धर्म्यसामान्य-
 लक्षणं प्रथममाह विद्वद्विरिति ।”

अस्मिन् कुल्लूकनाथे केचित् तर्का अतिसंक्षिप्ताः सन्ति। तान् परिष्कृत्य रूपेण
 अज्ञात्वा कुल्लूकनाथं बोधुं न शक्यते इति तं तर्काः आदौ स्फुटौ क्रियन्ते ततश्च वाक्यस्य
 प्रतिपदव्याख्यानं भविष्यति । धर्म्यो हि द्विविधः परमधर्म्यः धर्म्यश्च । ब्रह्मज्ञानं परमाण्व-
 ज्ञानं वा परमधर्म्यः, ज्ञातकथं—विवाहोपनयनधनदान-विद्यादान-वापी-कूपखनन-दोष-
 दानादिरूपकर्माणि धर्म्यः । परमधर्म्य एव प्रकृतधर्म्यशब्देन उच्यते । परमधर्म्येण मोक्ष-
 लाभः धर्म्येण ऐहिकसमृद्धिः पारलौकिकस्वर्गादिलाभश्च भवति । तस्मात् परमधर्म्यात्
 धर्म्यः हीनतरः । तथासति मनुः परमाण्वज्ञानरूपं परमधर्म्यं प्रकृतधर्म्यं वा अनुज्ञा कथं
 हीनतरं धर्म्यं अस्मिन् शास्त्रे उक्तवान् ? मैत्रं प्रथमाध्याये हि मनुः संक्षेपेण ब्रह्मज्ञानं

उक्तवान् । मैवं प्रथमाध्याये ब्रह्मणः जगत् इदं जातमिति कथितवान् ननु ब्रह्मज्ञानम् । तस्य उत्तरमाह जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्य इति अर्थात् ब्रह्मणः जगत् जातमिति वाक्येन ब्रह्म प्रतिपादितं भवति यतो जगत् जातं तद् ब्रह्म इत्येव ब्रह्मलक्षणम् । उक्तञ्च उपनिषत्सु यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद् ब्रह्म इति शेषः । तथा ब्रह्मप्रतिपादकब्रह्मसूत्रेषु जन्माद्यस्य यत इति अर्थात् यतो यस्मात् सत्यवस्तुनः अस्य जगतः जन्मस्थितिप्रलया भवन्ति तत् ब्रह्म इति ब्रह्मलक्षणसूक्तम् । मनुनाऽपि तैमैव प्रकारेण यत् तत्कारणम् इति जगत्कारणत्वेन ब्रह्मलक्षणं उक्तम् । ब्रह्मलक्षणमथ ब्रह्म प्रतिपादनम् तदेव ब्रह्मज्ञानम् तदेव परमधर्मः । तस्मात् मनुना प्रथमाध्याये ब्रह्मप्रतिपादितम् । तव ब्रह्म प्रतिपाद्य हीनतरम् धर्म्यं द्वितीयादिषु अध्यायेषु प्रतिपादयिष्यति । तव प्रश्नः, प्रथमाध्याये परमधर्मो उक्ते इति हीनतरं धर्म्येण किं प्रयोगनम् ? तदाह ब्रह्मज्ञानाद्भूतमिति । धर्म्यज्ञानं परमधर्म्यस्य अङ्गम्, धर्म्यज्ञानादृते परमधर्म्यज्ञानं न सम्भवति चित्तशुद्धेरभावात् । धर्म्येण हि चित्तशुद्धिः ततः परं परमात्मज्ञानरूपः परमधर्मः विशुद्धे चित्तं पदं करोति । धर्म्यलक्षणात् विना धर्म्यो ज्ञातुं न शक्यते तस्मात् विद्वद्भिरिति श्लोके मनुः धर्म्यस्य लक्षणं आह ।

अधुना प्रतिपद्यस्याख्यानम् सुबोधं भविष्यति । “प्रकृतपरमात्मज्ञानरूपधर्म्यज्ञानाय” परमात्मज्ञानरूप. शो धर्म्यः स प्रकृतः धर्म्यः, तस्य ज्ञानाय ज्ञानार्थे प्रकृतधर्म्यस्य अवबोधाय इत्यर्थः “जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्य” प्रथमाध्याये ब्रह्म जगतः कारणं इति उक्त्वा तेनैव वाक्येन ब्रह्मप्रतिपाद्यं निरूप्य तेन प्रकारेण वेदान्तेषु अपि ब्रह्मणः प्रतिपादितत्वात्, “अधुना” द्वितीयाध्यायारम्भे “ब्रह्मज्ञानाद्भूतम्” ब्रह्मज्ञानस्य प्रथमाध्याये उक्तस्य परमधर्म्यस्य अङ्गभूतं चित्तशुद्धिहेतुत्वात् आनुषङ्गिकम् “संस्कारादिरूपम्” संस्काराः उपनिषदादिरूपाः षोडश आद्यो येषां ते संस्कारादयः अर्थात् षोडश संस्कार—कृपादि-खलनम्—द्वीपदान—धनदान—परोपकारादयः रूपं स्वरूपं यस्य सः तं धर्म्यं कर्मरूपं “प्रतिपिपादयिषुः प्रतिपादयितुं भिच्छुः सन् धर्म्यस्य सामान्यलक्षणं धर्म्यस्य साधारणं लक्षणं “प्रथमम्” आदौ आह मनुरिति शेषः “विद्वद्भिरिति” विद्वद्भिरिति श्लोकेन ।

After demonstrating Brahma as the First cause of the Universe, for the attainment of the knowledge of the Supreme Self which is technically styled as Paramadharma, the sage now intending to demonstrate dharma which is subsidiary to the knowledge of the Supreme Soul, and which consists in the performance of ten ceremonies and other duties prescribed by the Vedas, first of all defines “dharma” in the couplet commencing with the word *Vidvadbhi*.

“विद्वद्भिर्वेदविदभिः सदभिर्धार्मिकैः रागद्वेषग्रन्थैः अनुष्ठितः ।”

विद्वद्भिः वेदविदभिः अर्थात् वेदं विद्वद्भिः इति वक्तव्ये विद्वद्भिरित्युक्तम् । विद्वत् शब्देन अत्र वेदवित् बोध्यते न तु पण्डितः । अवेदज्ञस्य धर्मज्ञानाभावात् । सदभिः धार्मिकैः धर्मं चरति इति पाणिनिवचनात् धार्मिकशब्देन धर्मानुष्ठानशील एव गम्यते न तु अन्यः । अत्र सत्शब्देन धार्मिक एव बुध्यते न तु पण्डितः धर्मस्य प्राकरणिकत्वात् । रागद्वेषग्रन्थैरिति अद्वेषरागिभि रित्यस्यार्थः । अनुष्ठित इति सेवित शब्दस्यार्थः ।

विद्वान् means learned in the Vedas, not learned in the general sense of the word. सदभिः means those who discharge the duties enjoined by the Vedas, and does not mean honest men generally. अद्वेषरागिभिः means persons exempt from hatred against and inordinate attachment for the objects of senses.

“हृदयेन अभिसुख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिसतम् ।”

हृदयेन चित्तेन (अभि अनु) अभिसुख्येन अनुकूलतया इत्यर्थः ज्ञातः अवगतः इति अनेन अंशेन श्रेयःसाधनम् पुरुषार्थसाधनम् मङ्गलजनकत्वं अभिसतं मनोरिति शेषः । अर्थात् हृदयेन अभ्यनुज्ञात इति वार्क्येन यत् श्रेयःसाधनं शुभकरं तत् वेदोक्तं कर्म धर्म इति मनोरभिप्रायः ।

“तव हृदयेनेति स्वरसात् मनोऽभिसुखी भवति ।”

अर्थात् श्लोकस्य हृदयेन इति पदेन इदमेव बुध्यते यत् यस्मिन् वेदोक्ते कर्मणि मनः स्वरसात् स्वभावेन अभिसुखी भवति अनुकूलं भवति यदभिलक्ष्य वेदज्ञस्य चित्तं प्रवणं लोलं भवति तत् धर्मः ।

“वेदविदभिर्ज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितं, खड्गधारिणा हत इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव प्राधान्यम्” ।

वेदविदभिः ज्ञात इति धर्मशब्दस्य विशेषणम्, एवमप्रकारस्य वेदविदभिर्ज्ञात इति-प्रकारकविशेषणस्य उपादानसामर्थ्यात् प्रयोगसामर्थ्यात् हेतोः ज्ञातस्य वेदस्य एव श्रेयःसाधनज्ञाने अनेन धर्मोऽप्येतत् श्रेयः ऐहिकपारिविकमङ्गलं साध्यते इति ज्ञाने बोधे कारणत्वं हेतुत्वं विवक्षितं वक्तव्यं मनुना । यथाः खड्गधारिणा गृहीतखड्गेन मनुष्येण स हतः इति केनचित् जनेन उक्ते कथिते सति धृतखड्गस्य धृतस्य हस्ते गृहीतस्य खड्गस्य एव न तु याहकस्य जनस्य प्राधान्यं प्रधानत्वं जननकार्षणि इत्यर्थः । अर्थभावः यस्मिन् मनुवचने यो वेदविद्विर्ज्ञातः स धर्म इत्युक्तम् । वेदविद्विर्ज्ञात इति हि धर्मस्य विशेषणम् । को धर्मः ? वेदविद्विर्ज्ञातः यः स धर्म इति विशेषणप्रकारः । वेदविद्विर्ज्ञात इत्यनेन वेदेन ज्ञातः (ज्ञातुं शक्यः) इत्यर्थो भवति,

खड्गधारिणा देवदत्तेन हतः यज्ञदत्तः इत्युक्ते देवदत्तेन धृतो यः खड्ग स एव यज्ञदत्तस्य
वधकर्त्तव्यि प्रधान आसीत् इति गम्यते ।

By the specification (वेदविद्विज्ञातः) "known by the learned in the Vedas" it is intended to convey that it is the known Veda (and not the knower of it) that plays the principal part in the acquisition of knowledge which leads to श्रेयः, welfare ; because when it is said "He was killed by a swordsman", we understand that the sword played the principal part in the act of killing. "*Dharma* known by the learned-in-the-Vedas" means *dharma* known through the Vedas. It is from the Vedas that *dharma* can be known, and from nothing else.

"अतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मं इत्युक्तम् ।"

अतः पूर्वोक्तान् कारणसमूहात् हेतोः वेदप्रमाणकः वेदाः प्रमाणं बोधकं मान-
दृष्टो यस्य स वेदप्रमाणकः अर्थात् वेदे र्यो विहितः स धर्मः । ननु श्रेयसाप्त
कृत्वा श्रवं इत्यात् इति वेदविधिरप्यस्ति स किं धर्मः ? भैवं यो वेदोक्तः तथा श्रेयः-
साधनं मङ्गलकरः लोकस्य स धर्मः श्रेयसाप्त ननुष्यहननं न श्रेयस्करं किन्तु अनिष्ट-
करं तस्मात् वेदविहितमपि तत् धर्मो न भवति किन्तु अधर्मो भवतीत्यर्थः ।

Therefore *dharma* is intended to be defined as follows:—
That which is authorised by the Vedas, and is conducive to the welfare (of mankind) is *dharma*.

"एवम्बिधो यो धर्मं क्व निबोधत ।"

एवम्बिधः एवं विधा प्रकारः परिचयः लक्षणं यस्य सः पूर्वोक्तलक्षणविशिष्ट
इत्यर्थः यो धर्मः (नत् वेदवाह्यवनादिरचितशास्त्रोक्तः स्वकीयवृद्ध्या उदभाविती वा
धर्मः) तं वेदोक्तं धर्मं यज्ञ-संस्कार-दानादिक्रमं निबोधत जानीत यूयम् । Know
from me *dharma* (a system of duty) as defined above.

Those who are not controlled by the Vedas, have also a sort of *dharma* not sanctioned by the Vedas, such *dharma* is not discussed in this book.

"उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः" ।

उक्तानां प्रतिपादितानां अर्थानां व्याख्यानानां संग्रहः समाहारः एकत्र स्थापनं येषु
ते उक्तार्थसंग्रहाः । उक्तार्थसंग्रहायैते श्लोकाश्च ते उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । Couplets-

containing a summary of the foregoing discussions (are composed and put down below).

“वेदविदभि ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् मनुः ।”

मनुः वेदविदभिः अर्थात् विद्वदभिः ज्ञातः अवगतः यः स धर्म इति धर्मशब्दस्य विशेषणं प्रयुञ्जानः योजयन् यस्मात् योजितवान् तस्मात् हेतोरित्यर्थः वेदात् एव ननु अन्यस्मात् यो ज्ञातः स धर्म इति उक्तवान् ।

“हृदयेनाभिसुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिश्यन् । श्रेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभिसुखं मनः” ।

मनुः हृदयेन आभिसुख्येन ज्ञातः (अर्थात् हृदयेन अभ्यनुज्ञातः) इति निर्दिश्यन् त्रोटके कथयन् यः श्रेयःसाधनम् हितसाधकः स धर्म इति आह धर्मलक्षणमाह । हि यस्मात् तत्र तस्मिन् धर्मं मनः धार्मिकाणां इत्यर्थः अभिसुखं लीलं भवति ।

“वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्युत । मनुक्तमेव मुनयः प्रथिन्युर्धर्मलक्षणम्”

सिद्धान्तमाह वेदप्रमाणक इति । तस्मात् वेदप्रमाणकः वेदमूलकः श्रेयःसाधनं ऐहिका-
मुक्तिककन्याणकरः च यः स धर्म इति मुनयः अन्ये मुनयः व्यासवशिष्ठादयः यत् धर्मस्य लक्षणं प्रथिन्युः प्रणीतवन्तः संगृहीतवन्तः तत् लक्षणं मनुक्तं धर्मलक्षणमेव । अर्थात् अन्ये मुनयः मनुक्तं धर्मलक्षणमेव स्वकीयसंहितासु प्रणीतवन्तः । अन्ये मुनयः मनुक्तं धर्मलक्षणं मनुक्तधर्मस्य सारं च स्वकीयसंहितासु उपनिबद्धवन्तः ।

“अतएव हारीतः अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च ।”

अतः अस्मात् एव हेतोः मनुक्तधर्मलक्षणानुसरणपरत्वात् इत्यर्थः । हारीतो मुनिः आह इति शेषः । किमाह तदुच्यते अथ शुभमस्तु इत्यर्थः अथ शब्दस्य मङ्गलार्थत्वात् आकारशायशब्दमङ्गलिकौ इति वचनात् अतः अतःपरं धर्मं व्याख्यास्यामः निरूपयि-
ष्यामः । एकवचनार्थे बहुवचनप्रयोगः । व्याख्यानञ्च यथा श्रुतिप्रमाणकः वेदमूलकः यः स धर्मः । श्रुतेः द्विविध्यं आह वैदिकी वेदोक्ता तथा तान्त्रिकी तन्त्रोक्ता च । तन्त्राणा-
मावर्षणिकत्वम् स्वामिपादप्रमुखैर् व्याख्यातम् । तन्त्रस्य शास्त्रस्य न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं यावद्वेदमूलकत्वं तावत्प्रामाण्यं वेदाधीनत्वात् । उक्तञ्च भगवता भाष्यकारेण कथं तन्त्रस्य प्रामाण्यं शिवेन उक्तत्वात् । कथं शिवस्य प्रामाण्यं तन्त्रे तस्य प्रामाण्यस्याप-
जात् तस्मात् अन्योन्वायप्रतीतत् अप्रमाद्यम् । भवति च प्रामाण्यं यावत् वेदमूलकत्वं । वेदस्य स्वतः प्रामाण्यात् शिवादिवत् पुरुषविशेषेण अरचितत्वात् वेदाधीनत्वेन सर्वस्य प्रामाण्यम् ।

अतः हारोतोऽपि मनु मनुसूतवान् । तथा व्यासयेति व्यासोक्तपुराणे धर्म-
लक्षणमाह—

Thus following Manu, the sage Harit says, "Blessings to
all, now I shall explain *dhurma*. *Dharma* is that which is
authorised by *Sruti*. *Sruti* is divided into two classes what
is recited in the Vedas, and what recited in the Tantras."

"भविष्यपुराणे । धर्मः श्रेयः समृद्धिर्दृष्टं श्रेयोभ्युदयलक्षणम् । न तु पञ्चविधः
प्रीती वेदमूलः सनातनः । अस्य सम्यग्नुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षश्च जायते । इहलोके
सुखेश्चर्यं मनुलक्ष खगाधिप । श्रेयः श्रेयः साधनमित्यर्थः ।"

भविष्यपुराणे व्यासोक्ते भविष्याख्यपुराणेऽपि तथैव मनो रनुसरणं दृश्यते इत्यर्थः ।
धर्मः श्रेयः श्रेयःसाधनम् इति कुङ्कु कस्य शीजनायुक्तैव । श्रेयः श्रेयःसाधनं यत् उद्दिष्टं
त्वहितम् तत् धर्म इत्यर्थः । श्रेयः किं ? यत् अभ्युदयलक्षणम् अभ्युदयेन समृद्धिसमृद्धेन
लभ्यते बुध्यते तत् श्रेयः । ऐहिकाभ्युदयः भोगादिः । पारलौकिकाभ्युदयः स्वर्गः
मोक्षश्च । भाष्यकारस्तु अभ्युदयशब्देन भागं स्वर्गश्चाह ; मोक्षं निःश्रेयसशब्देन आह ।
स धर्मः वेदमूलः वेदप्रमाणकः सनातनः नित्यः पञ्चविधः पञ्चपकारः भवति ।
पर्मस्य पञ्चविधत्वं भविष्यपुराणोक्तं द्वितीयाध्यायीयपञ्चविंशश्लोकस्य कुङ्कु कटीकायां
दृष्टव्यम् । अस्य धर्मस्य वेदाक्तस्य सम्यक् अनुष्ठानात् आचरणात् स्वर्गो देवलोक-
प्राप्तिः मोक्षश्च मुक्तिश्च जायते मरणात् परम् । जावितकालेऽपि इह अस्मिन् मनुष्य-
लोके अतुलं सुखैश्वर्यम् सुखञ्च ऐश्वर्यं सम्पत् च एकवद्भावः जायते । हे खगाधिप
खगानां अधिप गरुड त्वं शृणु । भविष्यपुराणोक्तवचनस्थितस्य श्रेयः शब्दस्य अर्थ
माह श्रेयःसाधनमित्यर्थः । धर्मः सात्वात् श्रेयः न भवति किन्तु श्रेयसः कारणं
साधनं भवति । धर्मो ण श्रेयः प्राप्यते नतु धर्मः एव श्रेयः । तस्मात् धर्मः श्रेयः
इत्येव श्रेयःशब्देन श्रेयःसाधनम् इत्येव बुध्यते इति कुङ्कु काभिप्रायः ।

We have in the Bhabishyapurana also "Dharma is that
which is conducive to welfare. Welfare is prosperity. Such
dharma which has its source in the Vedas, and which is ever-
lasting, is divided into five classes. By the thorough practice
of it, one may derive celestial abode and final emancipation
(after death). And even in this life one may attain incom-
parable happiness and wealth. O, king of the birds, hear from
me. The word welfare (श्रेयः) in the couplet of Bhabishya-

purana quoted above implies "means to welfare" (श्रेयः साधनम्) (as श्रेयः and धर्मः are two different things, one cannot be the other.)

"जैमिनिरपि इदमेव धर्मलक्षणमसूत्रयत् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।"

न केवलं हारीतो व्यासश्च मनु मनुस्मृतवान् धर्मसूत्रस्य पूर्वसौमासाख्यस्य दर्शनस्य वक्ता जैमिनिरपि इदमेव मनुस्मृतमेव धर्मलक्षणं असूत्रयत् सूत्राकारेण उपनिबद्धवान् । सूत्रप्रकारमाह चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति अभिनयः । अस्य सूत्रस्य व्याख्या कुल्लूकेनेव कृता अथ तामेव व्याख्यास्यामि ।

Jaimini also put this very definition in the form of an aphorism. His aphorism is "chodanalakshanartho dharmā". (explanation follows).

"उभयचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः" ।

सूत्रं व्याचष्टे (explains) उभयेति । चोदनालक्षणोऽर्थः धर्म इति हि जैमिनिसूत्रम् । तस्य सूत्रस्य व्याख्यानं कुल्लूकभट्टः करोति । चोदनालक्षणः चोदना प्रेरणा प्रवर्तना इति यावत् । चोदनया लक्ष्यते प्राप्यते इति चोदनालक्षणः अत्यल्पं वहुलमिति कर्मणि अष्ट । यजेत यजनं कुर्यात् इत्यादिरूपं वाक्यं चोदनाः मूलकं प्रवर्तनामूलकं । तथाभूतं वाक्यं कर्मणि यज्ञादिरूपं प्रेरयति प्रवर्तयति चोदयति वा । तथाभूतेन वाक्येन लक्ष्यते प्रदर्शयते अर्थः हितकरः ज्योतिष्टोमादिनामक-यज्ञादिः । धर्मः । श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिना हि श्रेयः ऐहिकामुष्मिककल्याणं साध्यते । वेदोक्तप्रवर्तनावच्छेदो यत् कर्म कर्तव्यत्वेन ज्ञातं यच्च श्रेयस्करं तत् धर्मः । चोदना हि उभयविधा एव कुर्यात् इति विधिरूपा एवं न कुर्यात् इति निषेधरूपा च । ज्ञानविषया कर्मविषया च इति वैविध्यञ्च गम्यते । तस्मात् उक्तं कुल्लूकेन उभय-चोदनया लक्ष्यते इति । सविस्तरव्याख्यानन्तु शावरे द्रष्टव्यम् ।

अर्थ भावः वेदोक्तप्रवर्तनावच्छेदो प्राप्तं ज्योतिष्टोमादिरूपं श्रेयस्करं कर्म एव धर्मः इति जैमिनिसूत्रार्थः । तस्मात् जैमिनिरपि मनुस्मृतधर्मलक्षणं स्वीचकार ।

Duties, such as the performance of sacrifices like Jyotishtom and others conducive to the welfare of man and known from *Yedik* injunctions both affirmative and negative, are called *dharmā*.

"अनेन चोदनालक्षणे अनर्थोऽधर्म इति अधर्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थः प्रत्यवाह-साधनं श्लोभादिः ।"

अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण चोदनालक्षणे वेदोक्तप्रवर्षनारूपवाक्यात् लक्षिते प्राप्ते कर्मसमूहे अनर्थः अहितकरः यः सः अधर्मः ; अनर्थशब्दं व्याचष्टे प्रत्यवायसाधनं पापजनकं श्येनादिः श्येनयागादिः । वेदेन उक्ते सत्यापि यत् कर्म अनिष्टजनकं तत् अधर्मः, वेदेनोक्तं यत् कर्म श्रेयस्करं पुण्यजनकं तत् धर्मः । श्येनाख्यं यज्ञं कृत्वा श्वं नाशयेत् इति वेदे उक्तम् । श्येनयागस्य उपदेशोऽपि वेदे एव प्राप्तः । तथापि स अधर्मः अनर्थकरत्वात् प्रत्यवायजनकत्वात् नरकफलत्वात् ।

From this we get a definition of a *dharmā*. Duty which follows from the Vedic injunction, but is productive of injurious consequences, is not a *dharmā*. From it sin arises, such as the performance of Syena sacrifice (for the destruction of enemies).

“तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः ।”

Therefore the meaning of the sutra is “Duties which are authorised by the Vedas, and are conducive to good such as the performance of Jyotishtom and others, is *dharmā*.”

The Vedic injunctions are to be interpreted strictly according to the rules laid down by Jaimini. The collection of these rules is called the Purva Mimamsa Philosophy of Jaimini. It is therefore necessary to show that Jaimini is merely a follower of Manu in the light of interpretation put upon by Harit, Vyas, Vashishtha &c. &c. Jaimini was a disciple of Vyas. He became proficient in the Sama Veda.

Thus in the Vishnupurana :—

अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् । ऋग्वेदशाबकः पैलं जग्राह स महासुनिः । वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य आग्रहीत् । जैमिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्व-वेदवित् सुमनुस्तस्य शिष्योऽभूत् वेदव्यासस्य धीमतः इति ।

कर्ममौमांसकस्य जैमिने वाक्येन मनुवाक्यस्य विरोधं सर्व्वं विध्वस्तं भवेत् मनुविद्वत्स्य वाक्यस्य अप्रामाण्यात् जैमिनिना च वैदिकानां कर्मणां अनुश्रितत्वात् व्याख्यातत्वात् । तस्मात् मनुवाक्येन सह जैमिनिवाक्यस्य एकवाक्यतास्थापनायं कुल्लूकस्य परिश्रमः ।

“कृत्वाद्देशोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मो प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः ।”

कृतिः मन्वादीनां धर्मविषयकाणि वाक्यानि चादि येषां ते ख्यात्याद्यः कृति पुराणेतिहासादयः अपि वेदमूलत्वेनैव वेदाः मूलं येषां ते तथात्वेन एव धर्मो धर्मविषये प्रमाणं भवन्ति इति तत्र तत्र दर्शयिष्यामः । अयं भावः ख्यात्यादीनां स्वातन्त्र्येण न प्रामाण्यम् । किन्तु यतस्ते वेदमूलका अतस्तेषां प्रामाण्यम् । वेदा एव मूलं प्रमाणं तदाश्रयत्वे सति अन्येषां शास्त्राणां प्रामाण्यम् ।

We shall show that treatises like Smṛiti ; Purāna & &, are authorities on matters touching dharma only because they are based on the Vedas.

Now the commentator after explaining the text fully, criticises the explanation as furnished by Govindaraj and Medhatithi.

“गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति अन्तःकरणविक्रित्सागुन्ध इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेदविदभि रनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् ।”

गोविन्दराजनामा कश्चित् टीकाकृतु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यस्य अंशस्य अन्तःकरणविक्रित्सागुन्ध आन्तरिकमन्देहरहित इति व्याख्यातवान् तस्य टीकायाम् । अर्थात् हृदयेनाभ्यनुज्ञातः अन्तःकरणविक्रित्सागुन्ध अर्थात् मन्देहगुन्ध इति गोविन्दराजस्य व्याख्यानम् । तस्मात् तन्मते गोविन्दराजस्य मते वेदविदभिः अनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मस्य लक्षणं स्यात् । तच्च दीपावहम् । अयं भावः वेदज्ञै र्येत् अनुष्ठितं संशयगुन्ध तच्चेत् धर्मो भवेत् तदा सर्वं विध्वंसं भवेत् । वेदज्ञो हि जनः कामक्रीधादिभिः वशीभूतः वेदोक्तं वेदविच्छेदं च आचरति तस्मात् तदाचरणं धर्मप्रमाणं न भवति । संशयगुन्धत्वमपि न लक्षणम् लोकानां भिन्नरुषित्वान् वेद-विरुद्धवादी संशयरहितः सन् एव गोमांसाद्यभक्ष्यं भक्षयति । यदि वेदविच्छेदं न वेदो लक्ष्यते तदा अस्मद्व्याख्यानमेव गृह्यतामिति कृष्णकाशयः । किञ्च वेदविद्धिः ज्योतिष्टोमादिः क्रियते तेन स्वर्गादिलाभः स्यान्नवेति संशयं वेद एव निराकर्तुं शक्तः मान्यः अपत्यसत्वात् कार्यफलानाम् । तस्मात् वेद एव धर्म प्रमाणम् ।

“Assented to by the heart” was explained by Govindaraja as “without doubt.” According to him the definition of dharma therefore amounts to this. “That which is performed by the learned in the Vedas, and about which there is no doubt or misgiving in the mind, is dharma.”

“एतच्च हृदयार्थ्यामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विशदया न शक्यते ।”

एतच्च धर्मलक्षणं गोविन्दराजोक्तं दृष्टार्थं प्रत्यक्षफलकं यत् यामगमनादि कर्म
नेन साधारणं समानं धर्मलक्षणं स्यात् । यामे गमनं यामगमनं तद्वि दृष्टार्थं दृष्टः अर्थः
फलं यस्य तत् । प्रत्यक्षफलककर्मवत् धर्मो भवति तच्च न पण्डितानां मनोज्ञम् ।

“मेधातिथित् हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय अथवा
हृदयं वेदः सहाधीतो भावनादिरूपेण कृतहृदयस्थितिहृदयमुच्यते इत्युक्तवान् ।”

मेधातिथिर्नाम टीकाकृतं त् हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति इत्यस्य यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति
यत्र हृदयं चित्तं प्रवर्तयति प्रेरयतीति व्याख्याय पुनरपि उक्तवान् । किं ? हृदयं
वेदः अर्थात् हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यत्र हृदयशब्दस्य वेदः अर्थः । व्याख्याप्रकारं कथयति
हृदयं वेदः, कथं हृदयशब्दस्य वेदः अर्थो भवितुमर्हति मेधातिथि राह, स वेदः अधीतः
पठितः मन् भावनादिरूपेण संस्काररूपेण कृतहृदयस्थितिः कृता हृदये स्थिति यत्र न
अर्थात् हृदये स्थित्वा हृदयं उच्यते, वेद एव हृदयमधिकञ्च हृदयाकारिण तिष्ठति
अतो वेदज्ञस्य हृदयं वेद एव इत्यर्थः । एतच्च अमनोज्ञं व्याख्यानम् । वेदो हि कदापि
हृदयशब्देन नीच्यते लक्षणया तद्रूपार्थविधानमपि निष्प्रयोजनं विशद्विरिति शब्दस्य एव
वेदज्ञ इति अर्थः वेदज्ञशब्देन वेदस्यैव प्रमाणत्वं आयाति यथा व्याख्यातं कुल्लूकभट्टैः ।
तस्मात् कुल्लूकव्याख्यानमेव सम्यक् ।

इति कृष्णपदाभ्यांऽर्जं भजता मनुजीविना ।

क्रियते बालवोधार्था कुल्लूकार्यविवोधिनी ॥

Medhatithi by way of explaining “assented to by the heart”
says “that which the heart permits to do”; he adds “or the
heart is the Veda; because the Veda being well read, takes its
seat in the heart in the form of impression; hence heart means
the Veda. This explanation is hardly tenable, says Kulluka.

ELUCIDATION. — अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं उक्तं हि कुल्लूकभट्टैः— प्रकृत-
परमान्तरज्ञानरूप धर्मज्ञानाय जगत्कारणं ।

ब्रह्म प्रतिपाद्य इति । तत्र वयं धर्मो हि द्विविधः धर्मः परमधर्मश्च इति उक्तवान् ।
तत्र विषये आचार्याणां मतं संक्षेपेण विनियते । कुल्लूकभट्टा हि शाङ्करभाष्यमतानुसारे-
णैव प्रायशः परमात्मविषयकसिद्धान्तं उपनिबबन्धुः । तस्मात् प्राधान्येन धर्मविषये भग-
वच्छुद्धराचार्यस्य मतं भाष्यानुरोधेन कथ्यते । तेन सर्व्वं विशदं भविष्यतीति । उक्तं
हि भाष्ये—

“स भगवान् सृष्टेर्दं जगत् तस्य स्थितिं चिकीर्षुर्मरीचादीन् अये सृष्टा प्रजापतीन्,
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं यादृशामास वेदोक्तं; ततोऽन्वाद्य सनकसनन्दादीन् उत्पाद्य
निवृत्तिधर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं यादृशामास ।”

अर्थात् भगवान् परमेश्वरः नारायणः इदं जगत् सृष्ट्वा सृष्टस्य जगतः पालने कर्तुं-
मिच्छुः अथे मरीचिं अति अस्मिन्सं पुलस्त्यं पुलस्त्यं कर्तुं प्रचेतसं वशिष्ठं नारदं भृगुं च
प्रजापतीन् स्त्रायम्भुवमनु रूपेण उत्पाद्य स्त्रायम्भुवमनुरूपेण वेदोक्तं प्रवृत्तिलक्षणं
चोदनालक्षणं प्रवर्तनालक्षणं वा धर्मं याहयामास । तेषां दशानां प्रजापतीनां मध्ये
भृगुर्नाम प्रजापतिः मनोरादेशेन अन्वेभ्यो मुनिभ्यः पथात् उक्तवान् यं धर्मं तत्
मनुकृश्यास्व कथयन्ति । किन्तु सर्व्वं मनुष्या न प्रवृत्तयुक्ताः केचित् वैराग्ययुक्ताः च
सन्त्वेव पूर्व्वोक्तैः भृग्वदिभिः तेषां अनुशासनं न स्यात् । ततः विषयेषु अनामकान्
वैराग्यशीलान् जनान् मौक्तमार्गे यथाशक्त्वं स्थापयितुं सनकसनन्द-सनातनादि
नामकान् चतुरो मानसान् महावैराग्यशालिनः लोकगुरुन् उत्पाद्य तान् निवृत्ति-
धर्मं ज्ञानवैराग्ययुक्तं याहयामास ।” भृग्वदिभिर्गृह्यते धर्मः । सनकादिभिः गृह्यते
परमधर्मः । इतिव धर्मो वेदोक्तौ । उक्तञ्च भगवता भाष्यकारेण—

“द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः । प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्र एको जगतः
स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षात् अभ्युदयनिशेधसहेतु र्यः स धर्मः ब्राह्मणाद्यै र्वर्णिभिः
राश्रिभिः...अनुष्ठीयमानः दीर्घेण कालेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे...जगतः
स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुः...रक्षार्थं देवक्या वसुदेवान्
अंशेन कृण्वः क्षिलः सम्भूव । इति ।

अर्थात् वेदोक्तः धर्मः द्विविधः प्रवर्तनामयः धर्मरूपः निवर्तनामयः परमधर्म-
रूपश्च । तयोर्मध्ये एकः यो धर्मः सः प्राणिनां ऐहिकपारत्रिक श्रेयस्करः तस्मात्
ख्यापो । अन्यः परमधर्मस्तु पारलौकिकमोक्षप्रदमात्रम् । स हि धर्मः ब्राह्मण
क्षत्रिय वैश्यद्रै रनुष्ठीयते ब्रह्मचारि गृहस्थवानप्रस्थ-भिक्षुकैश्च ।

एवं सति बहुकाले अतीते सति रागद्वेषातिशयेन अधर्मेण धर्मः पराभूतः
अभवत् । अस्मिन् एव काले वापरयुगस्य अन्ते पुनरपि तं धर्मं स्थापयितुं जगतां
सृष्टिस्थितिप्रलयकर्ता जगतां आदिकर्ता घष्मात् परतरः कर्ता कोऽपि नास्ति न
वभूव न भविष्यति स नारायणसंज्ञः विष्णुः जगतां रक्षार्थं यदुभंशैय-वसुदेवान्
देवक्या तस्य पत्न्या अंशेन मनुष्याकारेण इत्यर्थः (इति आनन्दगिरिः स्वामी च) कृण्वः
कृष्णाख्यः जगतां परमगुरुः सम्भूव जातः क्षिल सर्व्वेषु शास्त्रेषु प्रसिद्धत्वात् । नहि
विभुवनगुरुं विना ईदृशं नित्यशुद्धबुद्धसुक्तम् अपापावज्ञं षडैश्वर्य्यमयं अन्य कस्यापि
सम्भवतीति आनन्दगिरिप्रभृतयः ।

एतदेव भगवच्छङ्कराचार्य्यस्य मतम् भाष्ये विषष्टं प्रतिपादितमिति ।

Q. Who was the Manu to whom the authorship of Manudharmashastra is attributed according to the orthodox view ?

Ans. मनवो हि चतुर्दश । तेषां मध्ये स्नायन्धवाप्यो स चादिमनुः स एव इदं धर्मशास्त्रं ब्रह्मणः प्राप्तवान् ।

इदं शास्त्रं कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः । विधिवद् गाह्यथामास इति मनुः ।

स्नायन्धवस्तु मनु ब्रह्मणः सकाशात् प्राप्य तत्प्रतिपादकं इमं ग्रन्थं कृतवान् कृत्वा च स्वपुत्रान् भृगुमरीच्यादीन् गाह्यथामास । भृगुस्तु मुनिभ्य उवाच ।

परमात्मनः ब्रह्मा ब्रह्मणः निराट् विराजो मनुः । परमात्मनं आरभ्य मनुमूर्ति-
पर्यन्तं सर्वं परमात्म-ब्रह्म-विराट्-मनवः एकस्यैव परमेश्वरस्य मूर्तिभेदाः । यथोक्तं
कुल्लुकाकभट्टैः एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्थे प्रजापतिं इति परमात्मन एव संसारस्थितये
सात्त्विकैश्चर्यादिसम्पन्न मनुरूपेण प्रादुर्भावात् इति च तस्मान् जगत्पालनायै येन अक्षरैश्च
स्वयं परमेश्वरः आदौ मरीचिभृगुप्रभृतियः धर्मं कथितवान् स एव षडेश्वर्यशाली
अक्षरः मनुर्द्विंशास्त्रं कृतवान् । अन्धे तयोदशसंख्यका मनवस्तु शक्तिशालिनो
जौवाः ।

ज्ञातातप-वशिष्ठ-दत्तादयः प्रजापतयः सुनयश्च मनुकधर्मशास्त्रस्य व्याख्यानाय
पृथक् पृथक् संहितां कृतवन्तः तस्मादुक्तं मन्वर्थनिपरीता या सा सति नैव शस्यते इति ।
मनुकशास्त्रस्य मूलरूपत्वात् अन्येषां शास्त्राणां तस्य व्याप्यारूपत्वात् इति ।

Q. Who are the other thirteen Manus ?

Ans. स्तारोविष शैलमिष तामसो वैवत स्रथा । चाक्षुषश्च महानेजा
विबस्मत् सुत एव च । मनुः । स्नायन्धवेन सह एवं मन मनवः । वैवस्वतमनो वैमादको
भ्राता अष्टमः सावर्णा मनुः । नवमी दक्षसावर्णा मैत्रेय भविता मनुः । दशमी
ब्रह्मसावर्णा भविष्यति मुने मनुः एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः । रुद्रपुत्रस्तु
सावर्णा भविता द्वादशो मनुः । तयोदशो रोच्यनामा भविष्यति मुने मनुः । भीत्य
चतुर्दशश्चाव मैत्रेय भविता मनुः इति विश्वपुराणे ।

भागवते तु तयोदशो मनु देवसावर्णिव्युक्तम् । रोच्य एव देवसावर्णिः । भौत्यास्तु
चतुर्दशो मनु भागवते इन्द्रसावर्णिरिति कथ्यते ।

एतेषाञ्च पुराणाक्तवशादिनिवरणं विस्मरन्नात् न वर्णितमिति ।

MEANING OF WORDS.—विबृद्धमिः means वेदविदमिः । सङ्घिः means
धार्मिकीः । धार्मिक means one who practises धर्मकर्म । हृदयेनाभ्यनु-
ज्ञातः = श्रेयःसाधनम् । *Q.* Show how Kulluka evolves this mean-
ing. How does Govindaraj explain it ? How does मेधातिथि
explain हृदयम् ? What is your own view of his explanation ?
How has धर्म been defined ? *Ans.*—वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः ।

Q. Explain this definition. How does Jaimini define धर्मः ? Quote his definition, and explain it ? Explain the definition as given by Harit and Vyas. Criticise the definition of Govindaraja as stated by Kulluka. Explain in your own Sanskrit "प्रकृतपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्मप्रतिपाद्य संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुः धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह". Reproduce the couplets which summarise Kulluka's discussions leading to the definition of धर्मः । Explain the sloka in the manner of Mallinath. वेदविदभिः ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् मनुः । Deduce this conclusion from the text as done by Kulluka. What is परमधर्मः ? How is it related to धर्मः ? How does धर्मः help परमधर्मः ? How मनु explains धर्मः ? Where is परमधर्मः demonstrated by मनु ? How is it demonstrated ? How Manu defines Brahma ? What is the object of परमधर्मः ? Give the meaning of the sloka in English.

GRAMMAR. 1. विदुदभिः विद् + श्ठ तत्स्थाने वसुः । विद्वान् । 2. सेवितः—सेव + ङः कर्मणि । सेवते सिधवे असेविष्ट । 3. सदभिः—अस् + श्ठ मन् । कर्त्तरि ङतीया । 4. निव्यम्—नि + त्यप् । मततम् । क्रियाविशेषणम् । 5. अद्वेषरागिभिः—द्वेष्य रागश्च द्वेषरागौ हन्तः । द्वेषरागौ विद्येते एषां द्वेषरागिणः । द्वेषरागशब्दात् अन्त्ये इनिः । न द्वेषरागिणः अद्वेषरागिणः नञ् समासः । तैः । रज्ज् + घञ् रागः । रज्ज् भातकरणशोरिति करणं घञ् विधानात् नकारलोपः । रज्ज्ते अनेनेति रागः । द्विप + घञ् हलश्रुति घञ् । 6. हृदयेन—करणं ङतीया । 7. अभ्यनुज्ञातः—प्रभि—अनु—ज्ञा + ङः कर्मणि । जानाति अज्ञासीत् । 8. धर्मः—धरतीति धर्म इति धृधातो मन् । अस्तीति क्रिया । 9. तम्—निबोधत इत्यस्य कर्म । 10. निबोधत—नि—बोध (स्वादि) लोट् । त । बोधति ।

Change of voice—...सोचिनेन...अभ्यनुज्ञानेन येन भूयते स निबुध्यताम् । १।

कामात्मता न प्रशस्ता न चेवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

PROSE—कामात्मता प्रशस्ता न (भवति) इह अकामता च नास्ति एव, हि वेदाधिगमः वैदिकः कर्मयोगश्च काम्यः ॥ २ ॥

EXPLANATION.—वेदविहितानि श्रेयःसाधनानि कर्मणि धर्म इति धर्म-
लक्षणे उक्ते काम्यस्य वेदविहितस्य कर्मणोऽपि धर्मत्वात् काम्यकर्मरूपे धर्मो अत्यासक्ति
मासूदिति वक्तुं काम्यं कर्म निन्दति कामात्मतेति । कामात्मता कामः फलकामना
आत्मा स्वभावो यस्य स कामात्मा कर्मफलाभिलाषी तस्य भावः कामात्मता फलामिलाष-
शीलत्वं न प्रशस्ता न उत्कृष्टा निन्दनीया इति भावः । फलकामनया कर्मणि
कृते सति फलभोगार्थं पुनर्जन्म भवति न तस्य पुनर्जन्म इति फलानां बन्धकत्वम् ।
भवतु काम्यं कर्म त्वान्यं बन्धकत्वात् नित्यनैमित्तिकानि तु कर्मणि कर्मण्यानि न वा
इति प्रष्टव्ये सति वक्तव्यं नित्यनैमित्तिकानि कर्मण्यानि एव तेषां फलाभावात्, अक्षरणे
च प्रत्यवायसमुत्पत्तेः । काम्ये कर्मणि कामात्मता निन्दनीया तथापि इहसंसारे
अकामता कामनायुक्तता इच्छाशून्यता नास्ति हि यस्मान् वेदाधिगमः वेदस्य अधिगमः
स्वीकारः गृहणमित्यर्थः उपनयनपूर्वकवेदगृहणम् तथा वैदिकः वेदोक्तः कर्मयोगः
कर्मभिः योगः सम्बन्धः कर्मयोगः कर्मसम्बन्धस्य काम्यः कामनाविषयः इच्छाविषय एव ।
नहि इच्छां विना कीदृशं कश्चिन् अपि कर्मणि प्रवृत्तो भवति । अभिलाषमात्र
मेव न निषिध्यते फलाभिलाष एव निषिध्यते । नित्यनैमित्तिकेषु फलाभिलाषकारणं
नास्ति तेषां फलाभावात् । तस्मात् ज्ञानस्य सहकारितया तानि कर्मण्यानि ॥ २ ॥

KULLUKA—कामात्मतेति । यथाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता सा न
प्रशस्ता बन्धकत्वान् स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्मण्यनुष्ठायमानानि पुनर्जन्मने
कारणं भवन्ति नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते न पुनरि-
च्छानात्मनेन निषिध्यन्ते । तदाह न चैवेहात्माकामतेति । यतो वेदस्वीकरणं
वैदिकसकलधर्मसम्बन्धेच्छाविषय एव ॥ २ ॥

KULLUKA EXPLAINED—“फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता” ।

Kulluka explains the word कामात्मता in the text as पुरुषस्य
फलाभिलाषशीलत्वम् i. e. habit of performing action from a desire
for rewards. पुरुषस्य धार्मिकस्य जनस्य फलाभिलाषशीलत्वं फलस्य स्वकृत-
कर्मणां फलस्य अभिलाषः कामना फलाभिलाषः स एव शील स्वभावो यस्य स फलाभि-
लाषशीलः तस्य भावः फलाभिलाषशीलत्वम् । अहं अस्य फलस्य लाभाय इदं कर्म
करोमि इति मनसि निधाय यत् कर्मकरणं तदेव फलाभिलाषशीलत्वं तदेव कामात्मता
इत्युक्तं मनुना । स्वर्गकामो यजेत अर्थात् यः स्वर्गं वाञ्छति स इमं यज्ञं कुर्यात् । तथा
पुत्रकामो यजेत यः पुत्राकाङ्क्षी स यज्ञं कुर्यात् । इत्यादिदेवकामानि शुला यो जन्
क्षत्तत् स्वर्गपुत्रादिफलकामनया यज्ञादिकर्मणि करोति स कामात्मा फलाभिसन्धिपूर्वक-
कर्मकरणात् । तस्मात् उक्तं कुलू केन फलाभिलाषशीलत्वं कामात्मता ।

“सा न प्रशसा बन्धहेतुत्वात्” ।

सा पूर्वं या व्याख्याता फलाभिलाषशीलतारूपा कामात्मता (Desire for rewards) न प्रशसा न प्रशसा (not laudable). कथं न प्रशसा ? कारणमाहुः कुल्लुकभट्टः (Kulluka assigns reasons as follows) :—बन्धहेतुत्वात् (Because it becomes the cause of bondage) बन्धस्य संसारबन्धनस्य हेतुः कारणं बन्धहेतुः तस्य भावः बन्धहेतुत्वम् तस्मात् हेतोः बन्धहेतुत्वात् ।

“स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्मणि अनुष्ठेयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति ।”

केन प्रकारेण कामात्मता बन्धहेतु भवति इति प्रश्नस्य उत्तरमाहु भट्टाः स्वर्गादीति । स्वर्गादिफलाभिलाषेण स्वर्ग-पुत्र-धन-पत्नी-सुखादिफललाभच्छया काम्यानि कर्मणि धर्मरूपानि अनुष्ठेयमानानि पुनर्जन्मने पुनरागमनाय पुनर्भावाय इति यावत् कारणं हेतुर्भवति । अयं भावः धर्मरूपं कर्म तावत् त्रिविधम्, कार्यं नित्यं नैमित्तिकम् । एकञ्च विष्णुपुराणे नित्या नैमित्तिकौ काम्यां क्रियां पुंसां मशेषत इति । पुंसां पुरुषाणां नित्या नैमित्तिकौ काम्या इति त्रिविधा क्रिया वेदोक्ता । त्रिविधक्रियासु सर्व्वकर्मसमाहारः । तत्र कार्यं कर्म कामाय हितं अघिष्टोमादिकम् येन पुत्रादिवाञ्छितफलानि प्राप्यन्ते नित्यं कर्म यत् अहरहः क्रियते मन्वावन्दनादिरूपं एतस्य अकरणे प्रत्यवायः भवति । नैमित्तिकौ यत् कर्म बाहुदर्शनादिनिमित्ते जाते सति प्रत्यवायपरिहारार्थं क्रियते खानदानादि प्रायश्चित्तरूपम् । एतेषां त्रिविधानां कर्मणां मध्ये कार्यं अघिष्टोमादि फलाभिसम्बन्धपूर्व्वकं क्रियमाणं बन्धनस्य हेतु भवति । फलाभिलाषेण कार्ये कर्मणि कृते सति अट्टटनामकं फलबीजं जायते तच्च बीजं कदापि न नश्यति किन्तु फलदानार्थं पुनर्जन्म घटयति नूतने जन्मनि पुत्रादिरूपं फलं ददाति, कस्मिन् जन्मनि सर्व्वं फलं न ददाति पुनरन्यत् जन्म घटयति तस्मिन् तस्मिन् नूतने जन्मनि पुनरपि काम्यादि कर्म करोति पुनरपि जन्मकारणं जायते एवं अनन्तकालपर्यन्तं जन्ममरणं च भवति । एवं ये जन्ममरणे गमनागमने ते एव संसरणं चलनं संसार इत्यर्थः जन्ममृत्युरूपेण गमनागमने एव संसरणम् । संसरणमिव संसारश्चेन कथ्यते । तस्मात् फलाभिलाषेण कार्ये कर्मणि कृते सति संसाररूपात् बन्धनात् मोचनं मोचो न भवेत् अपि तु संसरणं जन्ममृत्युरूपं बन्धनं घटते । अत उक्तं फलाभिलाषेण कृतानि कर्मणि पुनर्जन्मने कारणं भवन्तीति ।

Actions technically called “actions of desire” when performed from a desire for rewards such as celestial abode and the like, lead to re-birth (and not to final liberation).

“नित्यनैमित्तिकानि तु काम्याण्यसङ्कारितया मोक्षावकल्पन्ते” ।

But duties technically called *nitya* (compulsory) and *naimittika*, being auxiliary to the knowledge of self lead to final liberation,

नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म व्याख्यातम् । नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि तु पञ्चानरे आत्मज्ञानसहकारितया आत्मज्ञानस्य आत्मतत्त्वज्ञानस्य इत्यर्थः सहकारितया सह युगपत् करोतीति सहकारी तस्य भावः सहकारिता तथा सहभावित्वेन सहायत्वेन च हेतुना भोवाद्य सुप्तये कल्पने भवन्ति । कृपि सप्यद्यमाने च इति चतुर्थी । अयं भावः फलाभिलाषयुक्तं काम्यं कर्म क्रियमाणं सत् वन्धनाय भवति । चेत् एवं, तर्हि नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म वन्धनाय भवति यतः तदपि कर्म एव । तस्मात् तदपि बन्धकं भवति । अतो नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म त्याज्यम् । वस्तुतस्तु नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म तदकरणे जातं पापं यत् नाशयति तदेव तस्य फलं तस्य अन्वत् फलं स्वर्गादिप्रापकं जन्मान्तरघटकं वा नास्ति । तस्मात् तत् न त्याज्यम् । तत् हि आत्मज्ञानस्य सहकारि भवति । फलाभिसन्धिपूर्वककाम्यकर्मणां अकरणेन काम्यकर्मणः फलाभावात् पुनर्जन्मनः कारणं न जायते, नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां करणात् तदकरणजनितं पापं न जायते, आत्मज्ञानं च नित्यनैमित्तिककर्मणां समकाम्यं उत्पद्यते आचार्योपदेशात् । तस्मात् नित्ये नैमित्तिके च कर्मणि कृते सति पुनर्जन्मनः कारणाभावात् भोचो अनाधाम-लम्बो भवति । नित्यनैमित्तिककर्मणां अकरणे पापं जायते तेन च नरकादिगमनं दुर्जन्यं च भवति तच्च आत्मज्ञानस्य अरिर्भवति नित्यनैमित्तिककर्मकरणे तदकरणजनितपापा-भावात् नित्यनैमित्तिककर्म आत्मज्ञानस्य सहकारि अर्थात् सहाय एव भवतीति तत् न त्याज्यम् ।

It is held that performance of actions called *nityanaimittika* produces no other result than the prevention of sin which would result from their non-performance. Thus the performance of *nityanaimittika* as merely preventive of sin occurring from its non-performance, does not become a cause of bondage or rebirth. It is thus not only not inconsistent with the knowledge of self, but actually helps it, as a man burdened with sin resulting from non-performance of *nityanaimittika* would not be fit for true knowledge.

“ न पुनरिच्छामात्रं अनेन निषिध्यते । तदाह न चैवेहात्मकामता इति ।” अर्थात् काम्यकर्मणां फलार्थं या इच्छा सा एव निषिध्यते वार्यते । सर्वथा इच्छा

इच्छामावम् सा न निविध्यते । यतः इतः परमिय नचैवेहाव्यकामता इति इच्छावरे
अनुमतिं करोति ।

The text prohibits the desire for rewards, but not desires generally. Because the sage immediately adds "yet exemption from desire is not to be found in this world."

"यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्मसम्बन्धश्च इच्छाविषय एव" ।

Because one's acceptance of the vedas as object of study, and his connection with the performance of vedic ceremonies is an object of desire *i. e.* a man entirely divested of desire can neither study the vedas nor perform actions prescribed by them.

यतः यस्मात् वेदस्वीकरणं वेदानां स्वीकरणं ग्रहणं वेदपाठ इत्यर्थः तथा वैदिक-
सकलधर्मसम्बन्धश्च वैदिकाः वेदोक्ताः सकलधर्माः यज्ञदानादिरूपाः क्रियाः वैदिक-
सकलधर्माः तेषां सम्बन्धः कर्तृत्वकर्मत्वादिरूपः इच्छाविषयः इच्छायाः अमिलावस्य
विषयः पदम् एव । इच्छारहितेन जनेन वेदपाठः वेदोक्तकर्मकरणश्च दुर्घट इत्यर्थः ।
तस्मात् काम्यकर्मणः फलविषयिणो इच्छा एव निषिद्धा न तु सर्वा इच्छाः इत्यर्थः ।
सम्यावन्दनवेदपाठपितृयज्ञादिनित्यकर्मणि प्रायश्चित्तादिरूपे नैमित्तिके कर्मणि आत्म-
ज्ञानलाभे च इच्छा कर्तव्या ।

ELUCIDATION.—This sloka has been introduced rather abruptly. Two or three slokas introductory to this have been perhaps lost. "नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसङ्कारितया भोचाय कल्पन्ते ।" This assertion of Kulluka Bhatta would not be acceptable to the Vedantists of Sankar's school whom Kulluka is supposed to have followed. Because according to Sankar's school neither काम्यकर्म nor नित्यनैमित्तिक कर्म can be सङ्कारि of ज्ञानम् । The सङ्कारिता of नित्यनैमित्तिक कर्म to ज्ञान is fiercely contested by Sankaracharya. Thus in his Bhashya "नापि ज्ञानस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा, अविद्यानिवर्त्तकत्वेन च विरोधात्, नहि तमस्तमसो निवर्त्तकम् ; अतः केवलं ज्ञानं निश्रेय-
सकरकम्" *i. e.* knowledge of self does not require any help from any sort of action, action and knowledge are inconsistent with each other. Darkness cannot dispel darkness, hence action cannot lead to non-action and knowledge. He adds "निव्यानाच्च

कर्माणां पुण्यलोकफलमुतेः वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्माणिष्ठाः पुण्यलोकामवन्तीत्यादिक्रुतेः कर्माद्ययानुपपत्तिः” *i. e.* it is incorrect to say that नित्यकर्म is productive of no other result than prevention of sin arising from its non-performance because we know from the Srutis that नित्यकर्म is productive of other results, *i. e.* it leads to the attainment of celestial bliss. The Smritis also lay down that *barnis* and *asramis* by the performance of their respective duties (*i. e.* नित्यकर्म) get celestial abode. Thus नित्यकर्म never leads to cessation of work. The great Vedantist lays down his conclusion with the greatest force he could command in the following passage : “तस्मात् ईषन्मात्रेण श्रौतेन चार्त्तेन वा कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचित् दर्शयितुं शक्यः” ‘Therefore it is impossible on the part of any one to prove that the knowledge of self can ever be accumulated by any sort of action in any degree however slight.

Why does then कृष्णक explain the text by stating that नित्यनैमित्तिक कर्म may be सहकारि companion, auxiliary or a help to आत्मज्ञान, and lead to final liberation? The answer is this :—Kulluka Bhatta is a follower of the Mimamsa school of philosophy as expounded by Kumarila. According to this school there is समुच्चयवाद *i. e.* they maintain that आत्मज्ञान itself cannot give salvation, but that in order to attain liberation it must be supplemented by vedic action or karma. They hold that knowledge of self and नित्यनैमित्तिक कर्म are not inconsistent like light and darkness, and that they can and should accompany each other. The whole energy of Sankaracharya was directed to demolish this theory. He puts the views of this school in a nutshell. “केचित् आहुः सर्वकर्मसम्प्राप्तपूर्वकान् आत्मज्ञाननिष्ठामावात् एव कैवल्यात् कैवल्यं न प्राप्नुते । किं तर्हि ? अग्निहोवादिश्रौतकार्यकर्मसंहितात् ज्ञानं त् कैवल्यप्राप्तिरिति” Some (*i. e.* the Brittikar) hold that final liberation cannot be secured by abandoning all actions, and by adhering to the knowledge of self alone. How is

it then to be secured ? They answer the question by saying that final liberation is obtained by the knowledge of the self, accompanied by actions like sacrifices and so on as prescribed by the Vedas and Smritis. This is called ज्ञानकर्म्मसमुच्चयवाद । Sankaracharya holds that समुच्चयवाद has no leg to stand upon, it is wrong and mischievous. According to him ज्ञान and कर्म्म are as inconsistent as light and darkness. ज्ञान is light, it dispels ignorance, and every action or karma is the result of ignorance. One cannot accompany the other.

Therefore Kulluka is a follower of Brittikar, and not of Sankar. We may however reconcile him to Sankar by supposing that Kulluka has not stated for the present the whole truth which he has in his mind, as it may create confusion at this stage. According to Sankar कर्म्म may prepare the way for ज्ञान, but no sooner ज्ञान makes appearance कर्म्म must withdraw altogether. Thus there can be no सहकारिता or co-operation of कर्म्म with ज्ञान ।

What is the meaning of कामान्नता ? Explain fully कामान्नता न प्रशस्ता giving reasons in support of your explanation. How can काम्यकर्म्म be rendered harmless as far as final liberation is concerned ? Into how many classes is vedic action divided ? What are they ? “नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते ।” Give a thorough exposition of this view. Do you know the view of Sankar’s school on this point ? State it briefly if you can. What is the meaning of अकामता ? With what object has limitation been put to कामान्नता न प्रशस्ता ?

MEANING IN ENGLISH.—To perform actions (prescribed by the Vedas) from a desire for rewards only is not laudable, because such a disposition becomes the cause of bondage as it leads to rebirth ; yet exemption from desire altogether is not to be met with in this world ; because both the study of the

Vedas and the performance of actions prescribed by them, depend on desire.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text. 1.—কামাত্মতা—কাম. কামনা আত্মা স্বভাবো যস্য স কামাত্মা বহুব্রীহিঃ তস্য ভাবঃ কামাত্মতা । কাম পরতা কামনয়া সৃষ্টি ফলস্বৈব সম্বন্ধাৎ কামনাশব্দেণ ফলাভিলাষো গম্যতে । তজ্জাত কামাত্মতা ফলাভিলাষশীলতেতি কুল্লুকঃ । Nom. to भवति understood. কাম + ঘञ্ কামঃ । কাব্যতে ইতি কামঃ ভাবে ঘञ্ । কামযতে কামযাশক্বে অকমে । অচৌকমত্ অশকমত । কমেৰিণ্ড্ ইতি স্বার্থে ণিড্ প্রত্যয়াৎ কামযতে স্থাৎ । অততি অলতি মাধাবচ্ছিন্নজীবরূপেণ জন্মমূল্যভ্যাং আত্মা । ন তস্য প্রাণা উত্কামন্যীতিশ্রুতেরাত্মশস্য উত্ক্রমণাভাবশ্চযথাৎ পরমাশ্রমি এব লয় ইতি । 2. প্রশস্তা—প্র শনৃস্ + ক্ত । ন প্রশস্তা নিন্দনীয় ইত্যর্থঃ । শংসতি শশংস অশংসীত্ । Qualifies (r.) 3. ন চ—অব্যয়ম্ । ন ইতি নञ্ নিবেদার্থকঃ । 4. এব—অব্যয়ম্ । অবধারণে । 5. ইচ্—অব্যয়ম্ । ইদম্ + ই সপ্তমী স্থানে by ইদমীচ্ । ইদমঃ স্থানে ইশাদেশঃ + ই = ইচ্ । তচ্ছিতশাস্ত্ববিভক্তি রিতি স্ত্বিণে অব্যয়লম্ । ইচ্ অশ্বিন্ জগতি দিগ্বাচিনামপি লক্ষণয়া দেশবাচিত্বম্ । 6. অশি —অস্ লট্ তিপ্ । বভূব ভবিষ্যতি অশুত্ । 7. অকামতা—ন বিদ্যতে কামঃ ইচ্ছা যস্য স অকামঃ বহুব্রীহিঃ । তস্য ভাবঃ অকামতা ইচ্ছায়ুত্বতা ইত্যর্থঃ । 8. বেদাধিগমঃ—বেদানাং অধিগমঃ গৃহণম্ বেদাধিগমঃ । বিদন্নি কৰ্ম্ম জ্ঞানশ্চ অনৈন ইতি বেদঃ । বিদ + ঘञ্ । বেদথতীতি বা বেদঃ ণিজন্ম বিদ ধাতোঃ কৰ্ম্মার্থ্যচ্ প্রত্যয়ঃ । বেতীতি বেদঃ । অধি - গম + ঘञ্ । বেনি । বিবেদ । অবদৌত্ । 9. কাম্যঃ —কাম + ণত্ । 10. বৈদিকঃ—তব ভব ইত্যর্থো বেদ শব্দাৎ ঠক্ by হ্রস্বদ্ব ব্রাহ্মণক্ &c. &c. বেদ has two vowels. Hence ঠক্ (ণিক) । Qualifies কৰ্ম্মযোগঃ । 11. কৰ্ম্মযোগঃ—ক্ষিয়তে ইতি কৰ্ম্মে । ক্ত ধাতো মঁষিন্ । কৰ্ম্মেণা যোগঃ কৰ্ম্মযোগঃ তৃতীয়া সমাসঃ । or কৰ্ম্মণো যোগঃ কৰ্ম্মযোগঃ ষষ্ঠী সমাসঃ । যুক্ত + ঘञ্ যোগ । যুক্তি যুক্তি । যুযোজ যুযুজে । অযৌচীত্ অযুক্ত অযুক্ত ।

Change of voice—কামাত্মতয়া ন প্রশস্তয়া ভূয়তে । ন চ এব ইচ্ অকামতয়া ভূয়তে । বেদাধিগমেন বৈদিকেণ কৰ্ম্মযোগেন চ কাম্যেন ভূয়তে ॥ ২ ॥

BENGALI.—কলকামনা করিয়া কাম্য কৰ্ম্ম অনুষ্ঠান করা প্রশংসার নহে; কেননা স্বর্গাদি ফললাভের ইচ্ছায় কাম্য কৰ্ম্ম করিলে পুনর্বার জন্ম হইবার হেতু উৎপন্ন হয়; নিত্য ও নৈমিত্তিক কৰ্ম্ম আশ্রয়িত্বের সহকারিত্বপে মোক্ষলাভের সহায়তা করে। আবার কামনা বা ইচ্ছানাজই যে নিবেদনের বিবরণীভূত জাতি

नहै ; अहे मरुतात्रे कोषाधारण कामनामूढता नहै ; एमन कि वेवपाठे एवः देवदिक कर्ष मन्पादनः कामना वा हेहार विवशीडुल ॥ २ ॥

ENGLISH.—The state or habit of (entertaining) desires for fruits of actions (apart from the consideration of duty) is not praiseworthy ; and yet the want or abnegation of desires for fruits of actions does not exist here. For, the study of the vedas and the practice of vedic rites are for selfish consideration. (2).

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

PROSE—कामः सङ्कल्पमूलः वै, यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः सर्वे व्रता नियमधर्माश्च सङ्कल्पजाः स्मृताः (भवन्ति) ॥ ३ ॥

KULLUKA.—अत्रोपपत्तिमाह सङ्कल्पमूलः इति अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवं विषया बुद्धिः सङ्कल्पः तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते च इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवा व्रतानियमरूपाश्च धर्माश्चतुर्धाध्याये वक्ष्यमाणाः, सर्वे इत्यनेन पदेन अत्रोऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते इच्छामन्तरेण तान्यपि न सम्भवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजन्तु व्रतान्यगुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थंका इत्याह ॥ ३ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अत्र उपपत्तिं आह सङ्कल्पमूल इति ।”

In the couplet demonstration (of the proposition that performance of vedic actions is grounded on desire) is given. The sloka commences with the word *Sankalpamula*.

अत्र अस्मिन् श्लोके उपपत्तिं युक्तिसिद्धिं आह मनु रितिर्षेवः कुत्र ? सङ्कल्पमूल इति श्लोके । कस्य उपपत्ति माह ? ननु कास्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगस्य वैदिक इति सिद्धान्तस्य प्राग्वर्धितस्य । उपपद + क्तिन् ।

“अनेन कर्मणा इदं फलं साध्यते इत्येवं विषयाबुद्धिः सङ्कल्पः ।”

A conception that a particular act yields a particular result is called *sankalpa*.

अनेन कर्मणा इदं फलं साध्यते सन्पाद्यते इत्येवंविषया बुद्धिः ज्ञानं सङ्कल्प सङ्कल्पशब्देन कायते ।

“तदनन्तर मिष्टसाधनतयावगते तस्मिन् निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते च इत्येव यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।”

After such a conception, when it is known that the action will serve one's purpose, one is desirous of it, and then makes exertions for it, it is thus that sacrifices are performed in consequence of conception (sankalpa) stated above.

तदनन्तरं सङ्कल्पात् परं तस्मिन् कर्मणि इष्टसाधनतया इष्टस्य अभिलषितस्य पुत्रादेः साधनं प्राप्तुं पायः तस्य भावः इष्टसाधनता तथा ज्ञाते अबगते सति तस्मिन् पुत्रादिरूप-फलकी कर्मणि इच्छा जायते उत्पद्यते ततश्च कर्मार्थं प्रयत्नं कुरुते इति एवं प्रकारेण यज्ञाः यागादिकर्माणि सङ्कल्पमन्वावाः सङ्कल्पाः अनेन कर्मणा एतत् फलं साध्यते इति ज्ञानं तदेव सम्भवः उत्पत्तिर्येषां तथाभूताः । अर्थात् सङ्कल्पात् इष्टसाधनताज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानात् इच्छा (कामः) इच्छायाः प्रयत्नः प्रयत्नात् एव कर्म सिध्यति । अतः कामः इच्छा सङ्कल्पमूलः ।

“व्रता नियमरूपाश्च धर्म्याः चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।”

(व्रत) Rules of religious austerities (नियम) and abstinence from sin, are described in the fourth chapter. (These also arise from Sankalpa).

व्रताः or व्रतानि (Both masc. and neuter).

“सर्वे इत्यनेन पदेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते इच्छामन्तरेण तान्यपि न सिध्यन्तीत्यर्थः ।”

The word all (सर्वे) in the text implies that other injunctions of the sastras also arise from sankalpa ; without desire they also become impossible.

“सर्वे” इति पदेन व्रतनियमव्यतिरिक्ताः अन्ये अवशिष्टा अपरे अपि शास्त्रार्थाः शास्त्रार्थाः अर्थाः विषयः शास्त्रोक्तकर्माणि सङ्कल्पात् एव गान्यत इति भावः जायन्ते उत्पद्यन्ते । कारणमाह इच्छामन्तरेण इच्छां विना तानि अपि कर्माणि न सिध्यन्ति न घटन्ते ।

“गोविन्दराजस्तु व्रतानि अनुष्ठेयरूपाणि यमधर्म्याः प्रतिषेधार्थका इत्याह ।”

But Govindaraja splits व्रतानियमधर्म्याश्च into two parts making व्रतानि as one word and यमधर्म्याः another word (instead of making व्रताः and नियमधर्म्याः as done by Kulluka) ; and then explains व्रत as positive injunctions, and यमधर्म्याः as prohibitive injunctions.

सु पञ्चान्तरे गोविन्दराजाख्यः टीकाज्ञात् व्रतानियमधर्म्याश्च इति व्रतानि यमधर्म्याश्च

इति प्रकारेण विभज्य व्रतशब्देन अनुष्ठेयरूपानि विधेयरूपानि कर्मोक्ति च एवं कुर्यात् इति विधिनानामानि प्राप्तानि तानि कर्मोक्ति आह यमधर्मशब्देन यमेन नियमनेन श्रद्धोत्प्रापकवाक्येन अर्थात् न कुर्यात् इति निषेधरूपवाक्येन यत् प्राप्तं कर्म तस्य त्यागमाह । तु शब्देन गोविन्दराजस्य व्याख्यानं निन्दति । कुतः यज्ञरूपानि कर्मोक्ति अपि यज्ञे इति विधिवान्नेन प्राप्तानि । विधिनियमप्रकारेण सर्वेषां कर्मणां सङ्कल्प-मूलत्वे वक्तव्ये सति व्रतानि यमधर्मोश्च सङ्कल्पसम्भवा इत्युक्ते नैव कार्यं स्यात् सामान्य-मुल्लेखेऽपि उक्त्वा पुनर्विशेषस्य यज्ञरूपविध्यर्थस्य वचनं अनर्थकं स्यात् यज्ञानामपि विधेय-त्वात् अनुष्ठेयकर्मसु अन्तर्भावात् । तस्मात् गोविन्दराजस्य व्याख्यानं निन्दनीयमित्यर्थः ।

ELUCIDATION.—काम्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः इत्यस्य उपपत्ति रस्मिन् श्लोके दर्शिता पूर्वस्मिन् श्लोके उक्तम् फलेच्छा न कर्तव्या, शास्त्रोक्ते पन्थस्मिन् विषये इच्छा कर्तव्या, यत इच्छां विना किमपि कर्तुं न शक्यते । इच्छया सह कर्मणां साक्षात् सम्बन्धो नास्ति तत् कथं उच्यते इच्छां विना कर्म न सिध्येत ? उच्यते (i. e. it is answered in the following way) कर्मणा सह इच्छायाः साक्षात् सम्बन्धो नास्ति सत्यम् किन्तु परस्परानुक्रमेण सम्बन्धः अस्ति । तानेव परस्परानुक्रमेण श्लोके प्रदर्शयति । प्रथमं अनेन कर्मणा एतत् फलं भवेत् इति ज्ञानं प्रयोजनम्, तदेव ज्ञानं सङ्कल्पः । ततश्च यदि तत् फलं कर्तुः अभिलषणीयं भवेत् तदा तत् कर्म अभिलषितस्य फलस्य उपशब्दं इति ज्ञानं भवति, तदेव कर्मणः इष्टसाधनताज्ञानं । ततश्च तत्कर्मविषयिणी इच्छा भवति ततश्च कर्मणे प्रयत्नः स्यात् तेन कर्मसिद्धिः स्यात् । किन्तु सङ्कल्पे इष्टसाधनताज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपाणां चतुर्णां कर्मसाधकानां मध्ये इच्छायाः प्राधान्यात् सर्वे एव कर्म कार्ये अर्थात् इच्छाविषयं इच्छामूलमित्युक्तम् इच्छायामेव अवशिष्टानां वशात् अन्तर्भाव इव ।

वेदीनामेव कुर्व्याणो निःसङ्कोऽपित मीश्वरे ।

नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्थाफलश्रुतिः । ४६ । ४ । ११ भागवतम् ।

निःसङ्कोऽभिमनिवेशयन्वः । ईश्वरे अपितं नतु फलोद्देशेन । नतु फलस्य उक्तत्वात् फलं भवेदेव तदाह न भवति । फलश्रुतिस्तु रोचनार्थाप्ररोचनार्थं भवति । ईश्वरे अपिते सति कर्मणः फलं नस्यात् । स्वर्गकामो यज्ञत इत्यनेन अभिलषितस्य एव स्वर्गोऽपि फलत्वेन ज्ञातत्वात् अनभिलषितः स्वर्गो न भवति कर्मोक्ति ह्यतीत्यपि । तेन नैष्कर्म्या सिद्धिं लभते कर्म कुर्वन् अपि ।

एवं भारतपुराणादिषु सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

THE MEANING IN ENGLISH. — The desire has its root in the conception that a certain act will yield the desired rewards, the performance of a sacrifice is the consequence of

such a conception. Vows, and laws enjoining restraint, are also stated to be observed through the idea that they will produce the desired result.

PURPORT.—কামাত্ এব সৰ্ব্ব কৰ্মসিধ্যতি । প্ৰথমং সঙ্কল্য; তত ইচ্ছা-সাধনতাশ্চানং তত: কাম: (ইচ্ছা) তত: প্ৰথম: তত: কৰ্মসিদ্ধি: । এতেষাং মध्ये কামস্য অর্থাৎ ইচ্ছায়া: প্ৰাধান্যম্ । তস্মাত্ পূৰ্ব্বখিন্ শ্লাকি যত্ উক্তং সৰ্ব্বং কৰ্ম কামমূৰ্ত্তং ইচ্ছাক্তং তত্ উপপন্নম্ । ২ ।

GRAMMATICAL NOTES. —(a) On the text:—1. সঙ্কল্যমূল: সংকল্যতে নিষীধ্যতে ইতি সঙ্কল্য: । সঙ্কল্যো মূলং যস্য স বহুব্রীহি: । সং ক্লৃপ + ঘञ् সংকল্য: । কল্যতে । ক্লৃপে কল্পস্যতি কল্পস্যতে কলিষ্যতি । অকলিষৎ অক্লৃপত্ অক্লৃপ্ত । 2. কাম: কাম্যতে ইতি কাম: । কন্ + ঘञ্ । ইচ্ছা ইত্যর্থ: । কাময়তে । অশৌকমত অশকমত । 3. যজ্ঞা: যজ + নञ্ যজ্ঞ । যজ যাচ যত বিচ্ছ প্রচ্ছ রশোনञ্ । যজ্ঞ: যাচ্ছা যব: বিয়: প্ৰয়: রজ্ঞা: । স্বপোনন্ ইতি স্বপ্ন: । যজতে যজতি ইযাজ ইজে অযট অযাচৌত্ । যজ্ঞ: সবোধ্বরো যাগ: সমতনুর্মন্ড: ক্ষতুরিত্যমর: । 4. সঙ্কল্যসম্ভব:—সঙ্কল্য: সম্ভব: কারণং যস্য স সঙ্কল্যসম্ভব: । বহুব্রীহি: । সম্ভবতি অস্মাত্ ইতি সম্ভব: । সম্—মু + অপ্ । সম্—ক্লৃপ + ঘञ্ । 5. ব্রতা:—ব্রজ + ঘ: জস্যত: । ব্রতং ব্রত: । নিয়ম: পুঙ্খকং ব্রতমিতি ঐমচন্দ: । 6. নিয়মধর্ম্মা:—নিয়ম্যন্তে অনেন ইতি নিয়ম: । নিয়মস্য ধর্ম্মা: নিয়মধর্ম্মা: ষষ্ঠী সমাস: । নি—ঘন্ + অপ্ । যম: সমুপনিবিশুচ । এষু অণুপসর্গে অ যমে রপ্ বা স্মাত্ পচে ঘञ্ । যম: যাম: । উপযম: উপযাম: । নিয়ম: নিয়াম: । বিয়ম: বিয়াম: । 7. সৰ্ব্ব—Qualifies (5) and (6). 8. সঙ্কল্যজা:—সঙ্কল্যাত্ জায়ন্তে ইতি সঙ্কল্যজা: । উপপদ সমাস: । সঙ্কল্য—জন্ + ড্ জায়তে জন্নে অজনি । 9. স্মৃতা:—স্মৃ + ক্ত: কৰ্ম্মণি । স্মরতি সস্মার অস্মার্ষীত্ ।

CHANGE OF VOICE.—সঙ্কল্যমূলেন কামেন ভূয়তে । যজ্ঞ: সঙ্কল্যসম্ভবৈ: ভূয়তে । ব্রতৈ: নিয়মধর্ম্মেষু সৰ্ব্বৈ: সঙ্কল্যজেস্মৃতৈর্ম্ভূয়তে ॥ ২ ॥

BENGAL.—এই কৰ্ম্ম দ্বাৰা এইৰূপ ফল হয়, ইত্যাকার জ্ঞানকে সঙ্কল্প বলে; সঙ্কল্পের পর এই কৰ্ম্ম অতীষ্টে সাধন করিবে এরূপ জ্ঞান জন্মিলে সেই কৰ্ম্মটি করিবার জন্ত ইচ্ছা আছে, অতএব সঙ্কল্পই ইচ্ছার মূল; যজ্ঞ দ্বাৰাই সঙ্কল্প হইতে উৎপন্ন; কি ব্রত কি সংযম ধৰ্ম্ম প্রভৃতি, সমস্ত কৰ্ম্মই সঙ্কল্প হইতে জাত বলিয়া শ্রুতিতে নিৰ্ধিত । (অতএব সমস্ত কৰ্ম্মই বে ইচ্ছামূলক তাহা উৎপন্ন হইল) ॥ ৩ ॥

ENGLISH.—A desire has its root in a purpose or motive (for some gain). Sacrifices have their origin in some motive or purpose. All vows and proscriptive injunctions and rules are said to have their origin in some motive or purpose. (3).

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

PROSE.—इह अकामस्य काचित् क्रिया कर्हिचित् न दृश्यते । (ततः पुरुषः) यत् यत् किञ्चित् कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

KULLUKA.—“अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति अकामस्येति । लोके वा काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साप्यनिच्छती न कदाचिद् दृश्यते ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकञ्च यद्यत् पुरुषः कुरुते तत्तद्विच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

KULLUKA EXPLAINED—अत्रैव लौकिकनियमं दर्शयति अकामस्येति” The conclusion is now supported by rules of conduct observed in the performance of worldly actions. “लोके वा काचित् भोजनगमनादिक्रिया साऽपि अनिच्छतः न कदाचित् दृश्यते ।”

लोकते दृश्यते इति लोकः दृश्यमानं जगत् लोक इत्युच्यते । तस्मिन् वा काचित् सर्वं इत्यर्थः भोजनगमनादिक्रिया भोजनं गमनञ्च भोजनगमने ते आदिनीं यासां ता भोजनगमनादयः ता एव क्रियाः कर्म दृश्यते सापि अदृश्यमाना तु दूरे भवन्ति अनिच्छतः न इच्छतः भोजनादिक्रियायां इच्छा अकुर्वन्तः जनस्य न कदाचित् कर्हिचित्कर्मस्यार्थः

We see temporal or worldly actions like eating, going etc. etc. But we have never seen such actions being done by one who has no desire for them.

“ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद् यत् पुरुषः कुरुते तत्तत् इच्छाकार्यम् ।”

ततः यस्मात् लौकिकं कर्ममात्रं इच्छाकार्यं तस्मात् इत्यर्थः सर्वं कर्म तदेव विशदयति लौकिकं वैदिकञ्च कर्म इति यद् यद् पुरुषः जनः कुरुते तत्तत् सर्वं इच्छाकार्यम् । अयं भावः—वैदिकं कर्म एव धर्मः । तत् कर्म इच्छामूलकं न वेति विचार्य भवति । वैदिककर्माद्यः मूली अन्वेष्ये लौकिककर्माद्यः मूलं अन्वेष्येति

ভবতি ভবয়কৰ্ম্মণি এব মনসঃ কৰ্ম্মত্বাত্ । লৌকিককৰ্ম্মণি ইচ্ছা এব কাৰণং
তস্মাত্ বৈদিকৈঃপি কৰ্ম্মণি মনস ইচ্ছা এব কাৰণং ইতি সিদ্ধান্ত ইত্যৰ্থেঃ ।

Therefore every action whether vedic or worldly done by a man is the consequence of desire.

ELUCIDATION.—In the former sloka it has been demonstrated psychologically that desire is the root of all actions. This sloka supports the same conclusion by reference to ordinary rules of conducting and controlling human actions as far as worldly matters are concerned.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. অকামস্য—ন বিদ্যতে কামো यस্য সঃ অকামঃ বহুব্রীহিঃ । তস্য শিধে ষষ্ঠী । 2. ক্রিয়া—Acc. of দৃশ্যতে । প্রাতিপদিকার্থে প্রথম। ক্ + শ ক্রিয়া । 3. কাচিত্—কিন্ স্ত্রিয়া সু ততঃ চিত্ । 4. দৃশ্যতে—দৃশ্ + কৰ্ম্মণি লট্ যমগমঃ । অর্থি লুঙ কৰ্ম্মণি । 5. ন—নজ্ অব্যয়ম্ । 6. ইহ—ইদম্ + ই । 7. কৰ্হিচিত্—কৰ্হিচিত্ । সম্মর্থো কিন্ শব্দাত্ হিঁল্ প্রত্যয়ঃ । By অন্যতনে হিঁল্ অন্তরস্যাম্ । কৰ্হি কদা ইত্যর্থঃ । ততঃ চিত্ । 8. যদ্যত্ তততত্—কৰ্ম্মকারকম্ বীজায়াং হিহিহিঃ । By নিত্যবীজ্যায়োঃ । 9. ক্রুহতি—ক্রুজ—লট্ তে । Nom. পুরুষঃ understood. 10. কামস্য—শিধে ষষ্ঠী । 11. চেচিতম্—Nom. to ভবতি understood. চেট্ + নপুংসক্ ভাবে ক্ৰঃ । চেটতে চিচেটে অবেচিত্ ।

CHANGE OF VOICE. — ক্রিয়াং কাশ্চিত্ ন পশ্যন্তি লোকাঃ । যদ্ যদ.....
ক্রিয়তে তেন তেন কামস্য.....চেচিতেন ভূযতে ॥ ৪ ॥

PURPORT.—লৌকিকব্যবহারে চ দৃশ্যতে সৰ্ব্বা ক্রিয়া ইচ্ছায়ুক্তেন পুরুষেণ
সম্পাদ্যতে । তস্মাত্ ন কেবলং লৌকিকং কৰ্ম্ম বৈদৌক্তং যত্ কৰ্ম্ম তদপি ইচ্ছামূলকং এব
যতঃ মনস্যা সৰ্ব্বে এব ক্রিয়তে ॥ ৪ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Not a single act appears ever to be done by any one who has no desire for it ; therefore every act of a man whether worldly or vedic (spiritual) is the result of desire.

BENGALI.—লৌকিকব্যবহারে ভোজন পান ইত্যাদি বস্তু ক্রিয়া দেখা যায়, তাহার কোনটাই ইচ্ছাশূন্য ব্যক্তি করিরাছেন এরূপ কথাই দেখা যায় না ; অতএব পুরুষের কি লৌকিক কি বৈদিক সমস্ত কর্ম্মই ইচ্ছার কাৰ্য্য মাত্র ॥ ৪ ॥

ENGLISH.—Nowhere in this world is seen any action of a man having no desire (for reward a fruit of action). For, whatever one does is the outcome of a desire or purpose. (4)

तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथासङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५ ॥

PROSE.—तेषु सम्यग्वर्त्तमानः (पुरुषः) अमरलोकतां गच्छति, इह च यथा सङ्कल्पितान् सर्वान् कामान् समश्नुते । ५ ।

KULLUKA.—सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति तेषु सम्यग्वर्त्तमान इति । नात्रेच्छा निषिध्यते किन्तु शास्त्रीककर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते वन्वहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग् वर्त्तमानोऽमरलोकताम् अमरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतस्य सर्व्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्व्वानभिलाषितान् प्राप्नोति । तथाच छान्दीग्येऽपि स यदा पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“सम्प्रति फलाभिलाषनिषेधं नियमयति तेषु इति” । फलाभिलाषः निषिद्धः स च निषेधः न सर्व्वत्र किन्तु शास्त्रीयधु कर्मस्वेव इति नियमं स्थापयति अस्मिन् तेष्विति श्लोके इत्यर्थः ।

“नात्र इच्छा निषिध्यते किन्तु शास्त्रीक कर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते ।”

अत्र अस्मिन् श्लोके इच्छा कामना न निषिध्यते वार्यते किन्तु शास्त्रीककर्मसु सम्यग्वृत्तिः वक्ष्यमाणप्रकाराविधीयते । अस्मिन् श्लोके न इच्छेत् इति निषेधः न प्राप्तः किन्तु सम्यग् वर्त्तत इति विधिः प्राप्यते इत्यर्थः ।

In this sloka a negative injunction as regards desire is not found, but a positive injunction for discharging duties without desire for reward is laid down.

“वन्वहेतु फलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणानुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः ।”

का नाम सम्यग्वृत्तिः ? ननु वन्वस्य हेतुभूतः यः फलाभिलाषः तं विना शास्त्रीयाणां कर्मणां अनुष्ठानं तेषु कर्मसु सम्यग्वृत्तिः इति कथ्यते । फलाभिलाषं परित्यज्य शास्त्रीककर्मणानुष्ठानं सम्यग्वर्त्तनम् । अयं जनः कर्मसु सम्यग् वर्त्तमानः = अयं जनः फलाभिलाषं त्यक्त्वा शास्त्रीयं कर्म करोति ।

Performance of duties prescribed by the Sastras without any desire for reward is *samyakbriiti* (proper application of oneself).

“सम्यग्वर्तमानः अमरलोकतां अमरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति मोक्षं प्राप्नोति ।”

सम्यग्वर्तमानः पूर्वोक्तप्रकारेण फलाभिलाषं वर्जयित्वा कर्म कुर्वन् पुरुषः अमर-
लोकतां अर्थात् अमरधर्मविशिष्टं ब्रह्मभावं ब्रह्मणः परमात्मनः भावः प्रकृतिः नायातीतत्वं
केवलत्वं नैर्गुण्यं तं गच्छति मोक्षं मुक्तिं कैवल्यं प्राप्नोति । आपेर्भस्मेष चलनादृत्वात्
गुण्यत्वम् ।

One who performs actions without expecting rewards (*samyak bartamana*) acquires deathless state *i. e.* final absorption or state in which the pure Brahma exists.

“तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वात् इहाऽपि लोके सर्वान् अभिलषितान् प्राप्नोति ।”

तथाभूतः अमरलोकतां प्राप्तः सन् सर्वेश्वरत्वात् यदा एवभूतः इहैव अमरलोकतां
प्राप्नोति तदा स सर्वेश्वरः सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां दृष्टादृष्टानां ईश्वरः प्रभुः भवति
तथा शास्त्रे दृष्टत्वात् अतः एवभूतः न केवलं परलोके इहलोके अपि सर्वान्
अभिलषितान् वाञ्छितान् कामान् इच्छामात्रेण प्राप्नोति । यथा भरद्वाजी भगवान्
सङ्कल्पमात्रेण ससैन्यं भरसं देवदुर्लभैर्द्रव्यैः अर्चयामास ।

“After attaining deathless state, he becomes lord of all, and even in this world, gets every thing that his fancy can suggest (for there are authorities on the point).

“तथा च छान्दोग्येऽपि स यदा पितृलोककामो भवति सङ्ख्यादेवास्त पितरः
समुत्तिष्ठन्तीति ।”

तथा यथा उक्तं तद्वत् छान्दोग्ये छन्दोगानां सामवेदिना इदं छान्दोग्यम् ब्राह्मणग्रन्थ-
विशेषः तस्मिन् वेदकेद्रेऽपि न केवलं मनुस्मृतौ इति भावः इदं स्वीकृतं अस्ति ।
सः पुरुषः यदा पितृलोककामो भवति पितृलोकं इच्छति सङ्ख्यात् इच्छामावादेव तदा
तस्य पितरः पितृदेवताः समुत्तिष्ठन्ति आगच्छन्ति इति ।

We have likewise in the Chhandogya Upanishad “When he is desirous of connection with his ancestors (the manes), they appear before him no sooner are they called to memory.”

ELUCIDATION.—There can be no doubt that the text has direct reference to the theory as quoted by Kulluka Bhatta from the Chhandogya Upanishad. This couplet lays down an injunction not found before. It is कर्मसम्यगनुतिष्ठेत् *i. e.* perform actions prescribed by the Vedas without expecting any reward. It then lays down an अर्चवाद् or फलमुति or praise. The फलमुति

portion is directly taken from the Upanishad. सर्वान् कामान् समग्रं ते is taken almost verbatim from ह्यन्दोम्य—

Thus अथ स यदि पितृलोककामो भवेत् सङ्कल्पदेवास्य पितरः समुत्तिष्ठति । अथ यदि मातृलोक कामो भवति..... । अथ यदि मातृलोक कामो भवति... । अथ यदि स्वर्गलोक कामो..... । अथ यदि सखिलोक कामः..... । अथ यदि गन्धर्वालय लोक..... । अथ यदि अन्नपान लोक..... । अथ यदि गौतवादिभ्य लोक..... । अथ यदि स्त्रीलोक काम..... । यं यं चन्तं अभिकामो भवति यं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ।

Though the ritualistic side is exhibited in Manu, the spiritual side also exists and cannot be concealed so ably brought to light by Kulluka Bhatta.

The word ब्रह्मभाव creates difficulties to a beginner. ब्रह्मभाव described in this text is not final ब्रह्मभाव but secondary stage, having some environment of माया ।

PURPORT.—शास्त्रोक्तानि कर्मणि फलाभिलाषयुः सन् कुर्वीत । तथा कृतेषु सत्सु पुरुषः सगुणब्रह्मणः सत्यसङ्कल्पादिगुणयुक्तः मोक्षं गौणं प्राप्नोति, ब्रह्मणो गुणान् च सत्यसङ्कल्पादिकान् प्राप्य अक्षिन् एव लोके यद् यत् कामयते तत् तत् सपदि प्राप्य महीयते ॥ ५ ॥

MEANING IN ENGLISH.—He who performs duties without expecting reward obtains deathless state, the state of perfect liberation, or the condition of Brahma in its purity ; and thus attaining the condition of the Lord of the Universe, even in this life, secures fulfilment of every desire he may have conceived.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. तेषु—Qualifies कर्मसु understood. 2. सम्यग्-वर्त्तमानः—सम्यक् वर्त्तमानः सम्यग् वर्त्तमानः । कुगति प्राद्व इति समासः । हत + शानच् कर्त्तरि । वर्त्तते वदते अहतत् अवर्त्तिष्ठ फलाभिलाषयुष्वेन अनुष्ठानपर इत्यर्थः । 3. गच्छति गम् खट् ति । लुङ् अगमत् । प्राप्नोतीत्यर्थः । Governs अमरलोकताम् । 4. अमरलोकताम्—न मरा अमराः । अमरा एव सुखहेतुत्वेन भीम्यत्वात् स्त्रीकाः अमरलौकाः । (भाष्योक्त व्याख्यानम्) तेषां भावः अमरलोकता अमरभावः ताम् । Acc. of

गच्छति । सिद्धते ममार अद्यत । सुक् + घञ् । ५. यथा सङ्कल्पितान्—सङ्कल्पितं
अनतिक्रम्य यथासङ्कल्पितं अव्यथोभावः । यथा सङ्कल्पितम् अर्थं आदिभ्य अच् = यथा—
सङ्कल्पिताः । तान् । ६. इह—इदम् + इ । ७. सर्वान्—Qualifies
कामान् । ८. समन्वृते—सम्—अच् + लट् ते । अन्वृ ते आगच्छे आशिष्ट आष्ट ।

CHANGE OF VOICE. — सम्यग्दर्शनानैः अमरलोकात्ता गम्यते ।.....सर्वे
कामाः समस्यन्ते ॥ ५ ॥

BENGALI.—एन आकाङ्क्षा ना करिणो नाञ्छोक्त कर्म्म अमूर्छान करीके समक्
अमूर्छान बले । एहे अर्थे कर्म्मर समक् अमूर्छान करिबे । यिनि कर्म्मर समक् अमूर्छान
करेन, तिनि अमरधर्मविनिष्ठे उक्कठाव वा योक्कलात्त करेन ; एवं तिनि उक्कठावापन्न
इहेना मर्केअरफ लात्त करार एहे अन्नेओ याहा याहा ईच्छा करेन मङ्कलमात्रे ताहा
ताहा भोग करिठे समक् इन । ६ ।

ENGLISH.—A person properly or rightly doing these acts (laid
down by the Sastras) attains the state of immortals (or the im-
perishable beatitude of Brahman), and gets here all his desires as
wished for. (5).

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मन स्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

PROSE. — अखिलो वेदः तद्विदां स्मृतिशीलेषु साधूनां आचारश्चैव आत्मनः
स्तुष्टिरेव च । धर्ममूलं (भवति) ॥ ६ ॥

KULLUKA.—इदानौ धर्मप्रमाणान्याह वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति वेद
अन्वयजुःसामाथर्व्वलक्ष्यः स सर्वो विध्यर्थवादमन्वात्मा धर्मो मूलं प्रमाणम् अर्थवादादीना-
मपि विध्यैकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मो प्रामाण्यत् । यदाह जैमिनिः—विधिना
त्वैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः मन्वार्थवादानामपि विधिवैक्यैकवाक्यतयैव धर्मो
प्रामाण्यं प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकवेदस्य धर्मो प्रामाण्यं यथानुभवकरणत्वदपन्यायसिद्धये
स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनूयते । मन्वादीनाञ्च वेदविदां
स्मृतिधर्मो प्रमाणं वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्देदमूलकत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्य-
मभिमतं शीलं ब्रह्मस्थतादिहूपम् । तदाह हारीतः—ब्रह्मस्थता देवपितृभक्तता सौम्यता
अपरोपतापिता अनसूया सदृता अपाहृष्यं संवता प्रियवादिलं क्रतुश्रता शरण्याता कारुष्यं
प्रशान्तिचेति वयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह ।
आचारः कर्मलवल्कलाद्याचरणरूपः साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मस्तुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थ-
विषयधर्मो प्रमाणं तदाह मर्गैः वैकल्पिकी आत्मस्तुष्टिः प्रमाणम् ॥ ६ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“इदानीं धर्मप्रमाणान्याह वेद इति ।”

Dharma has been defined in the first sloka. This sloka lays down authorities on the matter of dharma.

“वेदः ऋगथजुःसामाथर्वलक्षणः” ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदश्च इति चत्वारोवेदा वेदशब्देन अथ याज्ञा इति कुल्लुकाशयः ।

Veda consisting of Rik, Joyush, Sam and Atharba is authority on dharma.

“सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा” अखिलशब्दस्य अर्थमाह सर्व इति । तं विशदयति विध्यर्थवादमन्त्रात्मा वेदस्य त्रयो भागा विधिः स्वर्गकामोयजेत इतिरूपः, अर्थवादः विधिः प्रशंसा सर्वमायुरिति ज्योग्जोवति य एवं कुर्व्यात् इतिरूपः मन्त्रात्मा इन्द्रमीले इत्यादिरूपः । अखिलशब्देन एतन् विभागसमन्वितो वेदः प्रमाण मित्यर्थः बोध्यते ।

The word अखिलः (सर्वः) (whole) includes parts containing injunctions, praise and hymns.

“धर्ममूलं प्रमाणम्” मूलशब्दस्य अर्थमाह प्रमाणमिति ।

“अर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मं प्रामाण्यात् ।” यजेत इत्यादि विधिवाक्यानि प्रमाणानि भवन्तु प्रशंसावाक्यानां अर्थवादानां कथं प्रामाण्य मित्याह अर्थवादानां प्रशंसावाक्यानां अपि प्रामाण्यं अस्ति । कथं? उत्तरमाह विध्यैकवाक्य-तया स्तावकत्वेन एवं कुर्व्यात् इति विधिः, ततः य एवं करोति स स्वर्गं याति इति अर्थवादः । फलकौत्सेन हि विधिवाक्यस्य प्रशंसा । सा च विधिवाक्येन सह एक-वाक्यताज्ञापिका, अर्थात् अर्थवादस्य वक्ता यदि विधिवाक्यं न अनुमोदति तदा कथं विधिं प्रशंसितुं? तस्मात् अर्थवादः अपि विधिवाक्यमेव । तस्मात् अर्थवादस्य प्रामाण्यम् ।

“यदाह जैमिनिः विधिना त्वैकवाक्यत्वात् स्तुत्येन विधीनां स्युः ।” (This is a Jaimini sutra). Kulluka explains it “मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैक-वाक्यतया एव धर्मं प्रामाण्यम्” the hymns and the laudatory portions also are authorities. विधिवाक्यैकवाक्यतया by reason of their unanimity with injunctions. “प्रयोगकाले च अनुष्ठेयस्मारकवेदस्य धर्मं प्रामाण्यं यवानुभवकरत्वरूपन्यायसिद्धम् ।” The hymns are authorities because such vedas remind the duties during the time of their application, as one acts according to his past experience.

अर्थभावः—विधिवाक्यं हि एवं कुर्व्यादिति अनुष्ठानविधायकत्वात् प्रामाण्यम् । अर्थवादानां विधिवाक्यस्य प्रशंसनात् एकवाक्यतया प्रामाण्यम् । अनेन मन्त्रेण एतन्

अनुष्ठितं भवतीति मन्त्रेण अनुष्ठानं स्मर्यते, ततः क्रियते, तस्मात् मन्त्रा अपि कर्मव्य-
वाहकविधिवाक्येन सङ्घे एकवाक्यात् प्रमाणम् भवति अर्थात् येन वेदवाक्येन किमपि
कर्म न उपदिश्यते तत् वाक्यं अप्रमाणमिति जैमिनिमतम् । विधिवाक्येन यथादिरूपं
कर्म उपदिश्यते तत् क्रियते च अतो विधिवाक्यं एव प्रमाणम् । अर्थवादाः प्रशंसा-
परत्वात्, मन्त्राः स्मारकत्वात् विधिवाक्यस्य सहायाः अतः तत्तुल्याः तस्मात् प्रमाणम् ।

वेदो हि द्विधा विभक्तः । मन्त्रः ब्राह्मणस्य । ऋचीयजुषि च मन्त्राः ।
तयोरेव गीतप्रधानम् साम इति अभिचारादिप्रधानः आयर्व्येषः इति ।

विध्यर्थवादमयोत्राह्वयः । वेदस्तस्मात् मन्त्रब्राह्मणात्मकः । Vide Sayan's
Introduction to Rigveda. ब्राह्मणस्य च विध्यर्थवादपरत्वात्, "वेदः मन्त्र-
ब्राह्मणार्थवादात्मा" इत्युक्तं कुल्लूकेन, तस्य वेदस्य अतुर्धा विभजनात् ऋच्यजुः-
सामायर्व्यलक्ष्य इति श्लोकम् कुल्लूकभट्टैः ।

"ऋत्यादीनां अपि तन्मूलत्वेनेव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं अनूद्यते ।

ऋत्यादीनां ऋतिः आदिर्घेषां तेषां ऋतीतिहासपुराणानाम् अपि तन्मूलत्वेन
सः वेदः एव मूलं येषां ते तन्मूला क्षेषां भावः तेन हेतुना एव ननु अन्वेन हेतुना
प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं प्रामाण्यस्य प्रतिपादनं साधनं तस्मात् अनूद्यते प्रमाणात्तरणं अवनतं
पुनः अत्र कथ्यते ।

"मन्त्रादीनां च वेदविदां ऋतिधर्मप्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानात्
वेदमूलकत्वेनेव ऋत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् ।"

मन्त्रादयो हि वेदविदः वेदज्ञाः । तेषां ऋतिः वेदमूलत्वात् हेतोः प्रमाणम् ।

"शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् ।"

शीलशब्देन स्वभावो न बुध्यते किन्तु ब्रह्मण्यतादिरूपं 'हारौतोक्तं' त्रयोदशप्रकारं
आचरणं अत्र शीलशब्दार्थः ।

"तदाह हारौतः ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसृष्टता सदुता
अपारुध्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता कारुण्यं प्रशान्तियेति त्रयोदशविधं
शीलम्" ।

हारौतो मुनि सन् त्रयोदशविधं शीलमाह तत् यथा ब्रह्मण्यता ब्रह्मणे ब्राह्मण्य-
हितः ब्रह्मण्यः । ब्राह्मणोचितकर्मकारिता । देवपितृभक्तता देवेषु पितृषु च
भक्तिमत्ता । सौम्यता मनोज्ञता agreeableness. अपरोपतापिता परान् अन्त्यान्
उपतापयति क्लिञ्जातीति परोपतापी न परोपतापी अपरोपतापी तस्य भावः । अनसृष्टता
अस्या गुणेषु दोषारोपः न विद्यते अस्या यस्य स अनसृष्टः तस्य भावः । सदुता कोमलता
नम्रता । अपारुध्यम् अकर्कशशब्दहारिता । मैत्रता मैत्रः मित्रताशाली तस्य भावः ।
प्रियवादित्वम् अनुकूलभाषित्वम् । कृतज्ञता कृतं जानातीति कृतज्ञः grateful.

शरत्थता शरत्थः शरणे रत्थे साधुः शरत्थः तस्य भावः । कावत्थम् कृपावत्थम् ।
प्रशान्तिः शमः चित्तस्य शोभाभावः । एतत् त्रयोदशविधं शीलं एतदपि धर्मस्य
मूलम् ।

“श्रीविन्दराजस्य शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह ।”

श्रीविन्दराजो हि शील शब्दस्य रागद्वेषपरित्यागः अर्थ इत्याह । तत् न सम्यक्
इति भावः । कथं ? शीलशब्दस्य रागद्वेषत्यागरूपः अर्थः कुत्रापि न दृश्यते, अपि
च तथा व्याख्याने हारीतेन सह विरोधः स्यात् तत् न शोभनम् । मनुना सह
हारीतस्य एकवाक्यत्वात् । मुनिज्ञतव्याख्यानस्य प्रामाण्यात् ।

“आचारः कञ्चलवत्कलाद्याचरणरूपः” ।

आचारशब्देन कञ्चलधारणं वत्कलधारणं इत्यादिरूपं धार्मिकानामाचरणं गम्यते ।

“साधुना धार्मिकाणाम्”—साधुशब्दस्य धार्मिकोऽर्थः ।

“आत्मतुष्टिय वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मं प्रमाणम् । तदाह गर्गव्यासः वैकल्पिके
आत्मतुष्टिः प्रमाणम् ।”

आत्मतुष्टिशब्दस्य न तुष्टिभावम् अर्थः किन्तु शास्त्रोक्तविधिवाक्येषु यत्र विकल्पः
दृश्यते यथा एवं कुर्यात् एवं वा कुर्यात् इति वाक्ये विधियं अस्ति तत्र यस्मिन् कश्चि
इच्छा भवति स आत्मतुष्टिविषयः सः अपि धर्मं प्रमाणम् । तत्र गर्गव्यासस्य वचनं
पठति वैकल्पिके विकल्पविधिविषये यस्मिन् आत्मतुष्टिरिच्छा भवति तस्याचरणं धर्मः ।
एकस्मिन् मन्वन्तरे गर्गो नाम मुनिर्व्यासाख्यां लभते यथा यस्मिन् वैवस्वते मन्वन्तरे
द्वैपायनो मुनिर्व्यासः सञ्जातः । व्यासशब्देन वेदविभागकर्ता अवगम्यते ।

PURPORT.—धर्मविषये पञ्च प्रमाणानि सन्ति तानि दृष्ट्वा धर्मं कुर्यात् ।
पञ्च प्रमाणानि यथा चत्वारो वेदाः विधिमन्वार्यवादसहिताः, मनुव्यासप्रभतीनां वेद-
ज्ञानां स्मृतिशास्त्राणि, तेषां हारीतोक्तं त्रयोदशविधं शीलम्, वेदोक्तधर्माचरणवतां
जनानां कञ्चलवत्कलपरिधानादिरूपं आचरणं, शास्त्रे यत्र एकाधिकः विकल्पिता
व्यवस्थाः सन्ति तासां मध्ये यत्र मनस्तुष्यति तस्याः अनुसरणम् । एवं पञ्चविधानि धर्मस्य
प्रमाणानि ॥ ६ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The authorities on dharma are the
following, viz. (1) The vedas (including injunctions, hymns
and the laudatory portions), (2) the ordinances and (3) thirteen
moral practices (as described by Harit), of those who under-
stand them, (4) the custom of men who practise duties en-
joined by the vedas, (5) and self-satisfaction in cases where
option is permitted.

ELUCIDATION. — The first sloka gives a definition of dharma ; here we get the authorities on dharma so defined. Dharma is a system of duty enjoined by the vedas and conducive to welfare. (1. II Manu). In practising dharma we are to be guided by the vedas, and the ordinances and moral practices of those who know the vedas, and who act according to them.

The word आत्मनस्तुष्टिः or आत्मतुष्टिः is misleading. It does not mean that "self-satisfaction" is the standard of dharma in every case ; for in that case, self-satisfaction of a particular individual may prevail over vedic injunctions, and a heretic may claim to be a greater authority than the vedas themselves on the ground of self-satisfaction or individual conscience. Here it is limited. विकल्पे विषये आत्मतुष्टिः self-satisfaction or one's own inclination is to be allowed only where option is permitted by the texts. The words सत् and साधु are also liable to be misinterpreted. They mean in the text not pious men (which is a secondary meaning only) but men scrupulously discharging the duties enjoined by the Vedas and Smritis. सत् and साधु means धार्मिक which means one who practises धर्म or duties enjoined by the sastras. The Smriti of Panini lays down "धर्मं चरति" i.e. ठक् is to be affixed to the word धर्म to signify that one (चरति) practises (धर्मम्) duties enjoined by the vedas. The Grammar of Panini is styled as a Smriti or dharmashastra written by one who knew the vedas. You will get application of Panini's grammar or Smriti later on in this chapter, to supplement the precepts of Manu. No other grammar is a Smriti in the sense in which Manu is a Smriti ; because they are written by men not initiated in the vedic mysteries ; a man when so recognised becomes a मुनि like Panini, Vyas, Katyayana etc. etc. The other treatises on grammar such as मुग्धबोध, कातक, सारसूत, संचिहसार, सुपद्म etc. etc. are mere hand-books

or compilation by learned pandits only, whose language is neither sacred, nor capable of interpreting the Vedas or the sacred texts of the sages. Thus if you repeat any of the sutras of Panini it is held to be productive of a certain quantity of merit (पुण्य) just like the repetition of a stanza of the Vedas, the Ramayana or the Mahabharat. But repetition of a sutra of other grammars will not do it. The supreme importance and sacred character of Panini become evident to any Hindu mind on a closer study ; it is the basis on which the whole fabric of the sacred literature has been built. The Panini Sutras on कृत्, तद्धित, कारक, समास make this point very clear. In fact no one can rely on any non-Panini sutra in the interpretation of classical sanskrit without utmost diffidence.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. वेदः—विद—
 षिच् + अच् । (१) वेदयति उपायं इष्टप्राप्त्यनिष्टवर्जनयोरुपायं इति वेदः । (२)
 अथवा वेदन्तं ज्ञाप्यन्ते ईश्वरेण धर्मार्थकाममोक्षाः अनेन वेदः । प्रत्यक्षेणातुमित्याद्य
 यलूपायो न बुध्यते । एवं यदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता इति । विद—वेति
 विन्नः विदन्ति । or वेद विदतुः षिदुः । विवेद विदाञ्चकार अवेदीन् । Its विधेय-
 विशेषणम् is धर्मसूत्रम् । 2. अखिलः—न खिलः अखिलः नञ् समासः ।
 Qualifies वेदः । 3. तद्विदाम्—तं विदन्तीति तद्विदः । तद्—विद + क्तिप् ।
 उपपद समासः । शेषे षष्ठी । 4. स्मृतिशीले—स्मृतिः स्मरणं वेदपाठजनित-
 संस्काररूपेण स्थितं संज्ञितादिरूपम् । तच्च शीलं च हारीतोज्ञम् स्मृतिशीले । इतरे-
 तर बन्धः । Same case with धर्मसूत्रम् । 5. साधनाम्—सिध—षिच् उक्
 साधुः । शेषे षष्ठी । 6. आचारः—Same case with धर्मसूत्रम् । आच्-
 -चर + अच् । आचार अचारीत् । 7. आत्मनः—कर्तृकार्थोः कृतीति
 कर्त्तरि षष्ठी कृद्योगा । तुष्टिरित्यनेन अन्वयः अत + मनिन् आत्मा । 8. तुष्टिः
 -तुष् + क्तिन् भावे । तुष्यति तुतोष अतुषत् । Same case with धर्मसूत्रम् ।
 9. धर्मसूत्रम्—धर्मस्य सूत्रम् धर्मसूत्रम् । षष्ठी समासः । विधेय विशेषणम् of
 (I), (4), (6), (8). 10. एव—अवधारणार्थे अव्ययम् ।

CHANGE OF VOICE.—वेदिन्.....स्मृतिशीलाभ्यां.....आचारीच...तुष्ट्या च
 धर्मसूत्रेण श्रूयते । ६ ।

BENGALI.—नन्द अर्वादिषि यत्र ७ अर्वादिमवधिठ क्त्, यद्: गान् ७ अर्वादि

वेद, मनु व्यास प्रकृति वेदजगणेर रचित श्रुति ७ हारीतोक्त जयोरप्य प्रकार शील, धार्मिकगणेर कथन बल्लधारणादिरूप आचरण, एवं विकल्पनिश्चले ये कलेर आचरणे मनेर तूटि हर सेई कलेर आचरण, एई समुद्र धर्मविषये प्रमाण बलिग्रा जानिबे । (अर्थात् धर्म आचरण करिते हईले एई सकल अनुसरण करिते हर) ॥ ७ ॥

The entire veda is the authority regarding *dharma* or duty ; so also the memory or tradition and the practice of those who know it ; and also the custom of the good, and the satisfaction of one's own self (*i.e.* approbation of conscience). (6).

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मा मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

PROSE. — मनुना यः कश्चित् कस्यचित् धर्मः उक्तः सः सर्वः वेदे अभिहितः, हि सः सर्वज्ञानमयः । ७ ।

KULLUKA. — वेदादन्वेषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽपि मनुस्मृतिः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह यः कश्चिदिदि । यः कश्चित् कस्यचिद्ब्राह्मणादीर्मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः यस्मात् सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया च उत्सन्नविप्र-कीर्णपश्यामानार्थं सम्यक् ज्ञात्वा लोकहिताय उपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“वेदादन्वेषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृताः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह यः कश्चिदिदि ।”

वेदात् ऋग् यजुः सामाथर्व्वनामकात् अन्यारादिति पञ्चमौ अन्वेषां मनुव्यासादि-रचितानां शास्त्राणां वेदमूलत्वेन वेदमूलकतया हेतुना प्रामाण्ये प्रमाणयोग्यत्वे अभिहिते पूर्व्वज्ञीकेन उक्ते अपि मनुव्यासादिप्रणीतस्मृतीनां मध्ये मनुस्मृतेः मनुप्रणीतस्मृति-शास्त्रस्य सर्वोत्कर्षज्ञापनाय सर्वानु-स्मृतिषु उत्कर्षः श्रेष्ठता तस्य ज्ञापनाय ख्यापनाय अर्थात् सर्वानु स्मृतिषु मध्ये मनुस्मृति इत्कर्षता इति प्रदर्शयितुं विशेषेण आधिक्येन मनुस्मृतेः वेदमूलतां वेदात्मकतां आह मनुः यः कश्चिदिदि स्त्रीके । It should be noted that the Smṛiti of Manu is here being recited by Bhṛigu. (Vide 59th and the 60th Slokas, Chapter I.).

“कस्यचित् ब्राह्मणादेः”

कस्यचित् इति शब्दस्य अर्थमाह ब्राह्मणादिरिति । धर्मोहि ब्राह्मणादेवेवंस्य ब्रह्म-चर्यादिराश्रमिष्यश्च । ८. one in order to practise dharma must be either a Brahmin, Kshatriya, Vaishya or Sudra or a mixed caste

accepted by the law and authorized to follow the dharma of any of the four castes according to the text. Even that will not suffice ; a man in order to practise dharma must either be a ब्राह्मणचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ or भिक्षु । A Brahmin who cannot be brought under any of the four stages mentioned, has no right to practise dharma. Therefore the vedic religion is called वर्णाश्रमधर्मः । One must belong to one of the four castes and stages in order to be entitled to practise dharma. Therefore Kulluka says “कस्यचित् = ब्राह्मणादेः” *i.e.* धर्मः must be prescribed for one of the four castes, and for one of the four stages, and not to an outsider.

“मनुना धर्मं उक्तः स सर्व्वो वेदे प्रतिपादितः”

मनुना स्वकीयमंहितायां यस्य सम्बन्धे शो धर्मः विहितः स स सर्व्वः धर्मः तदनुसारेण वेदे अपि प्रतिपादितः स्थापितः अस्ति । वेदज्ञेन भृगुणाएतदुक्तम् ।

“यस्मात् सर्व्वज्ञोऽसौ मनुः” हि शब्दस्य अर्थमाह यस्मात् इति । सर्व्वज्ञानमयः इति पदस्य अर्थमाह सर्व्वज्ञ इति । “असौ मनुः” भृगुर्हि सम्प्रसृष्टितेभ्यः मुनिभ्यः उपविष्टं स्मृतिकारं मनुं दर्शयन् आह असौ साधात् अवताररूपः मनुः यत् कथयति तदेव वेदसम्भितमिति कुल्लुकाशयः ।

“सर्व्वज्ञतया च उत्सन्न विप्रकीर्णं पठ्यमान वेदार्थं सम्यक् ज्ञात्वा लोकाहिताय उपनिबद्धवान्” ।

मनु भवतु मनुर्नाम सर्व्वज्ञ स्तेन प्रसूते विषये किं आयातम् ? तदुत्तरमाहुः कुल्लुकमहाः :-

सर्व्वज्ञतया हेतुना असौ मनुः उत्सन्न-विप्रकीर्णं-पठ्यमान वेदार्थं उत्सन्नाः ये वेदभागा विलुप्ताः ते, विप्रकीर्णाः सर्व्वतो विक्षिप्ताः न यद्द्वैतं शक्याः, पठ्यमानाः ये वेदभागाः अधुनाऽपि ग्रन्थाकारेण पच्यन्ते, ते सर्व्वे वेदाः तेषां अर्थं ब्रह्मव्यं वस्तु सम्यक् ज्ञात्वा अवगम्य लोकाहिताय लोकानां उपकाराय उपनिबद्धवान् स्मृतिरूपेण समाहृतवान् तस्मात् वेदस्य अंशविशेषाणां नष्टधटत्वेऽपि लोकानां न क्षतिः सर्व्वेषु एव वेदार्थेषु मनुना स्वयम्ये उपनिबद्धत्वात् । अर्थः सर्व्वज्ञो न भवेत् तदा सर्व्ववेदार्थ-संबन्धो न स्यादिति कुल्लुकाशयः ।

It is said that Rigveda had 21, Yajurveda 109, Samaveda 1000, Atharva 9 sakhas. Now we have altogether 6 or 7 sakhas only. Thus what we have is an insignificant part of

the whole veda as it was. Manu gives us the substance of the whole veda as it existed at the beginning. Thus according to the orthodox view the treatise of Manu is now more valuable than the existing vedas in point of vedic injunctions.

“गोविन्दराजसु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारम्भ इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ।”

गोविन्दराजः कश्चिन्टीकारुत् तु सर्वज्ञानमय इति पदस्य वेदविशेषणताम् श्लोकीकृतं वेदशब्दस्य ननु मनोविशेषणतां षाह । अर्थात् तन्मते सः वेदः सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानिन आरम्भ इत्याह । *i. e.* according to Kulluka सर्वज्ञानमयः हि सः means “Manu is omniscient.” But according to Govindaraja it means सः (वेदः) सर्वज्ञानमयः (सर्वज्ञानारम्भः) = “The veda was commenced (to be written) with omniscience. Govindaraja’s explanation is therefore very poor.

PURPORT—सर्वान् सृष्टिषु मनोः सृष्टिः श्रेष्ठा यतः सा अन्याभ्यः सृष्टिभ्यः अधिकतरं वेदमूला । यस्य वर्षस्य यो धर्मो मनुना कथितः तस्य वर्षस्य स एव धर्मः वेदेन अपि उक्तः यतः स मनुः सर्वज्ञस्तस्मात् स नष्टभ्रष्टविद्यमानान् सर्वान् वेदभागान् ज्ञात्वा सृष्टिं प्रणीतवान् । अतो मनुसृष्टिः सर्वोत्कृष्टा ॥ ७ ॥

MEANING IN ENGLISH. — Whatever law has been ordained for any caste by Manu, that has been fully laid down in the vedas ; for he was omniscient ; (and therefore knowing fully all parts of the vedas whether lost, scattered or extant reduced their purport to writing for the benefit of all.)

ELUCIDATION. — “सर्वज्ञानमयो हि सः” Govindaraj and (Medhatithi too) explain सः as वेदः । The natural construction leads to that interpretation. But there is no doubt that Kulluka’s interpretation is better and more to the point.

GRAMMATICAL NOTES.—(a) On the text.—1. यः कश्चित्—Qualify धर्मः (= whatever). 2. धर्मः—उक्तं कर्म of परिकीर्तितः, घृ + मन् । धरति दधार अघाशौत् । 3. कस्यचित्—शेषे षष्ठी । कारकप्रातिपदिकार्थरूपसम्बन्धव्यतिरिक्त सम्बन्धः शेषः । कस्यचित् अनुष्ठेयत्वेन सम्बन्धः धर्म इत्यर्थः । कस्य + चित् । किम् + ऊस् । 4. मनुना—कर्त्तरि द्वितीया ।

5. परिकीर्तितः - परि - कृत् - षिच् + क्तः कर्मणि । कृत् संशब्दे इति पुरादिः । कृत् - षिच् तिप् - कौर्त्तयति । उपधायाश्च इति इत् रपरत्वम् उपधायां च इति दीर्घः । कौर्त्तयति । अचौकृतत् अचिकौर्त्तत् । 6. सः - Qualifies सर्व्वः । 7. सर्व्वः - उक्तं कर्म of अभिहितः । 8. अभिहितः - अभि - धा + क्तः कर्मणि । धाञ् दधाति धत्ते । दधौ दधे । अधात् अधति । 9. वेदे - अधिकरणे सप्तमी । विद् + घञ् । विदधिच् + अच् । वेत्ति वेद । conjugated. 10. सः refers to मनुः in मनुना । 11. हि - द्विती । यस्मात् इत्यर्थः । अन्वयम् । 12. सर्व्वज्ञानमथः - सर्व्वं ज्ञानं or सर्व्वस्य ज्ञानम् सर्व्वज्ञानम् । कर्मधारयः षष्ठी समासो यः । सर्व्वज्ञान + मयट् । ज्ञा + ञ्युट् ज्ञानम् । जानाति अज्ञासीत् ।

CHANGE OF VOICE. - येन केनचिन् धर्म्येण.....परिकीर्त्तितेन भूयते तेन सर्व्वेण.....अभिहितेन भूयते तेन सर्व्वज्ञेन भूयते ॥ ७ ॥

BENGALI.—मनु ये वर्णेन ज्ञञ्च ये धर्म निर्देश करियाछेन, সেই সময়ই বেদে প্রতিपादित আছে ; केनना मनु सर्व्वेण, त्विनि उंसन्न, विकीर्ण षु विद्यमान वेदांश नकलेन अर्थ सम्पूर्णरूपे अवगत इईया लोकेन हितार्थे ताहा श्रुतिर आकारे उपनिबद्ध करियाछेन ॥ १ ॥

ENGLISH.—What so ever duty or *Dharma* was declared by Manu (as binding upon) any one, all that is mentioned in the Veda for he was possessed of all knowledge.(7).

सर्व्वन्तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मो निविशेत वै ॥ ८ ॥

PROSE. - विद्वान् तु इदं सर्व्वं ज्ञानचक्षुषा निखिलं समवेक्ष्य श्रुतिप्रामाण्यतः स्वधर्मो निविशेत वै ॥ ८ ॥

KULLUKA. सर्व्वं त्विति सर्व्वं शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं मौमांसाव्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुसेन निखिलं तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेय मवगम्य स्वधर्मो अवतिष्ठेत ॥ ८ ॥

KULLUKA EXPLAINED. - सर्व्वम् इत्यस्य अभिप्रायमाह शास्त्रजातं शास्त्र समूहमित्यर्थः । ज्ञानचक्षुषा इत्यत्र ज्ञानशब्दस्य अर्थमाह "वेदार्थावगमोचितं मौमांसाव्याकरणादिकम्" वेदार्थस्य अवगमः बोधः तत्र उचितं अर्थात् वेदार्थप्रकटीकरणसमर्थं मौमांसाव्याकरणादिकम् तद्विशेषकं ज्ञानमेव ज्ञानम् तद्वै चक्षुसेन । मौमांसाव्याकरणेन वेदार्थव्याख्यानपरं पूर्व्वमौमांसाहसं वैमिनोयदर्शनमनाभिप्रेतं सप्तममौमांसायाः अर्थ-

काख्ये अप्रयोजकत्वात् । व्याकरणं पाणिनीयं एव तस्यैव श्रीमन्माधवाचार्यादिभिः वेदाङ्गत्वेन प्रतिपादितत्वात् वेदार्थज्ञाने पूर्वमीमांसा पाणिनीयं व्याकरणं सवार्त्तिकभाष्यं प्रधानं साधनम् निरुक्तादयश्च गौण भव । तस्मादाह मीमांसेत्यादि । “वेद प्रामाण्यतः” इत्यस्यार्थमाह “वेद प्रामाण्येन अनुष्ठेयं (कर्त्तव्यं कर्म) अवगम्य” अर्थात् वेदान् वेदमूलकाश्च शास्त्रान् कस्य वर्णस्य किं कर्त्तव्यं कर्म इति निश्चित्य । “निविशेत्” इत्यस्य अर्थमाहः “अवतिष्ठेत्” इति । नि पूर्वक विगधातोः प्रवेशोऽपि अर्थः किन्तु अत्र अवस्थानं अनुष्ठानं एव अर्थः । अर्थं भावः ब्रह्मा हि सृष्टिकाले वेदं दृष्ट्वा तदुक्त-कर्मिण्य सृष्टिं चकार स्वभावं कर्म च ददौ तेन ब्राह्मणः स्वभावेन धर्मं प्रविष्ट एव । तत्र अवस्थानन्तु तस्य कठिनं रागद्वेषाभ्यां विचलितत्वात् । तत्र अवस्थानार्थं शास्त्रदृष्ट्या यत् कुर्वीत इति कुञ्जकभट्टानां आशयः । अत्र विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्य इति व्यवधिक एव नतु शूद्रः तस्यानधिकारात् । सक्तश्च वशिष्ठेन “एतच्छास्त्रं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् । न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्यो-पदिशिञ्जम् न चास्यव्रतमादिशेत्” इति । तस्मात् क्षत्रियवैश्यपरम्परया ब्राह्मणान् शूद्रस्य धर्मग्रहणम् ब्राह्मणं पुरस्कृत्य वा शूद्रं प्रत्युपदेशः इति दिक् । तस्माद् विद्वान् सुख्यः वैवर्धिक एव नतु शूद्र उपचाराद् शूद्रोऽपि वा ।

PURPORT. — विद्वान् जनः मनुकृतं शास्त्रं तन्मूलं वेदं च मीमांसाव्याकरणादि शास्त्रपाठजनित ज्ञानेन सम्यक्-पर्यालोच्य वेदोक्तप्रमाणेन कर्त्तव्यं स्थिरीकृत्य स्वधर्मं अवस्थानं कुर्यात् ॥ ८ ॥

MEANING IN ENGLISH. — A learned man after fully scrutinising all the shastras with the eye of knowledge *i. e.* with the help of Mimamsa, Grammar &c. &c. and after knowing his duty on the authority of the vedas, should be firmly intent on his own duties.

ELUCIDATION. — श्रुतिप्रामाण्यतः — A learned man is to know his duties on the authority of the revealed texts. स्वधर्मं निविशेत् = is to be intent on the performance of his duties = shall not slip from his duties = shall continue to perform his duties. इदम् सर्वम् refers to all the shastras. ज्ञानचक्षुः — ज्ञान here refers to the knowledge of Mimamsa, Grammar &c. which help us in understanding the vedas and the other shastras.

GRAMMATICAL NOTES. — (a) On the text. — 1. इदम् — Qualifies सर्वम् । It refers to the text of Manu and such other texts.

2. सर्वम् - कर्मणि द्वितीया । Acc. of समवेत्य । 3. समवेत्य - सम् - च्चव - ईच् + ल्यप् । ईच्चे ऐचिष्ट । 4. ज्ञानचक्षुषा - ज्ञायते चनेन इति ज्ञानम् । ज्ञा + ल्यट् करणे । ज्ञानस्य चक्षुः रूपककर्मधारयः । तेन - करणे द्वितीया । 5. निखिलम् - नि निहतं खिलं अप्रकृतं स्थानं यस्मिन् तद् यथास्यात् तथा बहु-ब्रीहिः । Adv. added to the verb समवेत्य । 6. श्रुतिप्रामाण्यतः - प्रदीयते चनेन इति प्रमाणम् । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यम् श्रुतेः प्रामाण्यम् श्रुति-प्रामाण्यम् । श्रुति प्रामाण्य + तस्मिन् द्वितीया स्थाने । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति करणत्वात् द्वितीया । श्रु + क्तिन् = श्रुति । 7. विद्वान् - Nom. to the verb निविशति । 8. स्वधर्म - स्वः धर्मः स्वधर्मः । तस्मिन् । अधिकरणे सप्तमी । 9. निविशति - नि - विश् + विधिलिङ् इति । निर्विश इत्यात्मनेपदम् । लविचत ।

CHANGE OF VOICE. - विदुषा.....निविश्यते । ८ ।

BENGALI.—विद्वान् व्यक्ति शीमाःसां ओ ध्याकरणानि वेदार्थबोधक शास्त्ररूप ज्ञानेन नेजे वेदानि शास्त्रमकल उल्लेखरूप पर्यालोचना करत वेदके प्रमाणहले राधिया कर्तव्य निरूपण पूर्वक स्वधर्म अनन्धान करिबे ॥ ८ ॥

ENGLISH—Having surveyed all this thoroughly with the eye of knowledge as in accordance with the authority of the *Śruti* or revelation, a learned man should assuredly stick to his own line of duty or *Dharma*. (8)

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह क्वीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्यचानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

PROSE. - मानवः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं अनुतिष्ठन् इह क्वीर्त्तिं प्रेत्य च अनुत्तमं सुखं अवाप्नोति हि ॥ ९ ॥

KULLUKA.—श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् मानवः इहलोकै धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकौ क्वीर्त्तिं परलोकै च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिमुख-रूपं प्राप्नोति, अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्पते ॥ ९ ॥

KULLUKA EXPLAINED. - “परलोकै च धर्मफलं उत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादि-सुखरूपं लभते” ।

“इह” इति पदेन परत्र यत् भवेत् तदप्युक्तं इति । प्रेत्य शब्दस्य भावार्थमाह परलोकै इति । अनुत्तम शब्दस्य अर्थमाह उत्कृष्ट इति । सुखशब्दस्य अर्थमाह

धर्मफलं स्वर्गापवर्गादि सुखरूपम् परलोके यत् सुखं तत् धर्मस्य फलम् । तत्फलं वर्णयति स्वर्गश्च अपवर्गैः मोक्षश्च तौ चादि यस्य तत् लभते इत्यर्थः । धर्मा हि नाम कर्मविशेषः । कर्मणि कृते सति कर्म नश्यति तस्मात् फलं दातुं न शक्नते । किन्तु कर्मसमकालं एव अपूर्वाख्यं अदृष्टाख्यं वा वस्तु जायते तच्च वीजरूपेण तिष्ठति यथा बीजं सृष्टिकावर्षवारिप्रभृतिशोभं प्राप्य अद्भुरायते तथा अदृष्टाख्यं बीजमपि यथाकालं अद्भुरायते फलञ्च ददाति । तत् फलं स्वर्गादि । अत उक्तं भट्टैः “धर्मफलं स्वर्गापवर्गादि सुखम्” ।

“अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेत् इति विधिः कल्प्यते ।”

अनेन पूर्वोक्तेन वास्तवगुणकथनेन वस्तुन अयं वास्तवः यद्यार्थः सत्य इति यावत् वास्तवशासौ गुणश्च वास्तवगुणः स्वर्गसुखरूपः तस्य कथनेन वर्णनेन श्रुतिस्मृत्युदितं वेदाक्तं स्मृत्युक्तञ्च धर्म्यं अनुतिष्ठेत् आचरेत् इति विधिः प्रवर्धना कल्प्यते अनुमीयत अथ अस्तीति ज्ञायते ।

This sloka describes the benefit arising from the performance of dharma. Kulluka says that these benefits described here are real and not fanciful or imaginary. Therefore we should imagine an injunction in this verse to the effect “A man must practise duties which are enjoined by the vedas and Smritis.” The argument is this :—This treatise is supposed to contain the germs of all injunctions, positive or negative, regarding the performance of dharma. A sloka contains either an injunction (विधिः) or praise (अर्थवादः) । Injunction is generally given in the form of विधिः । Here nothing of that nature is found. Here we have only the benefits described. These benefits are real and not mere hyperbolic expressions. An injunction to follow the sacred law of the vedas and the Smritis is not found elsewhere within the four corners of Manu. But such an injunction is necessary, otherwise people will not follow the duties prescribed by the vedas and the Smritis. Kulluka therefore catches hold of this verse and lays down that this is the sloka which lays down such an injunction in a disguised form. Thus we get a desired injunction within the four corners of Manu itself, though not so explicit.

Therefore Kulluka asserts, 'अनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं अनुतिष्ठेत् इति विधिः कल्प्यते ।'

अर्थ भावः—श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं आचरेत् इति विधिं विना न कोऽपि तं धर्मं आचरिष्यति । स च विधिर्मनुस्मृतादेव प्राप्तव्यः न च स विधि र्बिधिलिङ्गसमन्वितः मनुवाक्येषु दृश्यते । अपि च स विधिर्मनुस्मृतौ अल्पे व, एतद्विधिमूलकत्वात् सर्व-विधीनां । अस्मिन् वचने हि श्रुतिस्मृतिविहितधर्मस्य सत्याः गुणाः वर्ण्यन्ते नान्यत्र । तेन च गुणवर्णनेन अर्थवादरूपेण विधिरायाति नतु अर्थवादः अर्थवादीषु स सर्वमायुरेति इत्यादिवत् अतिशयोक्तिमुखेन वर्णनं स्यात्, अत्र तु वास्तवगुणोक्तिः तस्मान् अत्र श्रुति-स्मृत्युदितं धर्मं आचरेत् इति विधिकल्पना युक्ता । Without such an injunction no one would practise the duties prescribed by the Vedas and the Smritis. Thus we assume that the verse contains an injunction.

The injunction is really essential. Omit this injunction, and the vedic dharma becomes optional. One may then follow the duties enjoined by the Jainas, Boudhas, Charvakas, and other forms of false tenets with impunity. The injunction has also great value as contributing to the suppression of vices practised under the so-called authorities of a number of Tantras, prohibited by the sacred laws of the Vedas and the Smritis.

After indicating a number of Tantras as calculated to confound the people, Raghunandan the great Professor of Law in Bengal lays down :-

“तस्मात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि पदात् पदमपि न दातव्यम्”

Therefore the ways prohibited by the Vedas and Smritis should never be trodden, even a single step.

A tradition of a great struggle between the followers of the sacred law, and those of the Tantras is handed down to us in the shape of a story of a quarrel between दक्ष, भृगु, ब्रह्मा, विष्णु and शक्र on the one side, and Siva with his demons on the other side.

It is well known that Vishnu is the deity of the Vedas, Brahma is the real author of Dharmasastras communicated to Manu who taught them to his ten sons दक्ष, ऋषु &c. &c. We have in Bhagabat that when Brahma commenced a sacrifice, Bhrgu the reciter of Manava Sastra, and Daksha with other Vedics opposed the invitation of Siva. The quarrel was a temporary one. But the struggle was the fiercest when Daksha one of the ten sons of Manu the law-giver, declined to invite his son-in-law Siva the promulgator of anti-vedic rites. The Tantriks have woven this tradition into an effective pro-tantrik story full of pathos. A battle was fought on the sacrificial field of Dakha, adherents of the vedic rites were defeated and Mahadeva fighting at the head of his demons got the victory. It seems there was somewhat like a compromise ; but the orthodox vediks will not yet accept the compromise. The injunction contained in the verse is therefore essentially necessary. We shall discuss the different sorts of injunctions later on.

PURPORT. — मनुष्यः यदि श्रुतिस्मृतिविहितं धर्ममाचरेत् इदं लोके ययः परलोकैस्त्वमे मोक्षं वा लभेत । तस्मान् श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्मं चाचरेत् ॥ ९ ॥

MEANING IN ENGLISH. — A man who practises the duties prescribed by the Vedas and the Smritis gains fame in this world and after death unsurpassable bliss in the shape of celestial enjoyment or final liberation. (Therefore every one should follow the system of duties prescribed by the Vedas and the Smritis.)

ELUCIDATION. — श्रुति and स्मृति have been defined in the next sloka.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text. — 1. श्रुतिस्मृत्युदितम्—श्रुतिश्च स्मृतिश्च श्रुतिस्मृतौ । इह समासः । ताभ्यां उदितः श्रुतिस्मृत्युदितः द्वितीया समासः । तम् । Qualifies धर्मम् । श्रूयते इति श्रुतिः स्मर्यते इति स्मृतिः । श्रु + क्तिन् ; स्मृ + क्तिन् । श्रूयति श्रूयाम् अश्रीषीत् । स्मरति स्मराम् अस्मात् । वद + क्तः कर्मणि उदितम् । वदति उवाच अवादीत् । 2. धर्मम्—कर्मणि

द्वितीया । Acc. of अनुतिष्ठन् । 3. अनुतिष्ठन्—अनु - स्था + ष्ट । तिष्ठति तस्मीं चखात् । 4. हि - निश्चये । अव्ययम् । 5. मानवः—मनोरपत्यं पुमान् मानवः । मनु + अण् । मानवः । मनोरपत्यं पुमान् कुत्सितो मूर्खो माणव इति मूर्खव्यः । अपत्ये कुत्सिते मूढे मनो रौतसर्गिकः श्रुतः । नकारस्य च मूर्खव्य खेन सिध्यति मानव इति तत्त्वबोधिन्याम् । जात्यर्थे तु मनोजातावश्रुतो पुक् चेति मनोरञ् पुक् मानुषः मनोयन्तु पुक् च मनुष्य इति जातिः । 6. इह - इदम् + इ । 7. कौर्त्तम् - कृत् + क्तिन् । कौर्त्तयति । Conjugated. 8. अवाप्नोति - अव - आप् लट् ति । आप । आपन् । आप्त् इति लृ दित्वात् षड् । 9. प्रेक्ष - प्र - इ + ल्यप् । १ति । अगात् । 10. अनुत्तमम् - न विद्यते उत्तमं यस्मात् तत् अनुत्तमम् । 11. सुखम् - सुखयतीति सुखम् । सुख + अच् । सुखदुःखं तत् क्रियायामिति ।

CHANGE OF VOICE. - अनुतिष्ठता.....मानवेन.....कौर्त्तः.....सुखं अवाप्यते ॥ २ ॥

BENGALI.—मनुष्य अतिश्रुति द्वारा कथित धर्म अनुष्ठान करिले ईश्वरको धार्मिक बलिगी श्रांतिनाथ करे एवं परलोकके धर्माचरणेन कलशरूप वर्ग ७ अपवर्गादि शर्मा(रुद्धे) स्थलात्त करे । अतएव अति ७ श्रुतिविहित धर्म आचरण करिबे । २ ।

ENGLISH.—A man practising or following the duty or *Dharma* spoken of in the Vedas and the *Smritis* (or tradition) obtains fame here, and supreme happiness or bliss after death. (9).

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मां हि निर्व्वभौ ॥ १० ॥

PROSE, - श्रुतिस्तु वेदः विज्ञेयः धर्मशास्त्रं तु स्मृतिः (विज्ञेया) वै । सर्वेषु अर्थेषु ते अमीमांस्ये, हि ताभ्यां धर्मां निर्व्वभौ ॥ १० ॥

KULLUKA - श्रुतिस्त्विति लोकाप्रसिद्धसंज्ञासम्बन्धानुवादोऽयं श्रुतिश्रुत्योः प्रतिकूलतर्केषु अमीमांस्यत्वविधानार्थम् । स्मृतः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थञ्च तेन स्मृतिविरुद्धाचारी ह्येव इत्यस्य फलम् । श्रुति वेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते त्रये प्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये यतस्ताभ्यां निःशेषेण धर्मो वभौ प्रकाशता यतः ॥ १० ॥

KULLUKA EXPLAINED. - "लोकाप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसमन्धानुवादोऽयं श्रुतिश्रुत्योः प्रतिकूलतर्केषु अमीमांस्यत्वविधानार्थं, स्मृतः श्रुतितुल्य बलवत्त्वविधानेन आचारादिभ्यो बलवत्त्व प्रतिपादनार्थं, तेन स्मृतिविरुद्धाचारी ह्येव इत्यस्य फलम् ।"

लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुवादः लोके प्रसिद्धः लोकप्रसिद्धः यो संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धः संज्ञा यथाऽव श्रुतिः स्मृतिश्च, संज्ञी यथाऽव वेदः धर्मशास्त्रश्च, वेदरूपसंज्ञिनः
श्रुतिरूपा संज्ञा । संज्ञा च श्रुतिरूपा संज्ञी वेदरूपः तयोः सम्बन्धः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः
प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धः लोकप्रसिद्धासौ संज्ञासंज्ञिसम्बन्धश्च लोकप्रसिद्धसंज्ञा-
संज्ञिसम्बन्धः तस्य अनुवादः प्रमाणात्तरेण ज्ञातस्य बोधकः वादः अनुवादः यदि
प्रथमाध्याये अन्यत्र वा वेद एव श्रुतिरिति विधिः प्राप्यते पुनश्च ग्रन्थे वेद एव श्रुतिरिति
कथ्यते तदा स विधिरिति न कथ्यते किन्तु अनुवादशब्देन कथ्यते । लोकतः श्रुतिर्वेद
इति ज्ञातम् । तस्यार्थस्य अत्र अनुवादनात् श्रुतिर्वेदः धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति वचनं ज्ञातस्य
अनुवादमात्रं न विधिः । तथाविधसम्बन्धानुवादः अयं कथं क्रियते ? उत्तरमाहुः ।
कुल्लूकभट्टाः श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केण विरुद्धतर्केण अमीमांस्यत्वविधानार्थं अतिक-
र्षणीयत्वस्यापनार्थम् । अर्थात् श्रुतिर्यतः स्वयं वेदः स्मृतिर्यतः वेदोक्तधर्मविषयक-
स्मरणमात्रं तस्मान् श्रुतिः स्मृतिश्च न वितर्कविषयीभूता इति विधिः । स्मृतिः श्रुति-
तुल्यत्वबोधनेन स्मृतेः स्मृतिशान्द्रस्य श्रुतितुल्यत्वबोधनेन श्रुतेः स्मृत्या श्रुतितुल्या तस्या भावः
श्रुतितुल्यत्वम् तस्य बोधनेन ज्ञापनेन । धर्मो हि वेदमूलक इत्युक्तम् । धर्मविषयकं
शास्त्रं मन्वादिहृतं स्मृतिः । अत्र इति कथनात् मुनिभिः स्मृतस्य वेदार्थविसरस्यैव
स्मृतिसंज्ञाल्पात् स्मृतेर्वेदतुल्यत्वं आघातमिति कुल्लूकाशयः । स्मृतेर्वेदतुल्यत्वबोधनेन
आचारादिभ्यः देशाचारकुलाचारादिभ्यः स्मृतेर्वलवत्त्वप्रतिपादनार्थं आचारात् स्मृतिर्वलीय-
सौति विधानार्थम् अनुवादः कृतः । तत्र फलमाह स्मृतिविरुद्धाचारी ह्येव इति फलम् ।
स्मृतिशास्त्रविरुद्धो य आचारी यथा दाक्षिणान्येषु मातुलकन्याविवाहः तथाभूत आचारः
स्मृतिविरुद्धत्वात् ह्येवः परिव्याज्यः ।

अमीमांस्ये इत्यस्य अर्थमाह प्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये । धर्मो हि निर्वभौ इत्यस्य
अर्थमाह निःशेषेण प्रकाशता गत इति ।

अयं भावः — अस्मिन् श्लोके श्रुतिस्मृतिरूपयोः संज्ञयोः वेद-धर्मशास्त्ररूपसंज्ञायां
सम्बन्धः अनुवादत्वेन उक्तः । तत् किमर्थं कृतम् इत्यस्य उत्तरमाह श्रुतिस्मृत्योरवितर्क-
णीयत्वस्यापनार्थं, स्मृतेः देशाचारादिभ्यः वलीयस्त्वप्रकटनार्थम् । कथं स्मृतिदेशाचारात्
वलवत्तरा भविष्यति ? ननु तस्या वेदतुल्यत्वात् कथं वेदतुल्यत्वम् ? ननु धर्मशास्त्र-
त्वात्, धर्मो हि वेदमूलकः धर्मशास्त्रं हि वेदार्थस्य स्मृतस्य विसरमात्रम् । वेदविदां
शास्त्रं मण्डलिकाप्रवाहवत् प्रवर्तितात् आचारात् वलवत् अवेदशमूलकत्वात् ।

PURPORT. — वेद एव श्रुतिः मन्वाद्युक्तं धर्मशास्त्रं स्मृतिः । श्रुतिः स्मृतिश्च न
कस्मिन्नपि विषये नास्मिन्नादीनां विरुद्धतर्कस्य विषयीभूता, यतः श्रुतिस्मृतिभ्यां एव धर्मः
निःशेषेण प्रकाशता गतः । अर्थात् श्रुतिः स्मृतिश्च न प्रमार्थं इत्यादि तर्के न कुर्व्यात्
स्मृतेर्विरुद्धं देशाचारादिकञ्च परिवर्जयेत् ॥ १० ॥

ENGLISH MEANING.—By Sruti is meant the Veda, and by Smriti is meant the institutes of sacred law : these two must not be called into question, since from those two the sacred law shone forth fully.

GRAMMATICAL NOTES.—(a) On the text :—1. वेदः—Derived. It is अनुवादः श्रुतिः is विधेयः । 2. श्रुतिः—विधेयविशेषणम् of वेदः । 3. स्मृतिः—विधेय विशेषणम् of धर्मशास्त्रम् । 4. विज्ञेयः—वि—ज्ञा+यत् । जानाति अज्ञासौत् । 5. धर्मशास्त्रम्—धर्मस्य शास्त्रम् षष्ठी समासः । शास्त्रं इत् शस्त्रम् । 6. ते—उक्तं कर्म of अमीमांस्ये । 7. सर्वार्थेषु—सर्वे अर्थाः सर्वार्थाः कर्मधारयः । तेषु । विषयाधारे मत्तमी । 8. अमीमांस्ये—मान् जिज्ञासायाम् । स्वार्थे सन् + यत् । Qualifies ते । मान् जिज्ञासायाम् (विचारि इत्यर्थः) भ्वादि गणौग्रमानुधान्तः स्वार्थेऽन् लट् मीमांसते । मान् सन् ; ममान् स मिसान् स । मीमांस । लट् ते मीमांसते । It is स्वार्थेऽन् hence it assumes सन् again इच्छार्थे—मीमांसिते । We have चुरादिमान् लप्ते मानयते । मान् पूजने मानयति मानति । But मान जिज्ञासायां भ्वादि is always मीमांसते not मानति or मानते । मीमांसते विचारयति जिज्ञासते इत्यर्थः । 9. ताभ्याम् अपादागात् षष्ठी । 10. धर्मः—Nom. to निर्वर्तौ । 11. निर्वर्तौ—निर्-भा लिट् षल् । अभसौत् ।

(b) On Kulluka.

ELUCIDATION.—अमीमांस्ये means अविचारणीये । आज्ञा गुरुणा अविचारणीया इति कालिदासः । इयं श्रुतिः स्मृतिश्च प्रमाणं न वेति विचारणीया न भवति स्वतः प्रमाणत्वान् ।

The whole system of dharma is based on the authority of the Vedas and the Smritis. If they are allowed to be questioned, the whole system falls to the ground. It is therefore specially provided here that no system of logic calculated to question the authority of the Vedas can be entertained. The object of the Boudha, Jaina and Charvak philosophical systems is to undermine the authority of the Vedas and Smritis, by calling them into question. Bhrigu here lays down that such a system of heretic logic is not to be applied to the Vedas and

Smritis. The primary object of logic is to support by logical arguments the authority of the Vedas and Smritis, so that *dharma* may be preserved. Therefore any system not subservient to the Vedas and *dharma*s is to be totally excluded. The real argument is that human argument cannot prevail against the revelation, which must be judged by orthodox system of logic in loyalty to revelation. The principal argument of Sankaracharya in support of his system is that his is a system founded on the revelation, and not on human reasoning or logic. He says that argument always shifts ground, what is established by the argument of one is demolished by a subsequent intelligent man. Therefore a religion based on mere argument is no religion at all. There can be no faith in it. But religion founded on immutable truths revealed by God in the Vedas is unchangeable. Therefore we are to rely on a system of religion founded on the authority of the Vedas. It is held that the six philosophies are mere six concentric ditches to defend the system of vedic faith. Therefore it is the first duty of the sacred law-giver to oust the jurisdiction of heresy and heretic system of logic from the sphere of *vedic dharma*.

Change of voice.—শুভ্রা বিদ্বান বিচরণে ধর্মশাস্ত্রিণ্য শুভ্রা মুখ্যে ।
নাম্যা অর্নামাসাম্যা—মুখ্যে । ধর্মশাস্ত্রিণ্য—নির্বমি ॥ ১০ ॥

BENGALI.—লোকতঃ বেদকে শ্রুতি এবং মধাদিপ্ৰোক্ত ধর্মশাস্ত্রকে স্মৃতি বলে ; প্রতিকূল তর্কধারা এই দুইটিকে নীমাংসার বিষয়ীভূত করিবে না ; অর্থাৎ তর্ক দ্বারা এই দুইটিকে অপ্রমাণ করিবার যত্ন করিবে না ; কেননা ঐ দুইটি হইতেই সমস্ত ধর্ম নিঃশেষরূপে প্রকাশ পাইয়াছে । স্মৃতি ধর্মশাস্ত্র হওয়ার উহা বেদতুল্য ; স্মৃতিবিরুদ্ধ আচার পরিত্যাগ করিবে ॥ ১০ ॥

ENGLISH—The Veda is to be known as revelation, and the Codes of law (*Dharma-sastra*) as *Smriti* or tradition. In all matters these two are not to be questioned or discussed. For the system of duty or *Dharma* has been set forth by these two. (10)

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्भिजः ।

स साधुभिर्वह्निष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

PROSE—यः भिजः हेतुशास्त्राश्रयात् ते मूले अवमन्येत स वेदनिन्दकः नास्तिकः साधुभिः वह्निष्कार्यः ॥ ११ ॥

KULLUKA.—योऽवमन्येति । यः पुनश्चे वे श्रुतिश्रुती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्म्मणो निःसार्थः । पूर्वश्लोके सामान्येनाभीमांसे इति मीमांसा-निर्घघादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्त्तनीयेति भभो मा भूदिति विशेषयति हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यप्रमाणं वाक्यत्वात् विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादि प्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादि-नास्तिक इव नास्तिको यतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—साधुभिः इत्यस्य अर्थमाहुः शिष्टैरिति । Kulluka explains साधुभिः as शिष्टैः । शिष्टः does not mean a well-behaved man. It is used in the sense of learned in the Vedas. In explaining the aphorism शिष्टापरिवहाच्चान्यत्र मनपेचा Sankar explains शिष्टा वेदविदः मनुव्यासप्रभृतयः । This is the real meaning. वह्निष्कार्यः is to be turned out or cast out ; and from what ? Kulluka explains द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्म्मणो निःसार्थः from the proper duties of the twice-born such as reading the Vedas and such other works.

“पूर्वश्लोके सामान्येन अभीमांसे इति मीमांसानिर्घघात् अनुकूलमीमांसापि न प्रवर्त्तनीयेति भभो माभूदिति विशेषयति हेतुशास्त्राश्रयात् ।”

In the previous sloka a general prohibition as to the application of logical system has been laid down by the words “न मीमांसे” । From that one may infer that the application of even the orthodox system of logic has been prohibited. In order to remove mistakes like this, this verse uses the compound हेतु-शास्त्राश्रयात् i. e. application of anti-vedic system of logic is only prohibited.

In what way do the atheists denounce the Vedas ? This argument is put in the syllogistic form of Hindu logic. “वेदावत्त्वं अप्रमाणं वाक्यत्वात् विप्रलम्भकवाक्यवत् इति” अर्थात् वाक्यं अप्रमाणम् । वेदवाक्यम् तस्मात् वेदा अप्रमाणम् । यथा विप्रलम्भकार्थां प्रवचकार्णां वाक्यम् सिध्द्यात्वात् अप्रमाणम् । “प्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन” प्रतिकूलस्य विरुद्धस्य तर्कस्य अवष्टम्भः उक्त्यापनम् तेन ।

“षार्वीकादि नास्तिकाः इव नास्तिकाः यतो वेदनिन्दकः” षार्वीका हि नास्तिकाः नास्ति परलोक इति कथनात् । वेदनिन्दकाः अपि षार्वीकासदृशत्वात् नास्तिकाः ।

The way in which the Vedas were attacked by the Charvakas is thus shown in the Vishnupurana—

“अन्धानप्यन्यपाषण्डप्रकारैर्वहुभिर्हिज ।

देतेयान् मोहयामास मायामां होऽति मोहकृत् ।” (१)

The arguments of the Charvakas are reproduced :—

केचिद्विनिन्दां वेदानां देवानामपरे हिज ।

यज्ञकर्मकलापस्य तथात्थे च हिजन्मनाम् ।

नैतद् युक्तिसहं वाक्यं हिंसा धर्माग्र नेष्यते ।

हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥

यश्चैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते ।

शय्यादि यदि चेत् काष्ठं तद्वरं पलभुक् पयः ॥

निष्ठुतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्ति र्थदेष्यते ।

स्वपिता यजमानेन किञ्च तस्मान्न हन्यते ॥

दत्तये जायते पुंसो मुक्तमन्येन चेत् ततः ।

दद्यात् शार्ङ्गं शङ्खयास्त्रं न वहेयुः प्रवासिनः ॥

जनश्लेषमित्येतत् अशुभम् ततो वचः ।

सपेक्ष्य श्रेयसे वाक्यं रोचतां यन्मयेरितम् ॥

न ह्याप्रवादा नभसो निपतन्ति महासुराः ।

युक्तिमश्चमं यास्तं मशान्मैश्च भवद्विधैः ।

मायामीहेन ते दैत्याः प्रकारैर्वहुभि र्गथा ।

व्युत्थापिता यथा नैषां चर्यां कश्चिदरोचयत् ॥

स्वल्पेनैव हि कालेन मायामीहेन तेऽसुराः ।

मोहितास्तव्यन्तुः सर्व्यां वयोभार्गाश्रितां कथाम् ॥

At a remote period, a very large number of Daityas collected themselves on the bank of the Narmada and were performing various Vedic rites. By virtue of these rites they became more powerful than the gods and began to oppress the world. The gods unable to endure their tyranny

(१) “अन्यपाषण्डप्रकारैर्लौकायतिकमतमदैः (स्वामी) । लौकायतिक = षार्वीक ।

went to Vishnu, the Supreme deity, and worshipped him. The great god was pleased and produced a great being from his own body, and gave him the name of Mâyámoha, and asked the gods to depart and have no fear.

Mâyámoha a form of Vishnu himself, appeared to the Daityas on the bank of the Narmada, quite naked, with head shaven clean, with peacock's feathers in his hand ; he was so resplendent with glory that all the Daityas surrounded him in awe. Then Mâyámoha began to confound them by various arguments. He said :—

The injunctions of the Vedas are unreasonable. Slaying (of living creatures) never leads to the path of virtue. (*i. e.* sacrifice is no dharma). To say that clarified butter burnt in the fire produces merits is simply childish. It is better to be a beast eating soft leaves of trees, than to be Indra after performing a hundred sacrifices and eat dry wood called Sami. If a beast killed in a sacrifice goes to heaven, why does not the performer of the sacrifice kill his own father that he may reach heaven easily ? If feeding of soma (as during the time of sradh) can appease the hunger of another (*i. e.* of the dead man), then travellers could do without carrying any provision with them, their sons performing sradh at home all the while. Therefore know and accept what I say, as it is reasonable and fit for being believed. You great giants, have you seen the vedas ever falling from heaven, that you accept them as authorities ? What is reasonable must be accepted by myself, you and all alike. (Reject these deceptions called the vedas). Thus the Daityas were seduced from the path of the Vedas by various arguments, so much so that not a single Daitya liked the Vedas any more. Thus within a short time the Daityas gave up all connection with vedic path, through the influence of Mâyámoha, the deity.

It is stated in the same puran that it was Mâyámoha who promulgated the Buddhist and Jaina doctrines at the very beginning. Gautam Buddha was only a recent preacher of the doctrine of Mâyámoha. The logical systems of Buddha, Jaina, and Charvak are all anti-vedic accordingly. They must not be applied to the Vedas and the Smritis. Only the orthodox systems such as the six philosophies should be applied.

PURPORT.—यो द्विजः बौद्धार्वाकादिनास्तिकानां वेदविद्वत्तर्कशास्त्राणामन्व-
नेन धर्मस्य मूलभूते युक्तिमृतौ अवमानयेत् सः वेदविद्वभिः द्विजोचित वेदाध्ययन-यागादि
कर्मभ्यो वहिष्कार्यः यतः स वेदनिन्दनात् हेतोः चार्वाक बौद्धादिवत् नास्तिक एव ।
नास्तिकस्य परलोकफलकेषु कर्मसु अनधिकारात् ॥ ११ ॥

MEANING IN ENGLISH.—A twice-born man who relying on the anti-vedic systems of logic (or method of reasoning directed against the vedas) treats with contempt those two sources of *dharma* should be deprived of his rights to read the vedas and to perform such other duties which a twice-born man has right to do ; because being a scorner of the vedas he becomes an atheist like the followers of Charvak.

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text. 1. यः यद् + सु qualifies द्विजः । 2. अवमन्येत अव + मन् लिङ् ईत governs मूले । मन्यते मेने अमंस । 3. ते qualifies मूले । 4. द्विजः द्विजायते इति द्विजः । उपपद समासः । द्वि—जन + ड । Nominative to अवमन्यते । 5. हेतुशास्त्राश्रयात् हेतोः शास्त्रम् हेतुशास्त्रम् षष्ठीसमासः । तस्य आश्रयः हेतुशास्त्राश्रयः षष्ठीसमासः तच्चात् हेतुशास्त्राश्रयात् । हेतौ पञ्चमी । द्वि + तुक् हेतु । शास + डृन् शास्त्रम् । आङ् + शि + भच् आश्रय । श्रयति श्रयते शिशाये शिशिये अशिशियत् अशिशियत । 6. सः accusative of वहिष्कार्यः । 7. साधुभिः कर्त्तरि ढतीया । 8. वहिष्कार्यः वहिस्—ङ् + ष्यत् कर्मणि । षडह्लोर्णात् इति ष्यात् । 9. नास्तिकः adjective qualifies सः । न अस्ति नास्ति इत्येकं पदम् । नास्तीतिमतिर्यस्य स नास्तिकः । नास्तिक + ठक् । By अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः । अस्ति परलोकः इत्थं मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टम् इति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । 10. वेदनिन्दकः adjective qualifies सः । निन्दति इति निन्दकः वेदस्य निन्दकः इति वेदनिन्दकः

वहो समासः । निन्द + क्तुल् निन्दकः हिंसकः खादकः इत्यादि । निन्दति निनिन्द
चनिन्दीत् ।

Change of voice.—येन हिजेन ते मूले चवमन्येयाताम् तेन नास्तिकेन वेद-
निन्दकेन वद्विष्कार्येण भूयते ॥ ११ ॥

BENGALI.—ये विज्ञ वेदविरुद्ध लोकाचार्याकादि यथाबलवी उर्क आश्रय करिषा
धर्मर मूलरूप शक्ति ओ श्रुतिके अवज्ञा करे, अर्थात् ओ द्रुई नात्र, अतीतरक नाक्तिर
उक्तिर श्राय अग्रमाण एरूप बले, वेदछ वाक्तिगण चार्सीकवत् सेई वेदनिन्दक नास्तिकके
विज्ञातिर असूठेय वेदाधारनादि कर्म इहेते बहिष्कृत करिषा दिवेन ॥ ११ ॥

ENGLISH.—A twice-born, who, from adherence to heretical
works questioning the authority of the Vedas and Smritis, may
despise these two sources (of dharma), should be, (as) an infidel
blamer of the Vedas, turned out by the good. (11).

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्भर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

PROSE.—वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य आत्मनश्च प्रियम् एतच्चतुर्विधं धर्मस्य ।
साक्षात् लक्षणं प्राहुः (मन्वादयः) ॥ १२ ॥

KULLUKA.—इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसम्भवात् वेदमूलता एव तन्मं न
स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह वेद इति । वेदी धर्मो
प्रमाणं । स क्वचित् प्रत्यक्षः क्वचित् स्मृत्याद्यनुमित इत्येवं तात्पर्यं न तु प्रमाणपरिगणने,
अतएव श्रुतिस्मृतादितं धर्ममित्यत्र इयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः स्वस्य
आत्मनः प्रियम् आत्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“इदानीं शीलस्याचार एव अन्तर्भावसम्भवात्
वेदमूलता एव तन्मं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह
वेद इति ।” इदानीं सम्प्रति शीलस्य हारीतोक्त त्रयोदशविधशीलस्य आचारे सदाचारे
अन्तर्भावसम्भवात् अन्तर्भावः अन्तर्गतिः अन्तःपतितत्वं तस्य सम्भवात् वेदमूलता वेद एव
मूलं यस्य स वेदमूलः तस्य भावः वेदमूलता सा एव तन्मं प्रधानं शास्त्रार्थं इति वा । न
स्मृतिशीलादिप्रकारनियमः स्मृतिशीलसदाचारात्मतुष्टिरूपनियमकरणम् इति दर्शयितुम्
अर्थात् वेदोऽखिलः धर्ममूलमिति श्लोके धर्मस्य वेदमूलताप्रदर्शनमेव लक्ष्यं स्मृति-
शीलसदाचारात्मतुष्टिरूपमूलपरिगणनं न लक्ष्यं तस्मात् तत्र पञ्चविधत्वं अथ चतुर्विधत्वं
न विरुद्धं वेदस्य मुख्यप्रमाणत्वात् अन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्यात् चतुर्विधत्वपञ्चविधत्व-

दिक्कथनं चानुषङ्गिकमात्रम् । श्रुत्यादीनां गौणत्वं वेदस्य मुख्यप्रमाणत्वं दर्शयितुं
पूर्वं पाञ्चविध्यं उक्त्वा अत्र चातुर्विध्यमुक्तम् । नियमः नियमनम् निरोधः ।

“वेदो धर्मो प्रमाणम् । स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित् श्रुत्याद्यनुमितः इत्येवं तात्पर्यं
नतु प्रमाणपरिगणने, अतएव श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् ।”

स्पष्टव्याख्यानं कुरुते वेदो धर्मोप्रमाणम् मुख्यं अन्यत् तु श्रुत्यादि गौणमित्यर्थः ।
सः वेदः क्वचित् कुत्रचित् प्रत्यक्षः साक्षात् वेदमंहिताब्राह्मणादियस्येषु पश्यते ततो-
ज्ञायते । क्वचित् श्रुत्याद्यनुमितः श्रुतिशीलसदाचारात्मतुष्टिभिः अनुमितः अप्रत्यक्षः
वेदः धर्मस्य मूलम् । नतु प्रमाणपरिगणने प्रमाणाणां परिगणनं संख्याकथनं तस्मिन्
न तात्पर्यम् । अतएव श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म इत्यत्र अर्थात् श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं
अनुतिष्ठन् द्विमानवः इत्यस्मिन् श्लोके द्वयं प्रमाणद्वयं श्रुतिस्मृतिरूपं अभिहितं नतु
श्रुतिस्मृतिशील-सदाचारात्मतुष्टिरूपं पञ्चतयं चतुष्टयं वा उक्तम् । अर्थात् धर्मस्य
प्रमाणं क्वचित् द्विविधं क्वचित् पञ्चविधं क्वचित् चतुर्विधं उक्तम् । अनेन एतावत्
बुध्यते यत् वेद एव मूलं प्रमाणं अन्यत् तु तन्मूलत्वात् चानुषङ्गिकं प्रमाणं तस्मात् प्रमाणं
द्विविधं पञ्चविधं चतुर्विधं वा इति न नियमः किन्तु वेद एव मुख्यं एकं प्रमाणमित्य-
भिप्रायः । “श्रुत्याद्यनुमितः” यो विधिः श्रुतिशास्त्रे दृश्यते किन्तु प्रचलितेषु वेदेषु न
दृश्यते स बहुशास्त्राभिन्ने अनेन वेदवाक्ये अवश्यमेवास्ति श्रुतेर्वेदमूलत्वात् । अनेन
प्रकारेण श्रुतिहारा वेदवाक्यस्य अनुमानं भवति । यथा अयं श्रुत्युक्तविधिः वेदे अस्ति
वेदमूलत्वात् श्रुतेः पठ्यमानवेदसाधारणश्रुतिवचनवत् । सदाचारशब्दं व्याचष्टे
शिष्टाचार इति स्वस्वशास्त्रनः प्रियम् इति व्याचष्टे आत्मतुष्टिरिति ।

PURPORT.—वेद एव धर्मस्य साक्षात् प्रमाणम् । श्रुतिसदाचारात्मतुष्टि-
रूपाणि यानि प्रमाणाणि कथ्यन्ते तान्यपि वेदमूलकानि । तै र्वेदः क्वचित् क्वचित्
अनुमाय प्रमाणत्वेन गृह्यते सुतरां श्रुत्यादीनां स्वतन्त्रं प्रमाण्यं नास्ति । यथा वेद
एकं प्रमाणं तथा श्रुतिसदाचारात्मतुष्टयश्च प्रमाणाणि तेषां संख्या अत्र कथ्यते इति
न मन्मथम् ॥ १२ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The scripture, the codes com-
piled by the sages, usage approved by the learned in the vedas,
and self-satisfaction in the case of optional injunction—these
the wise have declared to be the four-fold authority in the
matter of practice of dharma. But it is to be borne in mind
that each of these is not an independent authority and the
sloka does not attempt at an enumeration of authorities. Because
the scripture is the only authority ; it is found directly in the

vedic compilations, as well as inferred from the Smritis and Purans. It is for this reason that authorities have been enumerated by Manu as two, four and five in number which seems apparently inconsistent.

GRAMMATICAL NOTES.—1. वेदः । 2. स्मृतिः । Same case with सदाचारः । 3. सदाचारः—सतां शिष्टानां वेदज्ञानां आचारः सदाचारः षष्ठी समासः । अस + शब्द । आङ् - चर + घञ् । अचार अचारोत् । 4. आत्मनः—श्रीषे षष्ठी । 5. स्वस्व—Qualifies आत्मनः । 6. प्रियम्—Same case with सदाचारः &c. &c. प्रीणातीति प्रियम् । प्री + क । अप्रधीत् अप्रेष्ट । 7. च - अव्ययम् । 8. एतत् - एतत् + सुप् refers to लक्षणम् । 9. चतुर्विधम् - चतस्रः विधाः प्रकाराः यस्य तत् चतुर्विधम् । वि - धा + ञ् । 10. धर्मस्य - श्रीषे षष्ठी । 11. लक्षणम्—लन्यते अनेन इति लक्षणम् । लक्ष + ल्युट् । लक्षणं द्विविधं स्वरूपं तटस्थम् । यतो भूतानि जायन्ते तद् ब्रह्म इति तटस्थलक्षणम् (Definition). सत्त्वं ज्ञानमननं ब्रह्म इति स्वरूपलक्षणम् (Description). Here लक्षणं means प्रमाणम् । 12. साक्षात्—अव्ययम् । Some derive it as सङ् - षच् - षत् + क्तिप् । 13. प्राङ्—Nom. मन्वादयः understood.

Change of voice. —...वेदेन स्मृत्या सदाचारेण...प्रियेषु भूषते । एतच्चतुर्विधं ...लक्षणं लभ्यते ॥ १२ ॥

BENGALI.—वेद, स्मृति, सदाचार ও আয়ত্ত্ব এই চারিটি ধর্মের সাক্ষাৎ প্রমাণ বলিয়া মনু প্রভৃতি শাস্ত্রকারগণ নির্দেশ করিয়া গিয়াছেন । (ইহাদের মধ্যে ও বেদই মূল প্রমাণ, তাহা কোন স্থলে বেদসংহিতাদিতে প্রত্যক্ষ প্রাপ্ত হওয়া যায়, কখন কখন স্মৃতি-পুরাণ দ্বারা অনুমান করিতে হয় ; বস্তুতঃ প্রমাণ চারি প্রকার কি পাঁচ প্রকার ইহা বলা এই লোকের উদ্দেশ্য নহে, কিন্তু এক বেদই প্রমাণ ইহা বলা উদ্দেশ্য) ॥ ১২ ॥

ENGLISH.—The Veda, the *Smriti* or tradition, good custom, and what is agreeable to one's own self (or conscience), this is, they say, the direct fourfold definition of *dharma* or duty. (12).

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

PROSE.—धर्मज्ञानं अर्थकामेषु असत्तानां (सम्बन्धे) विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां परमं प्रमाणम् श्रुतिः (भवति) ॥ १३ ॥

KULLUKA.—अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसत्तानाम् अर्थकामलिप्सायन्तानां

धर्मोपदेशोऽयं ये त्वर्थकामसमीहया लोकप्रतिपत्ताये धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मश्च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृतं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अतएव जावालः—“श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिरेव गरीयसी । अबिरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता ।” भविष्यपुराणेऽप्युक्तं—“श्रुत्या सह विरोधे तु त्राध्यते विषयं विना ।” जैमिनिरप्याह—विरोधत्वनपेक्षं स्यादस्ति ह्यनुमानम् । श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्षम् अप्रमाणम् अनादरणीयम्, असति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

KULLUKA EXPLAINED—“धर्मोपदेशोऽयम्” । अर्थं धर्मोपदेशः धर्मस्य उपदेशः अस्मिन् गत्ये यः कृतः स इत्यर्थः । सर्वधर्मशास्त्रस्य मूलं अयमेव उपदेशः ।

“न तेषां कर्मफलम्” । अर्थकामासक्तानां जनानां कृतस्य कर्मणः फलं नास्ति तस्मात् तै वृथा कर्म क्रियते । तैः कर्म न कर्तव्यं फलाभावात् । This is the inference we get from the text “अर्थकामिष्यसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।” The inference is pointed out by Kulluka.

“प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः ।” As the vedas have been laid down to be the highest authorities, it is to be understood, that in the case of a conflict between the vedas and the Smritis, the former is to prevail.

“अतएव जावालः श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अबिरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता ।”

Therefore Javala says when there is a conflict between the Sruti and the Smriti, the Sruti must prevail. When there is no conflict, actions enjoined by the Smritis must be performed daily just as the actions enjoined by the vedas.

“विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम्” विरोधे श्रुतिस्मृतिविरोधे तु स्मृतिवाक्यमनपेक्षं अनादरणीयं स्यात् असति अविद्यमाने विरोधे हि अनुमानं वेदस्य अनुमानं भवति । अर्थात् यत्र विरोधो नास्ति तत्र स्मृतिर्वलवती भवति यतः तस्या अविरुद्धायाः स्मृतेर्नूलभूतः वेदः अवश्यमेवास्तीति अनुमानं भवति । तस्मात् क्वचित् स्मृतिरनुमानशब्देन कथ्यते । When there is a conflict, Smriti must yield; in the absence of a conflict, the existence of a Sruti at the root of (or in support of) such Smriti is to be inferred. Therefore virtually there is no authority except the vedas.

PURPORT.—ये अर्थेषु कामेषु च अनासक्तानाम् प्रति एव अयं धर्मोपदेशः त एव धर्माधिकारिणः । ये तु अर्थकामेः प्रेरिता लोकाप्रतिपत्त्यर्थं धर्मं चाचरन्ति तेषां धर्माचरणस्य फलं नभवति । ये धर्मं ज्ञातुं इच्छन्ति तेषां पक्षे श्रुतिरेव श्रेष्ठं प्रमाणम् । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव समादरणीया ॥ १३ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The instruction of the sacred rules of duty is intended for those who are unattached to wealth and enjoyment. Those who practise dharma for the sake of show derive no benefit therefrom. To those who seek a knowledge of the sacred rules of duties the supreme authority is the revelation. When there is a conflict between the revelation and sacred compilation, the revelation must prevail.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अर्थकामेषु अर्थाय कामाय अर्थकामाः । तेषु विषयधारि समसौ । अर्थयते आर्तियत । कामयते कामयाञ्छके अचीकमत । अचकमत । 2. असक्तानाम्—न सक्ताः असक्ताः । नञ् समासः । श्रेषे षष्ठी । सन्ज+क्त । सजति ससज्ज अमाङ्गीत् । 3. धर्मज्ञानम् धर्मस्य ज्ञानम् धर्मज्ञानम् षष्ठी समासः । ज्ञा+ ल्यट् । जानाति अज्जासौत् । 4. विधीयते वि-धा+ कर्मणि लट् ते । दधाति धसे दधी दधे अधात् अधित । 5. धर्मम् कर्मणि द्वितीया । न लोकाश्रयनिष्ठाख्यवैद्व्यामिनि षष्ठीनिषेधः in connection with जिज्ञासमानानाम् । 6. जिज्ञासमानानाम् शेषे षष्ठी । ज्ञा+ सन्+ शानच् कर्त्तरि । जिज्ञासते । 7. श्रुतिः same case with प्रमाणम् । श्रु+ क्तिन् श्रुति । अश्रुवीत् । 8. प्रमाणम् विधेयविशेषणम् of श्रुतिः । प्र-मा+ ल्यट् । माति मिनोते । 9. परमम् qualifies प्रमाणम् । पर-मा+ क ।

Change of voice—धर्मज्ञानं विदधति । श्रुत्या परमेषु प्रमाणेषु भ्रूयते ॥ १३ ॥

BENGALI.—बीहारा अर्थ ओ कामे आसक्त नहैन, তাঁহাদের প্রতিই এই ধর্মোপদেশ করা হইতেছে । बीहारा लोके यातिलाभ करिबार जञ्च धर्माचरण করেন তাঁহাদের সেই ধর্মকর্মের কোন ফল হয় না । बीहारा धर्म जानिते ईच्छा করেন বেদই তাঁহাদের পরম উৎকৃষ্ট প্রমাণ ; অর্থাৎ বেদ ও শ্রুতির মধ্যে বিরোধ দেখা গেলে বেদের মতই অমল করিতে ইইবে । ১৩ ।

ENGLISH.—The knowledge of dharma is ordained for those who are not addicted to wealth and pleasure. To them who want to know dharma, the Veda is the highest authority. (13).

श्रुतिद्वेषन्तु यत्र स्वात्तत्र धर्मावुभौ स्मृती ।

उभावपि हि तौ धर्माँ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

PROSE.—यत्र तु श्रुतिद्वेषम् स्यात् तत्र उभौ (मनुना) धर्माँ स्मृती । हि मनीषिभिः सम्यक् उभौ अपि तौ धर्माँ उक्तौ ॥ १४ ॥

KULLUKA.—श्रुतिद्वेषन्विति । यत्र पुनः श्रुत्योरिव द्वेषं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र हावपि धर्माँ मनुना स्मृती तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ हावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया श्रुत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः—तुल्यबलविरोधे विकल्पः ॥ १४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“यत्र पुनः श्रुत्योरिव द्वेषम्” but where there is a conflict between the revelations themselves. द्वेषम् is explained as “परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनम्” (i. e. laying of maxims mutually conflicting). “तत्र हावपि धर्माँ मनुना स्मृती” there both have been laid down as धर्माँ by Manu. The word मनु has been supplied by Kulluka, because Bhṛigu is here reciting the sacred instructions as given by Manu. “तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन विरोधाभावः” तुल्यं बलं यद्योक्ते तुल्यबले तत्रया हेतुना विकल्पानुष्ठानविधानेन विरोधाभावः अनुष्ठानं तस्य विधानं तेन हेतुना विरोधाभावः अर्थात् यत्र शास्त्रयोर्वचं समानं तत्र विरोधो न स्यात् अपि तु विकल्प इति शास्त्रात् न विरोधः (In case where the strength of two texts is equal, there is to be presumed no conflict, but option.) “मनीषिभिः” (text) is explained as “मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः” (Learned men who preceded even Manu and the like). “सम्यक्” is explained as समीचीनौ reasonable.

“समानन्यायतया श्रुत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात्” = समानन्यायतया श्रुतिद्वेषे येन तर्काशयेण विकल्पविधिर्भवति तस्य न्यायस्य श्रुतिद्वेषविचारेऽपि तुल्यभावेन प्रयोगो भवितुमर्हति यस्मात् तस्मात् श्रुत्योरपि श्रुतिवाक्ययोरपि विरोधे श्रुतिवयस्य तुल्यप्रमाणात् विकल्पो भवति इति सिद्धान्तः प्रकृतोपयोगः प्रकृतत्वस्य प्रसावविषयौभूतस्य श्रुतिव्याख्यानस्य उपयोगः प्रयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात् तुल्यबलत्वस्य अविशेषात् मिदाभावात् यथा श्रुती तुल्यबलत्वविचारस्तथा श्रुती अपि तुल्यबलत्वविचारस्य प्रयोगयोग्यत्वात् । (By the application of the same principle in the case of a conflict between two Smritis also,

option is allowed. This conclusion has a direct bearing on the subject in hand, the principle of equal strength being equally applicable in the case of Smriti too. “तदाह गौतमः तुल्यबलविरोधे विकल्पः” Therefore Gautama lays down that when the strength of conflicting texts is equal, option is the rule.

PURPORT.—यत्र वेदवाक्ययोः परस्परविरोधी दृश्यते तत्र उभयवाक्ययोश्च धर्म इति मनुना उक्तम् । न केवलं मनुना, मनोः पूर्वतरै रनैरपि विद्वदभिः इयमपि धर्म इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

MEANING IN ENGLISH.—But when there are two texts of revelation mutually conflicting, both are held to be the law (dharma) i. e. they are optional, for both have been laid down as dharma both by Manu and those learned men who preceded him. This was concluded from the principle that in case of a conflict between texts of equal authority, option is the law. This principle applies to Smritis as well.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. श्रुतिद्वैधम्—द्विधा इत्यस्य भावः द्वैधम् । द्वि + धाच् । श्रुतेः द्वैधम् श्रुतिद्वैधम् षष्ठी समासः । 2. तु अव्ययम् । 3. यत्र यद् + तल् । 4. स्यात्—अम् + यात् । 5. तत्र—तद् + तल् । 6. उभौ—उभ + प्रथमाया द्विवचनम् same case with धर्मौ । 7. धर्मौ—विधियविशेषणम् of उभौ । 8. स्मृतौ—स्मृ + क्तः कर्मणि । 9. सम्यक्—अव्ययम् । 10. मनीषिभिः कर्त्तरि तृतीया । मनसः ईषा मनीषा । शकन्वादिषु पररूपं वाच्यमिति सन्धिः । मनीषा वृत्तिः विद्यते एषां मनीषिणः तैः । मनीषा + इति ।

Change of voice.—श्रुतिद्वैधिन भूयते उभाभ्यां धर्माभ्यां स्मृताभ्यां भूयते । मनीषिणः.....उक्तबलः ॥ १४ ॥

BENGALI.—वे हाने छुईटि श्रुति परस्पर विरुद्ध हय, से हले उत्रयटिई धर्म (अर्थात् विकल्पे उत्रयटिई अनुसरण करा যায়) ইহা মনু বলিয়াছেন এবং মনুর পূর্ববর্তী পণ্ডিতগণ ও ঐ উভয় সমীচীন বাক্যকেই ধর্ম বলিয়া গিয়াছেন ॥ ১৪ ॥

ENGLISH.—Where these may be a conflict or opposition (of texts) of the Veda, both (the texts or conflicting injunctions) are regarded as dharma or duty. For, both these, correct as they are, have been declared as dharma by the wise. (14).

उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

PROSE.—उदिते अनुदिते चैव तथा समयाधुषिते (होतव्यम्) इति इयं वैदिकी श्रुतिः (मन्त्रिः) । (तथापि) यज्ञः सर्व्वथा वर्त्तते ॥ १५ ॥

KULLUKA.—अत्र दृष्टान्तमाह उदितेऽनुदिते चैवेति । सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाधुषितशब्देनोच्यते । उदयात् पूर्व्वभरणकिरणवान् प्रविरलतारकोऽनुदित-कालः परस्परविरुद्धकालश्रवणोऽपि सर्व्वथा विकल्प्येनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्त्तते । देवतो-द्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् यज्ञशब्दोऽत्र गौणः । उदितादौ होतव्यमित्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अत्र दृष्टान्तमाह” अत्र अर्थात् यत्र श्रुतिर्द्वयं तत्र विकल्पविधिः स्यात् इति वचनस्य दृष्टान्तं अस्मिन् श्लोके मनुराह । वेदे विरुद्ध-भावेन यज्ञस्य विविधः कालो विहितः । यथा उदिते सूर्योदयकाले सूर्योदयात् परं इत्यर्थः यज्ञं कुर्यात् इत्येको विधिः । अनुदिते अनुदयकाले (अनुदयकालं व्याचष्टे “उदयात् पूर्व्वे अरुणकिरणवान् प्रविरलतारकः अनुदयकालः”) (= Time before rising is the time just before sunrise, when the sky is red, stars being scarce therein) अर्थात् सूर्योदयात् प्राक् यज्ञं कुर्यात् इति द्वितीयो विधिः । तथा समयाधुषिते कालं “सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाधुषितशब्देनोच्यते ।” “Time when there is neither the sun nor the stars in the sky. यज्ञं कुर्यात् इत्यपि तृतीयो विधिरस्ति । तथापि यज्ञः सर्व्वथा = “विकल्पेन” वर्त्तते अर्थात् विविधेषु कालेषु परस्परविरुद्धेषु व्यवस्थितेषु सत्सु एतेषां मध्ये एकस्मिन्-काले यज्ञः कर्त्तव्यः । Here यज्ञः does not mean the technical यज्ञः but it includes worship of gods generally. “देवतोद्देशेन द्रव्यत्याग-गुणयोगात् यज्ञशब्दोऽत्र गौणः” यज्ञ has here secondary meaning, the offering of things to the gods being the common ingredient.

अरुण is the large red orb visible in the east just before sun-
rise. It is really the reflection of the sun visible in the
atmosphere.

ELUCIDATION.—Time after sunrise, time just before sun-
rise when stars are not visible, time before sunrise when the
sky is red, but a few stars are yet visible are the three divisions

of time. Yet there are three vedic injunctions each prescribing one of these divisions as the proper time for sacrifice. You cannot reject the authority of any one of these three contradictory texts. Therefore by the injunction laid down in the previous text you have a right to select optionally any one of these times for sacrifice.

PURPORT.—वेदे यज्ञस्य त्रिविधः परस्परविरुद्धः कालः निर्दिष्टः । यथा सूर्ये समुदिते सति यज्ञं कुर्यात्, सूर्योदयात् प्राक् सूर्याख्यं सुहृत्तं तारकां न दृश्यते तस्मिन् यज्ञं कुर्यात्, तथा यस्मिन् काले सूर्यो नोर्देति तारकाश्च दृश्यन्ते त्रिशारक्त-वर्णाश्च भवन्ति तस्मिन् काले यज्ञं कुर्यादिति । यद्यपि एते कालाः परस्परविरुद्धाः तथापि प्राक्कवचनवलीन तेषां मध्ये एकं कालं विकल्प्येन गृह्णीत्वा यज्ञकर्मोदि कुर्यात् इति व्यवस्था ॥ १५ ॥

MEANING IN ENGLISH.—In the veda there are three texts opposed to one another : “Let the sacrifice be when the sun has risen,” and “before it has risen, while stars are not visible” and “before it has risen, when a few stars are visible, and the east becomes red”. The sacrifice therefore may be performed optionally at any one of these times.

GRAMMATICAL NOTES. 1. उदिते—उदितम् उदयः अस्ति अस्मिन् उदितः । उदित + अच् अर्थ आदिभ्यः । उत् - इ + क्तः भावे । Refers to time. कालाधिकरणे समसौ । 2. अनुदिते—न उदिते अनुदिते । नञ् समासः । It means technically a particular time. अधिकरणे समसौ । 3. समयाधुषिते—It is a technical word for a particular time. कालाधिकरणे समसौ । अधुषितम् is derived अधि - वस् + क्तः भावे । वसति अवाप्सौत् । वत्स्यति उवास । 4. सर्व्वथा - सर्व्व + थाच् । 5. वर्त्तते वर्तते अहतत् अवर्त्तिष्ट । 6. यज्ञः यज्ञ् + न । यज्ञते यजति अयष्ट अयाप्सौत् । 7. इति Qualifies the previous sentence. 8. वैदिकी वेद + ठक् + ङीप् । 9. श्रुतिः श्रु + क्तिन् ।

Change of voice.—इत्यनया वैदिक्या श्रुत्या भूयते । सर्व्वथा यज्ञेन हस्यते ॥ १५ ॥

BENGALI.—यथा वेदे विहित आछे उनयकाले यज्ञ करिषे ; समयाधुषितनामक काले अर्थाৎ यখন आकाशे ताराकादृष्टे ह्य ना अथच सूर्यां उदित ह्य ना, एयन समये यज्ञ करिषे ; एतः अनुदयकाले अर्थाৎ यখন पूर्व्वदिके अरुप उदित ह्य, मध्ये मध्ये

नक्षत्रेषु यथा वाय एतन् समये यज्ज करिषे ; एहे तिनति काले परम्पर विरुद्ध । अह-
एव गूर्कोक्त वटन अमुसारे विरुद्धे ऐ तिन कालेर ये कोन एकटि काले यज्ज कर
वाय ॥ १५ ॥

ENGLISH.—(Thus goes) the Vedic revelation :—“The sacrifice is to take place when the sun has risen, and when the sun has not risen, and also when neither the sun nor the stars are visible”. (And yet) the sacrifice takes place by all means. (15),

निषेकादिग्मशानान्तो मन्वैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्यशास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्ज्ञेयोनान्यस्यकस्यचित् ॥ १६ ॥

PROSE. — यस्य मन्वैः निषेकादिग्मशानान्तः विधिः उक्तः अस्मिन् शास्त्रे तस्य
अधिकारः ज्ञेयः अन्यस्य कस्यचित् (अधिकारः) न (ज्ञेयः) ॥ १६ ॥

KULLUKA.—निषेकादीति । गर्भाधानादिरन्वेषिपर्यन्तो यस्य वर्षस्य
मन्वैरनुष्ठानकलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः तस्यास्मिन् मानवधर्मशास्त्रे ऽध्ययने श्रवणे
आधिकारः न त्वन्यस्य कस्यचिच्छूद्रादिः एतच्छास्त्रानुष्ठानञ्च यथाधिकारं सञ्चरेव कर्तव्यं
श्रवणननस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ।

KULLUKA EXPLAINED.—निषेकादिग्मशानान्तः is explained as
“गर्भाधानादिरन्वेषिपर्यन्तः” । निषेको गर्भाधानमंस्कारः स आदिर्यस्य । अन्यादृष्टिः
मरणान्तकरणीयमंस्कारः पर्यन्तः अवधिर्यस्य सः । षोडश संस्काराः । विधिः is ex-
plained by Kulluka as “अनुष्ठानकलापः” = “The full complement of
ceremonies. यस्य is explained as “वर्णस्य” । वर्णं means caste, but
it has a special meaning. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र—these four
original castes are called वर्णाः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रयोवर्णा द्विजातयः ।
अन्ये एकजातिस्तु शूद्रोनास्ति पञ्चमः (Manu). i. e. Brahmin, Khatriya,
Vaishya, and Sudras—these four are varnas. The first three
twice-born, the fourth is once-born. There is no fifth varna.
The mixed castes as सूड्राभिषिक्त, अश्वत्थ, माहिष्य, करण, &c. &c. are
called जातिः but not वर्णः । By a certain fiction these are distri-
buted under each of the four varnas for the performance of
ceremonies. “यस्य मन्वैः निषेकादिग्मशानान्तो विधिः उक्तः” is explained
by Kulluka as “द्विजाते रित्यर्थः” i. e. it is only द्विजाति or द्विजवर्णं such
as Brahman, Kshatriya, Vaishya whose निषेकादिग्मशानान्तो विधिः

is to be performed by uttering vedic mantras. The fourth वचं
sutra has ceremonies but has no right to utter mantras, nor
are they to be accompanied by vedic mantras. तस्य द्विजातेरित्यर्थः ।
अस्मिन् is explained as "मानवे धर्मशास्त्रे" अधिकारः is supplemented
by "अध्यायने यवथे च" i. e. a द्विज alone has a right to read and hear
this treatise. "अथस्य is explained as "शूद्रादिः" i. e. Sudras and
mixed castes passing under that head according to the texts.

"एतच्छास्त्रानुष्ठानञ्च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यम् । प्रवचनस्तस्य अध्यापनं
व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ।" = The
duties as laid down by this treatise must be performed by
all the castes respectively as enjoined, but teaching and ex-
planation of the treatise must be done by the Brahmans alone.
This I have explained in the commentary on the text "vidushā
brahmanena etc." (Vide commentary on Manu I. 103).

विदुषा ब्राह्मणेनेदं अध्येतव्यं प्रवचतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् । १ च ॥ १०३ ॥

ELUCIDATION.—Those whether mixed or original who are
entitled to the performance of rites with mantras have been
clearly laid down by Manu in the 10th chapter. Thus :—

सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः । X. 41. "द्विजातीनां समान-
जातीयानु (माथ्यां) जाताः (वयः) तथा आनुलोभ्येन उत्पन्नाः ब्राह्मणेन चतुर्विधा
वैश्यायां (सूद्धाभिषिक्ताश्चै ?) चतुर्विध वैश्यायां (माहिष्यः), एवं षट् पुत्राः द्विजधर्मिणः
उपनेयाः ।" (Kulluka.) = Six sons of the twice-born castes are
twice-born ; and are entitled to the sacred thread. These are (1)
Brahmin's son from a Brahman wife (Brahmin), (2) Khatriya's
son from a Khatriya wife (Khatriya), (3) Vaisya's son from a
Vaisya wife (Vaisya), and (4) Brahman's son brought forth
by a wife taken from Kshatriya caste (Murdhabhishikta),
(5) by a wife taken from a Vaisya caste (Ambastha),
Kshatriya's son begotten on a wife taken from Vaisya caste.
(Mahishya). These six castes viz. (1) Brahman, (2) Kshatriya,
(3) Vaisya, (4) Murdhabhishikta, (5) Ambastha, and (6)

Mahishya have the rights of the twice-born (Kulluka). All other castes whether original or mixed are once-born and have no right to ceremonies accompanied by mantras. "यद्यपि स्त्रियाश्च होमासंभव स्तथापि विप्रद्वारा होमादि कारयेत् । एवं शूद्रस्यापि । अथ माधवाचार्यः "यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्टादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर् जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः । शूद्रस्तु होमफलं लभते एव इति व्याचक्षते इति निर्णयसिम्भुकारसिद्धान्तः ।

PURPORT.—यस्य वर्णस्य मन्वीच्चारणपूर्वकः अनुष्ठानकलापः अस्ति अर्थात् यो वर्णः द्विजधर्मां तस्य वर्णस्य मनुक्तधर्मशास्त्रस्य अध्ययने श्रवणे च अधिकारीऽस्ति । किन्तु शूद्रस्य शूद्रधर्मिणः सङ्करस्य च तत्र अधिकारी नास्ति ॥ १६ ॥

MEANING IN ENGLISH.—He, all whose ceremonies from conception to funeral rite are to be accompanied by uttering the vedic mantras (i. e. he who is twice-born) has a right to read and listen to this code ; but no other man whatever, such as a Sudra or the like, has any such right.

Change of voice.—अधिकारिण उच्यते ॥ १६ ॥

GRAMMATICAL NOTES. (a) On the text.—1. निषेकादिऽग्गणान्तः—निषेकः आदिर्यस्य स निषेकादिः बहुव्रीहिः । ऽग्गणान्तं अन्ते यस्य स ऽग्गणान्तः । निषेकादिश्च ऽग्गणान्तश्च निषेकादिऽग्गणान्तः कर्मधारयः । Qualifies विधिः । नि-सिच्+घञ् । शवानां श्रयणं ऽग्गणान्तम् पृथोदरादित्वात् साधुः । 2. मन्त्रैः करणे ढनीया । मन्त्रयते अभीमन्त्रत । 3. यस्य श्रेयं षष्ठी । 4. विधिः वि-धा+क्वि । दधाति घन्ते अधात् अधित । 5. उदितः वद+क्तः कर्मणि । वदति उवादे अवादीत् । 6. तस्य कर्त्तृकर्मणोः क्लृप्तीति कर्त्तरि षष्ठी । 7. शास्त्रे—शाम्+ङ् । 8. ज्ञेयः—ज्ञा+यत् । अचो यत् इति यत् । ईद् यति इति आतर्कत् गुणः । 9. अन्वस्य श्रेयं षष्ठी । 10. कस्यचित् श्रेयं षष्ठी चित् प्रत्ययश्च ।

BENGALI.—বাংলার পর্জাধান হইতে অষ্টোষ্টিক্রিয়াপর্যন্ত ক্রিয়াকলাপ মন্ত্রোচ্চারণ পূর্বক সম্পাদিত হইবার বিধি আছে অর্থাৎ যিনি বিজ্ঞাতির অস্তর্গত, এই মানব বর্ণশাস্ত্রের অধ্যয়নে ও অরণে তাঁহারই অধিকার, অস্ত্রের অর্থাৎ শূত্রাদি অস্ত্র কাহারও তাহাতে অধিকার নাই । নিজ নিজ অধিকার অনুসারে এই শাস্ত্রোক্ত কার্য্যমুঠান সর্ব্ব বর্ণই করিতে পারেন । ১৬ ।

ENGLISH.—The privilege or right (to read and hear) this *Sastra* or code belongs to him—and to none else, (the performance of the 16) sacraments beginning with conception and ending in cremation has been in whose case declared (as accompanied) by (the chanting of) the *Mantras*. (16).

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

PROSE — देवनद्योः सरस्वतीदृषद्वत्योः यत् अन्तरं तं देवनिर्मितं देशं (पण्डिताः) ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

KULLUKA.—“धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषाञ्चोक्त्वा इदानीं धर्मोपलक्षणयोग्य-देशानाह सरस्वतीति । सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योर्द्वयोर्मध्यं ब्रह्मावर्त्तं देशमाहुः, देव-नदीर्देवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राग्वह्यार्थौ ॥ १७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषाञ्च उक्त्वा इदानीं धर्मोपलक्षणयोग्यदेशान् आह” । After giving a definition of dharma, showing the authority on which it is based, and the technical- sense in which the word is used, now the author proceeds to describe places suitable to the performance of dharma. Kulluka might add “तथा धर्माधिकारिणश्च निरूप्य” after “परिभाषाञ्च” in the above sentence.

“नद्योर्द्वयोर्मध्यम्” is the explanation of देवनद्योः यत् अन्तरम् । अन्तरम् means मध्यम् । नदीद्वयस्य अन्तरं व्यवधानं अन्तर्बर्त्तस्थानं मध्यम् । “ब्रह्मावर्त्तं देशं आहुः” आहुः is the explanation of प्रचक्षते ।

“देवनदी देवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राग्वह्यार्थौ” the word देव in the com- pounds देवनदी and देवनिर्मित indicates only praise. देवनिर्मितः देशः = A holy or sacred or praiseworthy country, and does not mean a country created by the gods. देवनदी does not mean a river where the gods take their bath.

PURPORT.—सरस्वतीदृषद्वत्योर्नाम श्रेष्ठनद्योः मध्ये यः प्रवसति देशः स ब्रह्मावर्त्तौ नाम देशः ॥ १७ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Between the two sacred rivers

Saraswati and Drisadvati lies that sacred land named by the sages as Brahmabarta.

Change of voice.—येन अक्षरेण भूयते । स देवनिर्मितोदेशः ब्रह्मावर्गः प्रख्यायते ॥ १७ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. सरस्वतीदृषद्वत्योः - सरस्वती च दृषद्वत्यौ च ते सरस्वतीदृषद्वत्यौ तयोः same case with देवनद्योः शेषे षष्ठी । सरस् + मतुप् + ऊीप् । दृषद् + मतुप् ऊीप् । दृषद् stone. सरस् stream. 2. देवनद्योः - देवानां सम्बन्धिनी नद्यो देवनद्यौ षष्ठी समासः । तयोः । नट् + अच् नदौ ऊीप् टिञ्वात् । 3. यत् - Qualifies अक्षरम् = व्यवधानम् । 4. अक्षरम् - Nominative to the verb अस्ति understood. 5. तम् - Qualifies देशम् । 6. देवनिर्मितम् देवैः निर्मितम् qualifies देशम् । 7. देशम् - दिश्यते इति देशः दिग्-ञञ् । अदिञत् । Acc. of प्रचक्षते । 8. ब्रह्मावर्गम् ब्रह्माद्यः ब्राह्मणाः अथ पुनः पुन रावर्त्तने जायन्ते इति ब्रह्मावर्गः तम् । ब्रह्म - आङ् - हत + अच् । ब्रह्मणां आवर्तः अस्मिन् इति विग्रहण व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । 9. प्रचक्षते - प्र - चक्ष + अन्ते । अष्टे चरन्ती चरन्ती चक्षते । अख्यात्, अख्यत ।

BENGALI.—सब्रषठी ओ दृषवठी एई छई अक्ष नदीर मधारखौं श्रेष्ठ देशके ब्रह्मावर्ग देश बले ॥ १७ ॥

ENGLISH.—The land which is between the two divine rivers, the Saraswati and the Drisadvati, that land, *created* by the gods, they (the wise) call Brahmavarta. (17).

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

PROSE. — तस्मिन् देशे सान्तरालानां वर्णानां पारम्पर्यक्रमागतः य आचार स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

KULLUKA. — तस्मिन् देशे इति । तस्मिन् देशे प्रायेण शिष्टानां सभवात् तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां सकीर्णजातिपर्यन्तानां य आचारः पारम्पर्यक्रमागतो न विद्वानौत्तमः स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “तस्मिन् देशे प्रायेण शिष्टानां सभवात्” That being the place mostly inhabited by the learned in the vedas. “सान्तरालानां वर्णानां” has been explained as “ब्राह्मणादि-

वर्णानां (= ब्राह्मणवर्णत्रयवैश्यशूद्राणाम्) सङ्कीर्णजातिपर्यन्तानाम्" । The four original castes together with the mixed castes. पारम्पर्यक्रमगतः is explained as "नलिदानौकनः" = not modern *i. e.* ancient, handed down from generation to generation.

ELUCIDATION. — सदाचारः is frequently referred to in the texts. Here सदाचारः is defined.

PURPORT. — तस्मिन् ब्रह्मावर्णे देशे ब्राह्मणादिवर्णानां सद्व्यापारः यः परम्परागतः व्यवहारः स एव सद्व्यापारः तत्तद्वर्णानां सदाचार इति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

MEANING IN ENGLISH. — The custom handed down from generation to generation in that country, among the four original as well as the mixed castes, is called approved usage. (For that country is mostly inhabited by the learned in the vedas).

Change of voice — तं सदाचारं चाहुः ॥ १८ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. देशे अधिष्ठारथे समी । 2. पारम्पर्यक्रमगतः । परम्पराशब्दः अच्युत्पन्नः । परम्परायाः भावः पारम्पर्यम् तस्य क्रमः । षष्ठी समासः । तेन ज्ञातः पारम्पर्यक्रमगतः । तृतीया समासः । 3. वर्णानाम् — शेषे षष्ठी । वर्णाः ब्राह्मणादयश्चत्वारः । 4. सान्तरालानाम् — अनन्तरालेन मध्यवर्तिना मिथितेन सह वर्णमानाः सान्तरालाः तेषाम् qualifies वर्णानाम् । 5. सः refers to चाचारः । 6. सदाचारः — सदा चाचारः सदाचारः षष्ठी समासः । सदाचारः = शिष्टाचारः ।

BENGALI. — সেই ব্রহ্মাবৰ্ণদেশে ব্রাহ্মণাদি বৰ্ণ, ও সঙ্কীৰ্ণজাতিদিগের পরম্পরাক্রমে আগত যে আচীন আচীর তাহাকেই সदाचार বলে ; (কেননা সেই দেশ প্রধানতঃ বেদজ্ঞ-পণের বসতিস্থল) ॥ ১৮ ॥

ENGLISH. — The custom of the (four) castes together with the mixed ones which has been handed down by course of succession in that land is called good custom. (18).

कुवचेत्स मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादिनन्तरः ॥ १८ ॥

PROSE. — कुवचेत् स मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष वै ब्रह्मर्षिदेशः ब्रह्मावर्त्तान् अनन्तरः (भवति) ॥ १८ ॥

KULLUKA.—कुरुक्षेत्रमिति मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशाः शूरसेनका मथुरादेशाः एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तात् किञ्चिद्गुणः ॥ १९ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः” । The words मत्स्य पञ्चाल शूरसेनक &c. when used in the plural number mean a country. पञ्चालदेशः is explained as कान्यकुब्जदेशः । शूरसेनकदेशः means मथुरादेशः । The word अनन्तरः is explained as “किञ्चित् जनः” i. e. next in sacredness.

PURPORT.—कुरुक्षेत्रदेशः विराट्देशः कान्यकुब्जदेशः मथुरादेशश्च एते ब्रह्मर्षिदेशश्चदेन कथ्यन्ते । ब्रह्मर्षिदेशो हि ब्रह्मावर्तदेशात् प्राशस्यविषये किञ्चिद्गुणतरः ॥ १९ ॥

ELUCIDATION.—Nilkantba in his commentary on Mahabharat says :—“Draw a straight line from the mouth of the Godavari to Hardwar. Hastina and the country of the Panchalas will fall to the north-east of the line”. Thus Panchala is Kanyakubja.

• MEANING IN ENGLISH.—Kuruksheetra, Matshya, Kanyakubja, and Mathura form the region called Brahmarshidesa, which is slightly inferior to Brahmabarta.

Change of voice.—कुरुक्षेत्रेण मत्स्यैः पञ्चालैः शूरसेनकैः एतेन ब्रह्मर्षिदेशेन ब्रह्मावर्तात् अनन्तरेण भूयते ॥ १९ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. कुरुक्षेत्रम् कुरोर्नाम रात्रः क्षेत्रं यज्ञभूमिरूपं कुरुक्षेत्रम् षष्ठी समासः । 2. मत्स्याः पञ्चालाः शूरसेनकाः—मत्स्यानां निवासो जनपदः (country) मत्स्याः । मत्स्य + अष् । Then अष् drops by जनपदे लुक् । अष् अत् &c. drop when a country is meant, मत्स्य remains. Then by the sutra लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने we get the gender and number as if the suffix had not been dropped. मत्स्याः (masculine and plural). In the same way we get पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः शूरसेनकानां निवासो जनपदः शूरसेनकाः । This was the view held by grammarians anterior to Panini who holds that such words are संज्ञाशब्द and do not require any rule of grammar to justify their gender and number—“तद्विशिष्टं संज्ञापमाचलात्” । Therefore Kulluka says “मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव

देशविशेषवाचकाः” *i. e.* he explains by referring to the last quoted sutra शूरसेनकाः - शूराः सेना यस्य स शूरसेनः राजन्यादिभ्यो वुञ् शूरसेनकः जनपदार्थे बहुवचनम् । 3. ब्रह्मर्षिदेशः - ब्रह्मा + ऋषिः = ब्रह्मर्षिः । पञ्चे ऋषयः प्रकृतिभावात् । ब्रह्म - ऋषिः । In compound we have thus the above forms by ऋत्यकः । ब्रह्मर्षेः देशः ब्रह्मर्षिदेशः or ब्रह्मा ऋषि र्यत् स ब्रह्मर्षिः सचासौ देशश्च । बहुव्रीहिः then कर्मधारयः । 4. ब्रह्मानर्त्तात् - अन्वारादिति पञ्चमी । अन्येत्यर्थग्रहणमिति भट्टोजिद्व्याख्यानम् । भेदार्यकशब्दनाव-ग्रहणमिति व्याख्यानाच्च अन्वार्थकशब्दयोगे पञ्चमी । Derived. 5. अनन्तरः - न विद्यते अनन्तरं व्यवधानं यस्य सः अनन्तरः । बहुव्रीहिः । अन्यवधानवर्ती अर्थात् किञ्चित् हीनः ।

BENGALI.—कुरुक्षेत्र, मत्स्यदेश, पञ्चाल, ३ मथुरा उक्तदेशेन नलिना शालु ; उक्तदेशेन उक्तार्थे इहेते किञ्चित् हीनतर ॥ १३ ॥

ENGLISH.—*Kurukshetra, Matsya, Panchala, Surasenaka*, these are the *Brahmarshi* land (which is) next (in point of sacredness) to *Brahmanarta*. (19).

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिञ्जेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

PROSE.—पृथिव्यां सर्वमानवाः एतद्देशप्रसूतस्य अयजन्मनः सकाशात् स्वं स्वं चरित्रं शिञ्जेरन् ॥ २० ॥

KULLUKA.—एतद्देश इति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् सर्वमानव्या आत्मीयमात्मीयमाचारं शिञ्जेरन् ॥ २० ॥

KULLUKA EXPLAINED.—एतद्देशप्रसूतस्य is explained “कुरुक्षेत्रादिदेश-जातस्य” एतद् refers to ब्रह्मर्षिदेशः ; सर्वमानवाः means “सर्वमानव्याः” the four original and the mixed castes. स्वं स्वं = “आत्मीयं आत्मीयम्” वर्णानां जातानाञ्च आचारभेदान् स्वं स्वंमिति यथाक्रमप्रतिनिर्देशः । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य चरित्रः क्षत्रियस्येत्यादि । शिञ्जेरन् इति विधिः ।

PURPORT.—ब्रह्मर्षिदेशस्था ये ब्राह्मणा स्तेषां समीपात् सर्वे मानवाः यथा ॥ १३ ॥ यथाजाति स्वं स्वं आचारं जानीयुः ॥ २० ॥

MEANING IN ENGLISH.—From a Brahmin born in that country, let all men on earth learn their several usages.

Change of voice. — सर्वमानवाः.....चरितं शिल्पे त ॥ २० ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1 एतद्देशप्रसृतस्य — एष देशः एतद्देशः । कर्मधारयः । एतद्देशे प्रसृतः एतद्देशप्रसृतः सप्तमी समासः by the योगविभास-
सुवम् “सप्तमी” from सप्तमी शीष्वादिभिः तस्य qualifies अयजन्मनः । स्ते
सुपुवे असोष्ट असविष्ट । स्तसूभूजिति वेटत्वात् । 2. अयजन्मनः — अये जन्म यस्य
न अयजन्मा ब्राह्मणः । ब्राह्मणः सुखात् अये ब्राह्मणो जन्मे । लोकानाम् विह्वलार्थं
सुखवाङ्मकपादतः । ब्राह्मणं अविद्यं वैश्वं शूद्रश्च निरवर्त्तयदिति मनुः । जन +
मनिन् जन्मन् । जाग्रते अजनिष्ट अजनि । श्लेषे षष्ठी । connected with सकाशात् ।
3. सकाशात् — आख्यातोपयोगे पञ्चमी । उपयोगे नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे
आख्याता वक्ता अपादानं स्यात् । अत्र शिल्पधातुना विद्यास्वीकारस्य शौण्डेऽपि
तेनैव पञ्चमी । सकाशः vicinity. 4. खं स्वम् — वीष्मार्थां द्विवचनम् quali-
fies चरितम् । 5. चरितम् — कर्मणि द्वितीया Acc. of शिल्पेन । अचारीत् ।
चर + इव by अर्त्तं लृ धू स् खन सङ् चर इतः । चरितम् स्वितम् धवितम्
सवितम् खनितम् सङ्घितम् चरितम् । 6. सर्वमानवाः — सर्वे मानवाः सर्वमानवाः ।
कर्मधारयः । 7. पृथिव्याम् — अधिकरणे सप्तमी वर्त्तमाना इति अध्याहार्यक्रियाया
अधिकरणम् । प्रथ + षिवन् । 8. शिल्पेन — शिल्प + ईरन् लिङ् । शिल्पे
अशिल्पिष्ट । शिल्पेन शिल्पेयाताम् शिल्पेन । An injunction is laid down.
विधिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट संप्रत्य प्रार्थनेषु लिङ् इति लिङ् ।

शिल्पेन — विधिमन्त्रादिमूलेषु विधिरेव लिङ्गोऽस्योऽर्थः । निमन्त्रणामन्त्रणाद्यन्तु
अर्थाः विध्यर्थस्यैव प्रपञ्चः । तत्र विधिशब्दस्य अर्थज्ञानं आवश्यकम् अस्मिन् यद्ये
वद्वयो विधयः सन्ति ते च लिङ्गा एव प्रायेण निर्दिष्टाः । शौण्डेऽपि सर्वतैव
लिङ्गो विध्यर्थत्वम् । तत्र प्रश्नः को विधिरिति । मनु प्रहस्यनुकूलव्यापारोविधिः ।
यथा शिल्पेन इत्यत्र शिल्पाविषयकप्रहस्यनुकूलोऽप्यपारविशेषो विधिः स एवात्र लिङ्गर्थः ।
अनेन इष्टं साध्यते इतिरूपेष्टसाधनताज्ञानमेव प्रहस्यनुकूलव्यापारः । तेन इष्टसाधनता
एव विधिः । तस्मात् इष्टसाधनताज्ञानस्य विधिः प्रवर्त्तकत्वम् । विधिवोधजनक-
त्वात् विधिवाक्यस्य प्रवर्त्तकत्वम् । उक्तञ्च मण्डनमिश्रैः प्रहसित्वेत्तुं धर्मेषु प्रवदन्ति
प्रवर्त्तनमिति । वाचस्पतिप्रभृतयः । वस्तुतस्तु अनेन कर्मणा इदं अभिलषितफलं
साध्यते इति ज्ञाने जाते सति लिङ् प्रवर्त्तयति मान्यथा । लिङ्गो लकारः कर्मसु
प्रवर्त्तक इति द्वैतोः विध्यर्थक उच्यते ।

BENGALI.—এই সমুদ্র দেশজাত ব্রাহ্মণের নিকট হইতে পৃথিবীর বাবতীয় মনুষ্য
বিজ্ঞ বিজ্ঞ আচার ব্যবহার শিক্ষা করিবেক । ২০ ।

ENGLISH—All men in the world should learn their own respective course of conduct from a first-born (Brahmin) born in this country. (20).

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

PROSE. — यत् हिमवद्विन्ध्ययोः मध्यं विनशनात् अपि प्राक्, प्रयागात् च प्रत्यक्, (सः) मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

KULLUKA. — हिमवदिति । उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौ पर्वतौ योर्मध्यं विनशनात् सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् यत् पूर्वं प्रयागाच्च यत् पश्चिमं मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — The position of the Himalaya and the Vindhya mountains is described “उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ” the one lies to the north and the other to the south. What are the mountains and the Vindhya? *Answer.* “पर्वतौ” यत् स्थानं हिमाचलविन्ध्ययोर्मध्यं विनशनात् प्राक् पूर्वम्, प्रयागात् प्रत्यक् पश्चिमं इति वक्तुं चाह “विनशनात् यत् वै प्रयागाच्च यत् पश्चिमम्” “सः” इति विधेयप्राधान्यात् पुंश्वं चाहुः कुल्लुकभट्टाः ।

विनशनात् इत्यर्थमाह “सरस्वत्यन्तर्धानदेशात्” *i. e.* तत् स्थानं विनशनं इति ज्ञेयं यत् सरस्वती देवनादी नश्यति च । तच्च कुल्लुकेव प्राम्ने ।

PURPORT. — यत् हिमवद्विन्ध्याचलयोर्मध्यस्थानं विनशनतीर्थात् पूर्वं प्रयागात् पश्चिमं च स मध्यदेशः ॥ २१ ॥

MEANING IN ENGLISH. — That country which is bounded to the north by the Himalaya, and on the south by the Vindhya mountains, on the west by Bināsana, and on the east by Prayāga, is known as the Madhya or central country.

Change of voice. — येन मध्यं, विनशनात् प्राक् प्रयागात् प्रतीचा तेन मध्यदेशेन प्रकीर्तितेन भूयते ॥ २१ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. हिमवद्विन्ध्ययोः—द्विमं विद्यते चत्वारि भवन्ति सच्च विन्ध्यश्च हिमवद्विन्ध्यौ द्वयः । तयोः शेषे षष्ठी । 2. मध्यम्—qualifies यत् which again refers to स्थानम् । 3. विनशनात् चत्वार-

पदयोगात् पञ्चमी by अन्यारादिति । प्राक् being अक्षुत्तरपदम् । वि-मश् + ल्युट् । अनश्त् अनेशत् । 4. प्राक् प्र-अश् + क्तिप् । Neuter प्राक् प्राची प्राश्चि । 5. प्रयागात् अक्षुत्तरपदयोगात् पूर्व्ववत् पञ्चमी । प्र-मज् + घञ् । प्र-इज्यते अत्र प्रयागः । अत्र ब्रह्मा स्वयं यज्ञं चकारेति प्रयागः प्रकृत्ययाग इति भारतीयः कथानुसन्धेया । 6. प्रत्यक् प्रति-अश् + क्तिप् । प्राक् and प्रत्यक् both qualify यत् । अश्चति आनश्च आश्चोत् । 7. मध्यदेशः मध्यदेशी देशश्च । कर्मधारयः । 8. प्र-कृत + क्तः कर्मणि (चिच्) ।

BENGALI.—ले ह्यन उखरइ शिवालर ७ पकणश्च निक्क पर्कउठर मध्याव, एवः वाहा विनननर पर्क एवः प्रयागेर पन्दिम, उहाके मध्याजेश बले ॥ २१ ॥

ENGLISH.—The country which is between the Himalaya and the Vindhya hills, is to the east of *Vinasana* or the terminus of the Saraswati, and is to the west of Prayaga (Allahabad) is called *Madhyadesa* or the central country. (21).

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योऽर्यावर्त्तं विदुर्वुधाः ॥ २२ ॥

PROSK.—आ पूर्वात् समुद्रात् आ पश्चिमात् समुद्रात् तयोः एव गिर्योः अन्तरं वुधाः अर्यावर्त्तं विदुः ॥ २२ ॥

KULLUKA.—आसमुद्रात्त्विति । आपूर्वसमुद्रात् आपश्चिमसमुद्रात् द्विमवद्विभ्य-
थोश्च यन्मध्यं तमार्यावर्त्तदेशं पश्चिता जानन्ति । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ तेन
समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्त्तता । आर्या अवावर्त्तन्ते पुनपुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्त्तः ॥२२॥

KULLUKA EXPLAINED.—अन्तरम् has been explained as “मध्यम्” ।
वुधा = “पश्चिताः ।” विदुः = “जानन्ति” ।

“मर्यादायां आङ् नाभिविधौ तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्त्तता” । The
meaning of आङ् is मर्यादा exclusion and not अभिविधि inclusion.
Therefore the islands in the eastern and western oceans are
not included in Aryabarta. “तेनविना मर्यादा तत्सद्वितीऽभिविधिः ।”
(Vide Grammatical notes.) अर्यावर्त्तः is derived by Kulluka as
“आर्या अत्र &c.”

PURPORT.—पूर्वसमुद्रात् पश्चिमं पश्चिमसमुद्रात् पूर्वं हिमवतो दक्षिणं विन्ध्यात् उत्तरं यत् स्थानं तं आर्यावर्तं कथयन्ति पण्डिताः ॥ २२ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Commencing from the Eastern Ocean on the east and from the Western Ocean on the west, the space between the same two mountains Himalaya and Vindhya the wise have called Aryavarta or the land of the Aryans.

Change of voice.—अनन्तरं आर्यावर्तः बुधैः विद्यते ॥ २२ ॥

GRAMMATICAL NOTES—1. समुद्रात्--पञ्चमी by पञ्चम्यपाङ् परिभिः *i. e.* पञ्चमी is added in connection with अप् पाङ् and परि when they are regarded as कर्मप्रवचनीय । पाङ् becomes कर्मप्रवचनीय both in मर्यादा and अभिविध by पाङ् मर्यादावचने । वचनग्रहणात् अभिविधावपि कर्मप्रवचनीयत्वमिति शेषः । आ मुक्तेः संभारः । आ सकलात् ब्रह्म । When compounded in the अच्ययीभाव form under the rule पाङ् मर्यादाभि विध्योः we have आसमुद्रम् and not आसमुद्रात् । But आ समुद्रान् is correct when not compounded. सुद्रया सह वर्तमानः समुद्रः or सम् -उत् + रा + क । 2. पूर्वात् and पश्चिमात् qualify समुद्रात् । 3. गिर्योः - शेषे - षष्ठी । पूर्वोक्तयोः हिमवद्विन्ध्योरित्यर्थः । 4. तयोः - qualifies गिर्योः । 5. बुधाः - बुध + क । बुध्यन्ते इति बुधाः । इगुपध इति कः । अवुह अवोधि । बोधात् बोधते । अवुधत् अवोधीत् अवोधिष्ट । 6. विद्ः - विद् + उस् । by विदोक्तो वा वेत्तेलटः परस्मैपदानां लिटः शलादयः वा स्युः । वेद विदन्ः विद्ः । विन्ध्य विदयः विद । वेद विह विह । पचे वेत्ति विचः विदन्ति इत्यादि । विवेद विदाद्यकार । 7. आर्यावर्तम् - आर्य + आङ् - इत + अर् + विदे कृञ्कः । आरात् धर्मान् विद्यन्ते इति आर्या इति वाचस्पतिमियाः । ऋहलोर्ण-दितिस्त्वेष ऋधातोर्ण्यता आर्यः गन्ध इत्यर्थकः सान् ज्ञानप्रत्ययस्त्ववाहलकान् कर्त्तव्यपि स्थान् मधितुमर्हति । आर्या गन्ता ।

BENGALI.—पूर्वदिक् पूर्वसमुद्र एवं पश्चिमदिक् पश्चिमसमुद्र एवं उत्तरे हिमालय षु दक्षिणे विन्ध्या एते उत्तर पर्वतेश्च मध्ये ये हान ताहाक पण्डितगण आर्या-वर्तं बलेन ॥ २२ ॥

ENGLISH.—The land between these two mountains, (spreading) up to the eastern and the western sea, they (the wise) call Aryavarta. (32).

ऋणसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्त्रेच्छदेशस्ततः परः ॥ २३ ॥

PROSE.—ऋणसार. मृगः यत्र तु स्वभावतः चरति स यज्ञियः देशः ज्ञेयः ततःपरः स्त्रेच्छदेशः ज्ञेयः ॥ २३ ॥

KULLUKA.—ऋणसारस्त्विति । ऋणसारो मृगो यत्र स्वभावतो वसति न तु बलादागतः स यज्ञार्हो देशो ज्ञातव्यः अन्यो स्त्रेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

PURPORT.—यस्मिन् देशे ऋणसारो मृगः स्वभावतः किररति स यज्ञार्ह देशः ज्ञेयः ततो बहिर्भागे यो देशः स यज्ञानर्हः देश इति मन्तव्यम् ॥ २३ ॥

MEANING IN ENGLISH.—That land on which the spotted antelope naturally grazes is held fit for the performance of sacrifices ; beyond that is the land of barbarians unfit for the performance of a sacrifice.

Change of voice.—ऋणसारिण मृगेण चर्यते । तेन यज्ञियेन देशेन ज्ञेयेन भूयते... स्त्रेच्छदेशेन भूयते ॥ २३ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—ऋणसारः—ऋणयासौ सारश्च ऋणसारः वर्णवर्णनेति समासः । ऋणः and सारः are not समानाधिकरण, the colours exist in the different parts of the body and not as सुन्दरः and पुरुषः in a सुन्दरपुरुषः । Therefore special sutra is necessary. 2. यज्ञियः—यज्ञ + घ । 3. स्त्रेच्छदेशः स्त्रेच्छानां देशः स्त्रेच्छदेशः । स्त्रेच्छ अन्वयायां वाचि । स्त्रेच्छति अपभाषते इति स्त्रेच्छः । गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहुभाषते । सर्वाचारविहीनश्च स्त्रेच्छ इत्यभिधीयते इति वीधायने । 4. ज्ञातः तद् + तस्मिन् अन्वारादिति पञ्चमी । 5. मृग्यते इति खमः ।

BENGALI.—ये हाने कृष्णसार मृग स्वभावतः चरति न करे सेइ हानके यज्ञार्ह देश बले ; ताहार बाहिरे ये देश ताहाके स्त्रेच्छ देश बले ; सेइ हान यज्ञेय उपयुक्त नहे ॥ २३ ॥

ENGLISH.—The country where the black-spotted antelope is found to roam as native to the soil is to be known as a land fit for sacrifices ; beyond it is the Mlechha land. (23).

एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन् वा निवसेदुत्तकर्मितः ॥ २४ ॥

PROSE.—द्विजातयः एतान् देशान् प्रयवतः संश्रयेरन् यद्रस्तुहृत्किञ्चित् यस्मिन् कञ्चिन् वा निवसेत् ॥ २४ ॥

KULLUKA.—एतानिति । अन्यदेशीहवा अपि द्विजातयो यश्चाथंत्वाद्दृष्टार्थत्वाच्च एतान् देशान् प्रयवादाश्रयेरन् यद्रस्तु हृत्किपीडितो हृत्थर्थम् अन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥ २४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—द्विजातयः is explained as अन्यदेशीहमवा अपि द्विजातयः twice-born classes even if born in other countries. दृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थत्वात् च for spiritual as well for temporal benefit. हृत्किपीडितः is explained as हृत्थर्थम् for earning livelihood.

PURPORT.—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः अन्यदेशीहमवा अपि पूर्वोक्तान् देशान् यश्चाङ्गान् आश्रयेरन् । यद्रास्तु एतान् अन्यान् देशान् आजीवनार्थं आश्रयेरन् ॥ २४ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Let the twice-born classes even if born in other countries live in the countries mentioned above. But a Sudra distressed for subsistence may live in any country.

Change of voice.—द्विजातिभिः एते देशाः संश्रियेरन् । यद्रेष तु..... हृत्किञ्चित्तेन.....उच्यते ॥ २४ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. द्विजातयः द्वे जाती उत्पत्तौ येषां ते द्विजातयः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । 2. संश्रियेरन्—सं+श्रि+ईरन् लिङ् । श्रयति श्रयते । शिष्याय शिष्ये । अशिष्ययत्—त । 3. देशान्—Acc. of संश्रियेरन् 4. एतान् qualifies देशान् । 5. प्रयवतः—प्र+यत+न । यतते येन अयतिष्ठ । तृतीया करणे । तृतीयायाः तम् । 6. यद्रः—Nom. to निवसेत् । शेषति अस्मान्त्वत्वात् यद्रः निपातनात् सिद्धः । 7. निवसेत्+वच—यात् लिङ् । अवात्सोत् वत्स्यति उवास । 8. हृत्किञ्चित्—वर्तते जीवति अनया इति हृत्किः । तथा किञ्चित्; हृत्किञ्चित्: तृतीया समासः । कञ्+त् किञ् स्तौ 9. यस्मिन् कञ्चिन् uncertainty implied, qualify देशे understood.

BENGAL.—बाहारा द्विजाति ताहारा अन्न देशोदभव इहिलेओ यद्रपूर्वक ऐ सकल देश आश्रय करिवेन, केनना ऐ सकल देश यज्जार्ह एव; तथाज जीविका उक्कृष्ट; किञ्च पुत्रगण जीविका अर्द्धनेन अन्न ये कोन देशे वसति करिते पावे ॥ २४ ॥

ENGLISH.—The twice-born should with care resort to these countries. The Sudras may, (when) distressed for a livelihood, live in any country whatsoever. (24).

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्त्तिता ।

सम्भवस्यास्य सर्वस्य वर्णधर्मान् निबोधत ॥ २५ ॥

P'ROSE.—एषा वो धर्मस्य योनिः समासेन प्रकीर्त्तिता । अस्य सर्वस्य सम्भवस्य (प्रकीर्त्तितः) । (इदानीं) वर्णधर्मान् निबोधत ॥ २५ ॥

KULLUKA.—एषा धर्मस्तीति । एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संचेषोक्ता योनिर्ज्ञानिकारणं वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिना उक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजः स्वधर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मं वर्त्तत इति विद्वद्भिः सेवित इत्यत्र तत्कारणेऽष्टकादौ वा पूर्वोक्तस्य धर्मस्य योनि रिति व्याख्यातवान् । सम्भवश्चोत्पत्तिर्जगत इत्युक्त्वा इदानीं वर्णधर्मान् गृणुत । वर्णधर्मशब्दस्य वर्णधर्माश्चमधर्मवर्णाश्चमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्मोपासुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः । वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणां मतः परम् । वर्णाश्रमस्त्वतोयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं वृष । यस्माश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते । स खन्नाश्रमधर्मस्तु भिक्षादन्नादिको यथा । वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा । यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा सूड्ढाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमीकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधियर्थथा ॥ २५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—एषा refers to योनिः । वः = “युष्माकम्” । योनिः = “ज्ञानिकारणम्” means of knowing. प्रकीर्त्तिता = “उक्ता” declared. समासेन = “संचेषेण” briefly. Q. How योनिः उक्ता (declared) ? Ans. “वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिना उक्तमित्यर्थः” Declared in the couplet वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति (II. 6.)

“गोविन्दराजस्त्वधर्मशब्दः अपूर्वाख्यात्मकधर्मं वर्त्तते इति विद्वद्भिः । सेवित इत्यत्र तत्कारणं अष्टकादौ च अपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् ।” Govindaraja supposed that the word dharma here means that dharma which is called अपूर्वम् । After the performance of a duty, the effect remains in a certain condition called अपूर्वम् which stands till it exhausts itself by producing some other effect. According to Govindaraja अपूर्वम् is the meaning of वर्णधर्मः here. Therefore the योनि of धर्म is the cause of अपूर्वम् which

lies in the performance of *śradh* like *Ashtaka* and so on. *Kulluka* does not approve the explanation of *Govindaraja*.

सन्धवः is explained as *उत्पत्तिः*: “वर्णधर्मशब्दश्च &c.” = The word *वर्णधर्मः* includes (a) *वर्णधर्मः*; (b) *आश्रमधर्मः*; (c) *वर्णाश्रमधर्मः*; (d) *गुणधर्मः*; and (e) *नैमित्तिक धर्मः* ।

They are described in the *Bhabishya Purana* quoted in the commentary.

PURPORT.—हे मुनयः मया संचेपेण धर्मस्य ज्ञप्तिकारणं उत्तमं, अस्य जगतः सृष्टिश्च उक्ता । इदानीं मत्तः वर्णधर्मो आश्रमधर्मश्च वर्णाश्रमधर्मश्च गुणधर्मश्च नैमित्तिक-धर्मश्च प्रवृत्तः ॥ २५ ॥

MEANING IN ENGLISH.—I have thus declared to you the means by which *dharma* may be known, as well as the creation of the universe. Now know the several duties known as duties of caste, duties of stages of life, duties of castes and stages together, duties appertaining to special functions, and duties arising from accident.

Change of voice.—एतां धर्मस्य योनिं अहं कौर्त्तितवान् । सन्धवश्च । वर्णधर्मः निवृच्छन्नाम् ॥ २५ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. एषा qualifies योनिः । 2. योनिः Acc. of कौर्त्तितः in the passive voice. 3. सन्धवः Acc. of कौर्त्तितः understood. यु + निः । सम् - भू + षप् । 4. धर्मस्य षष्ठीः । 5. समासो न पठन्त्यादिभ्यस्त्वतीया । सम् - अस् + घञ् । अस्मति आस्यत् । 6. वर्णधर्मोऽन् । Acc. of निवोद्यत । वर्णानां धर्मः षष्ठी सः । 7. निवोद्यत (vide II. 1.)

BENGALI.—हे मुनिगण, আমি আপনাদের নিকট ধর্ম জানিবার উপায়, ও এই যগতের উৎপত্তি সংক্ষেপে নির্দেশ করিয়াছি; এখন আপনারা আমার নিকট বর্ণধর্ম, আশ্রমধর্ম, বর্ণাশ্রমধর্ম, গুণধর্ম ও নৈমিত্তিক ধর্ম অবগত করুন ॥ ২৫ ॥

ENGLISH.—This is the source of *dharma* or duty told to you briefly; and also the genesis of the universe (has been told). (Now) learn the duties of the castes (and the various stages of life) (25).

वेदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

PROSE.—पुण्यैः वैदिकैः कर्मभिः द्विजन्मनां प्रेत्य च इह च पावनः निषेकादिः शरीरसंस्कारः कार्यः ॥ २६ ॥

KULLUKA.—वैदिकैरिति । वेदमूलत्वाद्द्वैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रयोगादिकर्मभिः द्विजातीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिकलसम्बन्धात् इहलोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—पावनः पवित्रताविधायकः = “पापक्षयहेतुः” प्रेत्य पावनः “परलोके संस्कृतस्य यागादिकलसम्बन्धात्” = यः संस्कृतीभवत् स एव द्विजः एतज्जन्मकृतस्य यागस्य फलं परलोके लभेत । “इहलोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात्” = In this life also becomes entitled to the study of the vedas, when one observes these ceremonies.

PURPORT.—ब्राह्मणश्चविद्यवैश्यानां गर्भाधानादिसंस्काराः कर्तव्याः । कैः ? पुण्यैः वैदिकैर्मन्त्रैः । कथम् ? कृते हि संस्कारे च्छिन् लोके वेदपाठादिव्यधिकारो जायते परलोके च इह जन्मनि कृतस्य यज्ञस्य फल प्राप्तिः ॥ २६ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The twice-born castes must perform with the sacred vedic rites ceremonies from conception &c. They purify them in this as well as in the next world. (26).

Change of voice.—शरीरसंस्कारेषु कार्येषु भूयते । पावनेन ॥ २६ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. कर्मभिः कर्तव्ये ढतीया । 2. वैदिकैः qualifies कर्मभिः । 3. पुण्यैः—qualifies कर्मभिः पूज्+यत् by पूजो यञ्क् ङ्स्त्वय । पुनाति पुनोते । अपावोत् अपविष्ट । 4. निषेकादिः—निषेकः आदिर्यस्य सः बहुव्रीहिः । नि-सिच्+घञ् । 5. कृ+ण्यत् कार्य्य । 6. शरीरसंस्कारः शरीरस्य संस्कारः शरीरसंस्कारः । षष्ठी समासः । सम्-कृ+घञ् । सम्पत्त्यर्थेऽप्ययः करोती भूषणे इति सुट् । 7. पावनः—पू-णिच्+ल्युः । 8. प्रेत्य—प्र-इ+ल्यप् । अन्वयम् or प्रेत्य प्राप्ते लोके इत्यर्थः । 9. द्विजन्मनां—इ जन्मनी येषां ते द्विजन्मानः तेषाम् शेषे षष्ठी ।

BENGALI.—पुण्य वैदिक कर्मद्वारा द्विजातिगणेर गर्भाधानादिसंस्कार कर कर्त्तव्य । এই সকল সংস্কার ইহকালে ও পরকালে পবিত্রতা বিধান করে ; তাহাতে ইহলোকে বোধদিপাঠ এবং পরলোকে যজ্ঞফলভোগে অধিকার হয় ॥ ২৬ ॥

ENGLISH.—The sacrament appertaining to the body of the twice-born such as the ceremony at the time of conception etc. which is purificative here and hereafter (i.e. after death) should be accomplished by holy vedic rites. (26).

गर्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

PROSE.—गर्भैः होमैः जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः विजानां वैजिकं गार्भिकं च एनः अपमृज्यते ॥ २७ ॥

KULLUKA.—कृतः पापसम्भ्रवो येनैषां पापव्यङ्गितुल्यमत आह गर्भेरिति । ये गर्भग्रहणं क्रियन्ते ते गर्भाः । होमग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् जातस्य यत् कर्म मन्ववत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्जातकर्म, चौडं चूडाकरणकर्म, मौञ्जीनिवन्धनमुपनयनं, तैर्वैजिकं प्रतिविद्धमैद्युनसङ्ख्यादिना च पेटकरेतीदोषात् यद्यत् पापं गार्भिकं च अशुचिमाहर्गर्भवासजं तत् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“कृतः.....चत आह” = When does their sin arise for the atonement of which those ceremonies are prescribed? This sloka is an answer to this question. वैजिकं एनः is explained as “प्रतिविद्धमैद्युनसङ्ख्यादिना च पेटकरेतीदोषात् यत् पापम्” । यथा सह यस्मिन् काले वा मैद्युनं शस्त्रे निविद्धं तथा सह तस्मिन् काले वा जनकस्य या मैद्युनेच्छा भवेत् तथा जनकरेतसीदोषो जायते स एव दोषः वैजिकं पापं पितृवैजजातस्य वैजिकदोषाक्रान्तत्वात् वैजिकपापभाक्त्वम् । गार्भिकं पापमाह “अशुचिमाहर्गर्भवासजम्” इति । अशुचिशोणितादीनां अशुचित्वं शास्त्रकृतम्

PURPORT.—पितृवैजिं यत् पापं अशुचिमाहर्गर्भवासजातं च यत् पापं तत् सर्वं गर्भाधान-जातकर्म-चूडाकरणो-पनयनग्रहणैः संस्कारैः दूरीक्रियते द्विजानाम् ॥ २७ ॥

MEANING IN ENGLISH.—By a ceremony during mother's pregnancy, by holy rites on the birth of the child, by the tonsure ceremony, by investing with the sacred thread, is the seminal and uterine impurity of the three classes removed.

GRAMMATICAL NOTES.—1. गर्भैः—गर्भं + चच् । 2. होमैः करणे द्वितीया । 3. जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः—जातस्य कर्म जातकर्म । चूडाया इदं चौडम् । मौञ्जीनिवन्धनम् मुञ्जस्य विकारो मौञ्जी निखला तस्या निवन्धनम् मौञ्जीनिवन्धनम् । जातकर्म च चौडञ्च मौञ्जीनिवन्धनञ्च तानि तैः करणे द्वितीया । चध्नति चभान्त्सौत् । 4. वैजिकम्—वैजस्य इदम् (ठक्) । 5. गार्भिकम्—गर्भं + ठक् । Qualifies एनः । 6. एनः Acc. of अपमृज्यते कर्मणि प्रत्ययः ।

इ + असुन् + मुट् । एति अगात् । 7. द्विजांशके द्विजाः उपपद समासः ।
 द्वि - जन + डः । तेषाम् द्विजानाम् श्रेषे षष्ठी । 8. अपसृज्यते—अप - सृज्
 + कर्मणि लट् ते । सृज् मार्ष्टि ममार्ज् । अमार्ज्जित् अमार्ज्जित् ।

Change of voice. - एनः अपमार्ज्जन्ति कर्मिण्यः (understood) ॥ २७ ॥

BENGALI.—गर्भाधान, जातकर्म, चूड़ाकरण ও উপনয়ন সংস্কার দ্বারা দ্বিজাতি-
 গণের বীজদোষজ ও গর্ভদাসজ পাপ অপীকৃত হয় ॥ ২৭ ॥

ENGLISH.—The seminal and uterine sin of the twice-born is
 purged away by fire-offerings during conception, the natal cere-
 mony, the tonsure or shaving of the head, and by binding on the
Munja string. (27).

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैर्विद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

PROSE.—स्वाध्यायेन व्रतैः होमैः त्रैर्विद्येन इज्यया सुतैः महायज्ञैः यज्ञैः च
 इयं तनु ब्राह्मी क्रियते ॥ २८ ॥

KULLUKA.—स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनेन व्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैर्होमैः
 सावित्रचरुहोमादिभिः नाथं प्रातर्होमैश्च त्रैर्विद्याख्येन च व्रतेन प्राधान्यादस्य पृथगुप-
 न्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया दृढस्यावस्थार्या पुत्रोत्-
 पादनेन महायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः यज्ञैर्होमैश्चोमादिभिः ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्ति-
 योग्येयं तनु तन्ववच्छिन्न आत्मा क्रियते कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तैः ॥ २८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—तनुः is explained as "तन्ववच्छिन्न आत्मा"
 तनुर्हि जडा तस्या ब्रह्मलामयोग्यताभावात् तनुस्थित आत्मा एव तनुशब्देन कथ्यते ।
 "पञ्चभिः ब्रह्मयज्ञादिभिः" see further. ब्राह्मी is explained "ब्रह्मप्राप्तियोग्या" ।

PURPORT.—देहस्य आत्मा वेदपाठेन मद्यमांसवर्जनादिरूपव्रतेन, सार्धं
 प्रातः कर्मन्वेन धामेन, त्रैर्विद्यासंज्ञकेन व्रतेन पितृतर्पणादिना पुत्रोत्पादनेन पञ्चभि र्यज्ञै
 स्या ज्योतिष्टोमादियज्ञैश्च, ब्रह्मप्राप्तियोग्यः क्रियते ॥ २८ ॥

Change of voice. - इमां तनुं ब्राह्मीं कुर्वन्ति (द्विजाः) ॥ २८ ॥

BENGALI.—বেদজ্ঞের অধ্যয়ন, ব্রহ্মচর্যাাদি ব্রত, ব্রহ্মচর্যাসময়ে দেবঋষি পিতৃতর্পণ,
 গৃহহোম ইত্যাদি সন্ধানোৎপাদন, ব্রহ্মযজ্ঞ প্রভৃতি পঞ্চমহাযজ্ঞ ও অপরাপর যজ্ঞ—এইগুলি
 মানবদেহকে ব্রহ্মপ্রাপ্তির উপযুক্ত করে ॥ ২৮ ॥

ENGLISH.—This body (*i.e.* the soul inhabiting therein) is .rea-

dered fit for attaining the Brahman or beatitude by reading the Vedas, by vows, by burnt offerings, by *trividya* (i.e. certain vows), by sacrifices, by offspring, by the (five daily) great sacrifices, and by other sacrifices. (28).

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनञ्चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २८ ॥

PROSE.—नाभिवर्द्धनात् प्राक् पुंसो जातकर्म विधीयते । अथ (तदा) हिरण्यमधुसर्पिषां मन्त्रवत् प्राशनञ्च (भवेत्) ॥ २८ ॥

KULLUKA.—प्रागिति । नाभिर्द्धेदनात् प्राक् पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा चास्य स्वर्गस्योक्तमन्त्रैः स्वर्गमधुपुष्टानां प्राशनम् ॥ २८ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Immediately after birth and before the section of the umbilical cord a ceremony called Jatakarma is performed. During this ceremony the child is made to taste honey, clarified butter and gold, all the while the sacred texts are being pronounced.

Change of voice.—जातकर्म विधत्ते । प्राशनेन भूयते ॥ २८ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. नाभिवर्द्धनात् अन्वारादितरत्ते इति प्राक्शब्दयोगो पञ्चमी । नाभेः वर्द्धनम् नाभिवर्द्धनम् तस्मात् प्राक् । वर्द्धनम् छेदनम् । 2. पुंसः—श्रुति षष्ठी । 3. जातकर्म जातस्य कर्म जातकर्म षष्ठीसमाप्तः । 4. विधीयते—वि—धा + कर्मणि लृट् । अधित अधात् । 5. हिरण्यमधुसर्पिषाम्—कर्माणि षष्ठी हिरण्यञ्च मधु च सर्पिषश्च हिरण्यमधुसर्पिषां वि । तेषाम् । कर्तृकर्माद्योः कृतौति षष्ठी । 6. मन्त्रवत्—मन्त्र + मत्तुप् qualifies प्राशनम् । 7. प्राशनम् प—अश् + लृट् । अश्नाति । आश, आशीत् ।

BENGALI.—बालक जन्मिबाराज नाडीछेदनेर पूर्वे उहार जातकर्म नामक संस्कार करा विहित ; उबकाले मन्त्र उच्चारण पूर्वक दुग्ध, घृत ओ मधु पान कराईये ॥२८॥

ENGLISH.—Before the cutting of the umbilical cord the natal ceremony of a male (child) is ordained (to be performed). And the child is to taste honey, clarified butter and gold (—probably in a golden cup) accompanied with recitation of *Vedic Mantras*. (29).

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुष्ये तिथौ सुहृत्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

PROSE.—दशम्यां द्वादश्यां वा अस्य नामधेयं कारयेत् । पुष्ये तिथौ सुहृत्ते गुणान्विते नक्षत्रे वा कारयेत् ॥ ३० ॥

KULLUKA.—नामधेयमिति । जातकर्म्मति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रसृतत्वान् जन्मापेक्षैव दशमे द्वादशे वाहनि तस्य शिशोर्नामधेयं स्वयमसम्भवे कारयेत् । अथवा अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते इति शङ्खवचनाद्दशमेऽह्न्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम् तत्राप्यकरणे प्रशङ्गे तिथौ प्रशस्त एव सुहृत्ते नक्षत्रे च गुणवत्त्वेव ज्योतिषाव- गते कर्त्तव्यं वाशब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“जातकर्म्मति.....कारयेत् ।” The preceding text alludes to birth. Therefore *namakarana* is to take place on the 10th or 12th day commencing from the birth of the child.

MEANING IN ENGLISH.—Let one perform or, if absent, cause it to be performed, on the tenth or twelfth day after the birth, the ceremony of giving a name ; if not done on those days, then on some auspicious day of the moon, at a lucky hour, and under the influence of an auspicious star.

GRAMMATICAL NOTES.—1. नामधेयम्—Acc. of कारयेत् रूपनाम- भावीभ्योधि इति नामन् + धेय । 2. गुणान्विते—गुणैः अन्विते तृतीया समासः । 3. दशम्याम् and 4. द्वादश्याम् refer to तिथि understood but really they mean day. कालाधिकरणे समसौ ।

Change of voice .—.....नामधेयम् कार्थेत ॥ ३० ॥

BENGALI.—जन्मের পর একাদশ কিংবা দ্বাদশ দিবসে নামকরণ করিবে । ঐ সময়ে না পারিলে প্রশস্ত তিথি ও সুহৃৎ এবং শুভবুজ নক্ষত্রে নামকরণ করিবে ॥৩০॥

ENGLISH.—(The ceremony of giving) a name to him (the child) should be caused to be performed on the tenth or twelfth day (from the date of birth) ; or on an auspicious lunar day or hour, or under a lucky star. (30).

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य वलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

PROSE. — ब्राह्मणस्य मङ्गल्यं क्षत्रियस्य वलान्वितं वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितं (नामधेयं) स्यात् ॥ ३१ ॥

KULLUKA. — मङ्गल्यमिति ब्रह्मणोर्नामं यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि श्रम-बल-वसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

MEANING IN ENGLISH. — A Brahmin's name must be auspicious, a Kshatriya's name is to indicate strength, that of a Vaisya wealth, and that of a Sudra is to indicate contempt.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. मङ्गल्यम् — मङ्गल + यत् । 2. वलान्वितम् बलेन युक्तम् अन्वितम् । 3. धनेनसंयुक्तम् अयुजत् अयौचीत् अयुक्तम् । 4. जुगुप्सितम् गुप् + सन् + क्तः कर्षणि ।

Change of voice. — मङ्गल्येन.....वलान्वितेन..... धनसंयुक्तेन जुगुप्सितेन नामधेयेन भूयेत् ॥ ३१ ॥

BENGALI. — ब्राह्मणेर मङ्गलवाचक, क्षत्रियेर बलवाचक, वैश्येर धनवाचक च शूद्रेर निन्दावाचक नाम ईहेवे ॥ ३१ ॥

ENGLISH. — The name of a Brahmin should be auspicious, that of a Kshatriya indicative of power; that of a Vaisya significant of wealth; but that of a Sudra contemptible. (31).

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैषसंयुतम् ॥ ३२ ॥

PROSE. — ब्राह्मणस्य शर्मवत् राज्ञः रक्षासमन्वितं वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैषसंयुक्तं उपपदं स्यात् ॥ ३२ ॥

KULLUKA. — इदानीमुपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एषां यथाक्रमं शर्मरक्षापुष्टिप्रैषवाचकानि कर्तव्यानि शर्मवर्धभूतिदासादीनि उपपदानि कार्याणि उदाहरणानि तु श्रुतशर्मा बलवर्मा वसुभूतिः दीनदास इति । तथाच यमः — शर्मा देवसविप्रस्य वर्मा माता च भूसुतः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्

विष्णुपुराणेऽप्युक्तं शर्मवत्प्राज्ञाणस्योक्तं वर्धति क्षत्रसंयुतम् । गुप्तदासान्मर्कं नाम
प्रशस्तं वैश्याग्रदूयोः ॥ ३२ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “शर्मवर्धं भूति दासादीनि उपपदानि कार्याणि ।
The last part of the name of a Brahman, Kshatriya, Vaisya
and Sudra is to be respectively Sarman, Varman, Bhuti and
Das and the like. He quotes authorities to show that a Brahman
may have the additional surname or title Deva, a Kshatriya
may have Trata and a Vaisya may have Dutta and Gupta too.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. शर्मण + मनुप् । 2. राज्ञः शिषे षष्ठी
राज + कनिन् । 3. रक्षासमन्वितम् रक्षया समन्वितम् । रक्ष + ष । सम् -
अनु + इ + क्तः कर्मणि । अरक्षीत्, अगात् । 4. पुष्टिसंयुक्तम् पुष्ट्या संयुक्तम् ।
पुष + क्तिन् अपुषत् । सम् - युञ् + क्तः । 5. प्रैष्य संयुतम् प्रैष्येण दास्त्रेण संयुतम् ।
प्र + ष्य = प्रैष्य ऋद्धिः by प्राद्वोढोढ्यो वैषीषुः । The first vowel of ऊहः,
ऊदः, ऊदिः, एष and एष्य gets ऋद्धि when preceded by प्र. इष् (दिवादि
क्ष्यादि) + ष्यत् एष्य ।

Change of voice. — शर्मवता रक्षासमन्वितेन पुष्टिसंयुक्तेन
प्रैष्यसंयुतेन भूयेत ॥ ३२ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणेर उपपद शर्म, कृत्रियेर उपपद रक्षावाचक अर्थात् वर्ध,
वैश्याणं पुष्टिवाचक अर्थात् भूति, शूद्रेर भूताश्रवाचक अर्थात् दास नाम इहेवे । तथा—
सुडमर्णा, सलवर्णा, वशभूति ७ दौनदास एहेरुप नाम इहेवे । ७२ ॥

ENGLISH.—A Brahmin's name should have a surname or title
indicative of happiness or prosperity, a Kshatriya's name should
have a title expressive of protection, the name of a Vaisya should
have a title significant of riches, and that of a Sudra a title indica-
tive of service. (32).

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्फटार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाश्रीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

PROSE. — स्त्रीणां सुखोद्यं अक्रूरं विस्फटार्थं मनोहरं मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तं
आश्रीर्वादाभिधानवत् (नामधेयं) स्यात् ॥ ३३ ॥

KULLUKA. — स्त्रीणामिति । सुखीश्वार्यमङ्गुरार्थवाचि व्यक्ताभिधेयं मनःप्रीति-
जननं मङ्गलवाचि दीर्घस्वरान्तम् आशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्त्तव्यं
यथा यशोदा देवीति ॥ ३३ ॥

MEANING IN ENGLISH.—The name of a woman should
be easily utterable, not indicative of cruelty, of clear meaning,
agreeable, auspicious, ending in long vowels, containing words
of benediction.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. स्त्रीणाम् शेषे षष्ठी । 2. सुखीयम्
सुखिन उद्यते सुखीयम् । सुख - वद + क्यप् । कर्मणि । Bhatto says "कर्मणि
प्रत्ययावित्येके" पश्चे यत् सुखवद्यम् । वदति अवादीत् । 3. अङ्गुरम् नङ्गुरम्
नञ् ममासः । ज्ञनति हृदयमिति क्रूरम् । ज्ञत् + रक् । ज्ञतः क्रूः । 4.
विस्पष्टार्थम् विस्पष्टः अर्थो यस्य तत् बहुव्रीहिः । स्पश् + ङ निपातने । 5.
मनीहरम् - मनस् - हृ + अच् । 6. मङ्गल्यम् - मङ्गल + यत् । 7. दीर्घवर्णान्तम्
दीर्घश्चासी वर्णश्च दीर्घवर्णः कर्मधारयः । सः अन्तो यस्य तत् । बहुव्रीहिः । स्वरवर्ण-
भिन्नस्य ह्रस्वदीर्घाभावात् दीर्घवर्णान्तं दीर्घस्वरान्तमित्यर्थः । Definition of
दीर्घत्वम् ऊकालोऽच् ह्रस्वदीर्घप्रुतः *i. e.* those vowels whose pronun-
ciation is like ऊ-ऊ-ऊ" (*i. e.* ऊ-ऊ-ऊ") of a cock while crowing are
respectively ह्रस्व, दीर्घ and प्रुत । *i. e.* a vowel with one mátrá
(attempt) is ह्रस्व, with two is दीर्घ, and with three is प्रुत ।
Thus अ' - अ" - अ'" are respectively ह्रस्व, दीर्घ and प्रुत अकार । Some
contend that अ' - अ" - अ'" are not identical in sound like इ' - इ"
- इ'" । अ" (आ) is flatter than अ, and is like a different sound.
But the difficulty was anticipated by Panini and was removed
by the sutra नाङ्गुली while discussing सवर्णसंज्ञा । 8. आशीर्वादाभि-
धानवत् आशिर्वा वादः आशीर्वाद्दः तस्य अभिधानं कथनं तद्वत् तदयुक्तम् । आङ्-
शास् + क्तिप् । आशीर्वादाभिधान + मनुप् । वद + चञ् । अभि - धा + क्युट् ।

Change of voice.—सुखीयान् अङ्गुरेण, विस्पष्टायान्, मनीहरेण, मङ्गल्येन
दीर्घवर्णान्तान् आशीर्वादाभिधानवतासूयेन ॥ ३३ ॥

BENGALI.—ये नाम अनारसे उच्चारण करी बाय, निरुतावाचक नहे, बाहार
अर्थ विस्पष्ट, बाहाते मनेर प्रीति ज्ञने, बाहा मङ्गलवाचक, बाहार अन्ते दीर्घवर থাকে,
बाহার উচ্চারণ আশীর্বাদের অর্থ বুঝায়, ত্রীলোকের সেইরূপ নাম করিবে । যথা
—যশোধা দেবী । ৩৩ ।

ENGLISH—Women's names should be such as are capable of being easily pronounced, are not harsh, are plain of meaning, charming, auspicious have a terminating long vowel and have the meaning of benediction or blessing. (33).

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्दृष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

PROSE.—चतुर्थे मासि शिशोः गृह्णात् निष्क्रमणं षष्ठे मासि अन्नप्राशनं कार्यम् । यत् वा कुले मङ्गलं दृष्टं (तत्) कर्त्तव्यम् ॥ ३४ ॥

KULLUKA.—चतुर्थे मासीति । चतुर्थमासे बालस्य जन्मगृह्णात् निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनञ्च षष्ठे मासे अथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिदं तत् कर्त्तव्यं तैगोक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् । तथाच यमः—ततश्चतुर्थे कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारविषयश्चायं तेन नाम्नां शर्मादिकमध्युपपदं कुलाचारेण कर्त्तव्यम् ॥ ३४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—वा="अथवा" । गृह्णात्="जन्मगृह्णात्" ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. चतुर्थे—चतुर् + थक् । 2. गृह्णात्—अपादाने षष्ठमी । 3. मासि—मासे षष्ठी मासि । 4. अन्नप्राशनम् अन्नस्य प्राशनं भोजनं अन्नप्राशनम् । 5. दृष्टम्—इष + क्तः कर्मणि । इच्छति ऐषीत् ।

Change of voice.—.....निष्क्रमणेन कर्त्तव्येन भूयते ॥ ३४ ॥

BENGALI.—चतुर्थ मासे शिशोर श्रुतिका गृह् इहेते श्र्यापनार्थे निष्क्रमण नामक संस्कार करिबे ; षष्ठे मासे अन्नप्राशन संस्कार कराइबे ; अथवा निज कुले अन्न ये मग्ने निष्क्रमणादि संस्कार इहेना बाके गेहे मग्ने करिबे । ३४ ॥

ENGLISH.—(The ceremony of) a child's coming out of the lying-in room should be done in the fourth month ; the ceremony of eating rice should be done in the sixth month, or what auspicious practise is desired or preferred in one's own family (should be followed). (34).

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽथे द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

PROSE.—चूडाकर्म्म सर्वेषामिव द्विजातीनां प्रथमे तृतीये वा ऋद्धे धर्मतः कर्म्मव्ययं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

KULLUKA.—चूडाकर्म्मति । चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यं श्रुतिचोदनात् । यत्र वाणाः सम्पत्ति कुमारः विशाखा इवेति मन्त्रलिङ्गात् कुलधर्मोऽनुवारेण व्यबस्थितविकल्पः । अतएवाश्वलायनगृह्यं तृतीये वर्षे चूडाकरणं यथा कुलधर्मं वा ॥ ३५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—धर्मतः is explained as धर्मार्थम् । व्यबस्थितविकल्पः व्यबस्थितस्य प्रथमवर्षे कर्म्मव्ययतया स्थितस्य कुलधर्मोऽनुवारेण विकल्पः ।

GRAMMATICAL NOTES. — 1. चूडाकर्म्म चूडा चूला एव कर्म्म चूडाकर्म्म । 2. धर्मतः चतुर्थ्यास्तसिः । 3. प्रथमे - प्रथ + अमच् । 4. तृतीये - त्रि + तीय by वेः सम्प्रसारणञ्च । 5. ऋद्धे अपः ददातीति ऋद्धः । वत्सरः । 6. श्रुतिचोदनात् - श्रुतेः चोदनम् प्रवर्णना श्रुतिचोदनम् तस्मात् छेती पञ्चमी । 7. चतुर्थे - चतुर् + थक् ।

Change of voice.—चूडाकर्म्मणा कर्म्मव्ययेन श्रुयते ॥ ३५ ॥

BENGALI.—ऋद्धिर विधानं अनुसारे ममसु द्विजातिर पाकडे धर्मैर वञ्च अपव श्रवणं तृतीय वसरे कुलधर्मोऽनुवारे चूडाकर्म्म करिषे ॥ ३५ ॥

ENGLISH.—The *chuda* rite, or the rite of tonsure or shaving of all the twice-born castes should in obedience to the direction of the *Śruti* or revelation be done for the purposes of duty or religious practise either in the first or the third year. (35).

गर्भाष्टमेऽष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भाष्टमादशे रात्रौ गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

PROSE.—गर्भाष्टमे ऋद्धे ब्राह्मणस्य, गर्भात् एकादशे ऋद्धे रात्रः, गर्भात् तु द्वादशे ऋद्धे विशः, उपनायनं कुर्वीत ॥ ३६ ॥

KULLUKA.—गर्भाष्टमेति । गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्म्मव्ययम् उपनायनस्योपनायनम् अन्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घः । गर्भाष्टमादशे अविद्यस्य गर्भाष्टमादशे वैश्यास्य ॥ ३६ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. गर्भाष्टमे गर्भात् गर्भसञ्चारात् षटमः गर्भाष्टमः पुरुषात् सप्तमः पुरुषोत्तम इति विग्रहस्य शाब्दरे इष्टत्वात् । अत्रापि गर्भात् एकादशे द्वादशे इत्युक्तदिशा समासः पञ्चम्याः स्त्रीक्रियते । षटम + मद् पुरषे । 2.

एकादशे एकाधिका दश एकादश । एकादशानां पूरणः एकादशः तस्य पूर्ये ङट् इति ङट् । 3. द्वादशे Do. 4. गर्भान् अन्वारादितिकालवाचकयोर्मे पञ्चमी । 5. रात्रः शेषे षष्ठी । 6. विशः Do. द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ इत्यनरः । विशति षट्ठमिति विट् । विश + क्तिप् । अविञ्जत् । 7. उपनायनम्—उपनयन-
मीव उपनायनम् । उप - नी + ल्युट् । अन्वेषामपि दृश्यते इति दीर्घः । Acc.
of कुर्वीत । 8. कुर्वीत - क्त + ईत ।

Change of voice.—उपनयनं क्रियेत ॥ ३६ ॥

BENGALI.—गर्भ सफार इहते गणना करिग्रा अष्टम बৎसरे त्राकणेर, एकादश बৎसरे क्कत्रियेर, द्वादश बৎसरे वैश्याेर उपनयन संस्कार करिवे ॥ ३६ ॥

NOTE.—गर्भ सफार इहते गणना करिले १० मास काल गर्भवास धरिग्रा भूमिष्ठ इण्डार समय अवधि ७ बৎसर ७ मास इहते १ बৎसर ७ मास पर्वाञ्च काल गर्भोष्ठम बৎसर ह्य । उक्कालमथो त्राकणेर । ऐरूप क्कत्रियेर भूमिष्ठ इण्डा अवधि ९ बৎसर ७ मासेर पर १० बৎसर ७ मास पर्वाञ्च कालमथो, एवः वैश्याेर भूमिष्ठ इण्डा अवधि १० बৎसर ७ मास पर ११ बৎसर ७ मास पर्वाञ्च उपनयन काल ।

ENGLISH.—One should perform the investiture of a Brahmin with the sacred thread in the eighth year commencing from conception, of a Kshatriya in the 11th year; and of a Vaisya in the 12th year. (36).

ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

PROSE.—ब्रह्मवर्षसकामस्य विप्रस्य पञ्चमे, वलार्थिनः राज्ञः षष्ठे, अर्थिनः वैश्यस्य अष्टमे (उपनयनं) कार्यम् ॥ ३७ ॥

KULLUKA.—ब्रह्मवर्षसकामस्येति । वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादिप्रकारं कृतं तीर्थो ब्रह्मवर्षसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम्, अमियस्य इत्यन्वारा-
राज्यवलार्थिनो गर्भषष्ठे, वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भषष्ठीनामीव प्रकृतत्वात् । यदापि वालस्य कामना न सम्भवति तथापि तत्पितुरेव तद्वत्फलकामना-
तस्मिन्प्रपचर्यते ॥ ३७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—पञ्चमे षष्ठे and अष्टमे have been explained as “गर्भपञ्चमे” “गर्भषष्ठे” “गर्भाष्टमे” because the former sloka commences with the word गर्भ ।

GRAMMATICAL NOTES 1. ब्रह्मवर्षसकामस्य—ब्रह्मणो वर्षः ब्रह्मवर्षसम् षष्ठी समासः । समासान्त अच् by ब्रह्महस्त्रिभ्यां वर्षसः ब्रह्मवर्षसम् कामः कामना यस्य स ब्रह्मवर्षसकामः । बहुव्रीहिः । तस्य qualifies विप्रस्य । काम + चञ् कामः । कामयते अचौकमत अचकमत । चकमे कामयाञ्चके । वृंह + मनिन् ब्रह्मन् । वृंहते वर्द्धते स्वरूपशक्त्या अर्थात् शक्तियुक्तं यत् तद् ब्रह्म । अद्वैतवादपक्षे शक्त्याभावात् वृंहते वर्द्धते इव व्याप्रीतीव ब्रह्म । 2. विप्रस्य शीघे षष्ठी । वपति धर्ममिति विप्रः । वप + रन् उपधाया इत्वम् । By अत्रेन्द्राय वज्रविप्र &c. &c. 3. पञ्चमे—पञ्चन् + मट् । By नान्तादसंख्यादिर्मट् । 4. राज्ञः—शीघे षष्ठी । 5. वल्लार्थिनः वल्लं अर्थयते इति वल्लार्थी तस्य वल्लार्थिनः । 6. षष्ठे—षष्—षट् षष् । 7. अर्थिनः—अर्थ + इति अमन्निधाने । 8. अष्टमे—अष्टन् + मट् । 9. कार्यम् क्त + प्ल्यत् ।

Change of voice—.....उपनायनेन कार्येण भूयते ॥ ३७ ॥

BENGALI.—बेदपाठे ও বেদার্থ গ্রহণে প্রকর্ষ হওয়া যাহার বাঞ্ছনীর সেই ব্রাহ্মণের উপনয়ন গর্ভ সকার হইতে পঞ্চম বৎসরে, যে ক্ষত্রিয়ের হস্তী ও অশ্বাদি রাজ্যবল বাঞ্ছনীর সেই ক্ষত্রিয়ের উপনয়ন গর্ভসকার হইতে ষষ্ঠ বৎসরে, যে বৈশ্যের বহুতর কৃষি প্রভৃতি ফল বাঞ্ছনীর তাহার উপনয়ন গর্ভসকার কাল হইতে অষ্টম বৎসরে সম্পাদন করিবে ॥ ৩৭ ॥

NOTE.—पूर्वश्लोकवत् ब्राह्मणेर भूमिष्ठे ह्यग्रावधि ७ वत्सरे ७ मासेर पर ७ वत्सरे ७ मास पर्वशुक्ल ; क्षत्रियेर भूमिष्ठे ह्यग्रावधि ८ वत्सरे ७ मास ह्यैते ८ वत्सरे ७ मास पर्वशुक्ल ; वैश्येर भूमिष्ठे ह्यग्रा अवधि ७ वत्सरे ७ मास ह्यैते ९ वत्सरे ७ मास पर्वशुक्ल समययो उपनयन ।

ENGLISH.—The investiture (with the sacred string of a Brahmin, desirous of spiritual pre-eminence resulting from sacred knowledge should be performed in the fifth year ; of a Kshatriya desirous of prowess or strength in the sixth, and of a Vaisya desirous of wealth in the eighth. (37).

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशत् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

PROSE.—ब्राह्मणस्य आ षोडशान् क्षत्रवन्धोः आ द्वाविंशान् विशः आ चतुर्विंशते सावित्री न अतिवर्त्तते ॥ ३८ ॥

KULLUKA.—आषोडशादिति । अग्निविधावाक्, ब्राह्मण-अग्निव-विशातुक्ताट-

भैकादशहादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात् षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्रीं वचनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । अविद्यस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत मर्यादायामाङ् कैचिद्वास्यापद्यन्ति यमवचनदर्शनात् तथा च यमः—पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्तं भवेद्देवां प्रोवाच वदतां वरः । विवस्वतः सुतः शौमान् श्रमो धर्मार्थतत्त्ववित् । सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः । हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥ ३८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अतिविधावाङ्” तत्संहितोऽभिविधिः इति नियमात् षोडशवर्षमध्ये ब्राह्मणस्य उपनयनकालः । “द्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात्” । While laying down 8th, 11th, and 12th year as the period of investiture, double the times was all the while contemplated. Therefore we have here 16, 22 and 24 respectively. Some accept आङ् in the sense of मर्यादा but Kulluka does not accept that view.

GRAMMATICAL NOTES.—1. षोडशात्—आङ् योगे पञ्चमी by पञ्चमपाङ्परिभिः । षडधिकं द्वादश षोडश । ततः पूरणे ङट् । 2. द्वाविंशात् आङ् योगे पञ्चमी द्वाधिका विंशतिः द्वाविंशतिः । द्वाविंशतेः पूरणं द्वाविंशः द्वाविंशतितमो वा by विंशत्यादिभ्यस्तमङ्गन्तरस्याम् optionally तमट् and ङट् । 3. चतुर्विंशतेः पूर्ववत् आङ्योगे पञ्चमी । चतुरधिका विंशतिः चतुर्विंशतिः । It ought to have been चतुर्विंशात् or चतुर्विंशतितमात् । ङट् or तमट् ought to have been added. पूरणार्थं is understood. 4. आङ् अन्ययम् । अत अभिविध्यै कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात् पञ्चमीयाङ्कम् । 5. अत्रवन्तोः—अत्रः वन्तुः सवर्णो यस्य सः or अत्रस्य वन्तुः तस्य अविद्यस्य इत्यर्थः । Generally the word वन्तु in such compounds as ब्रह्मवन्तुः अत्रवन्तुः means a bad अविद्य or bad ब्राह्मण । 6. सावित्री—“सावित्रानुवचनम्” (Kulluka.) = उपनयनम् । सविता देवता अस्य सावित्रः स्त्रियां सावित्री, refers to Gayatree. सावित्री = The ceremony of investiture hallowed by Gayatree. 7. अतिवर्षति = अतिक्रानति ।

Change of voice—.....सावित्र्या नातिहस्यते ॥ ३८ ॥

BENGALI.—पञ्चमकार इहैते गणना करिष्या ब्राह्मणेर षोडश वयसर पर्वाङ्, अत्रियेर द्वाविंशति वयसर पर्वाङ् एवं वैश्यार चतुर्विंश वयसर पर्वाङ् उपनयनेर काल वर्तमान থাকে ॥ ३८ ॥

ENGLISH.—(The initiation into) *Savitri* or *Gayatri*, in the case of a Brahmin, does not go beyond (or take place after) the sixteenth year ; in the case of a Kshatriya, the twenty-second year ; and in the case of a Vaisya, the twenty-fourth year. (38).

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३८ ॥

PROSE.—एते त्रयः यथाकालं अपि असंस्कृताः अत ऊर्ध्वं सावित्रीपतिताः आर्य-
विगर्हिताः ब्राह्म्या भवन्ति ॥ ३८ ॥

KULLUKA.—अत ऊर्ध्वमिति । एते ब्राह्मणादथो यथाकालं थो यस्मानुक्तस्य
कोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षान्तं तदासंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः
शिष्टगर्हिता ब्राह्म्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाप्रयोजनञ्च ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेत्यादिना
व्यवहारसिद्धिः ॥ ३८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—The force of अपि is explained
“थो यस्मानुक्तस्यः उपनयनकालः उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तदा असंस्कृताः”
(अपि इत्यर्थः । ब्राह्म्याः = “ब्राह्म्यसंज्ञाः” i. e. technically called ब्राह्म्याः ।
It is necessary to define ब्राह्म्याः because we get the word ब्राह्म्याः
further in the text. Amar says “ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यात् ।” ब्राह्म्यं
समूहः तस्मान् अयते इति ब्राह्म्यः outcasted for non-observance of pres-
cribed ceremonies.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अतः—अन्वारादिति पञ्चमी । 2. यथा-
कालम् कालमनतिक्रम्य यथाकालम् अव्ययीभावः । 3. असंस्कृताः—न संस्कृताः ।
सम्—ङ्ग + क्तः कर्म्मणि सुट् by सम्पर्युपेभ्यः &c. &c. 4. सावित्रीपतिताः—
सावित्र्याः पतिताः सावित्रीपतिताः पञ्चमी समासः by अपेतापोडमुक्तपतितापवसौरत्वश्चः
or पतिता सावित्री येषां ते सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका बहुव्रीहिः ।
आर्द्धताम्यादित्वान् परनिपातः । 5. ब्राह्म्याः—ब्राह्म्यान् श्रुताः ब्राह्म्याः । ब्राह्म्यं + यत् ।
6. आर्यविगर्हिताः—आर्यैः विगर्हिताः । ङतीया समासः ।

Change of voice.—.....त्रिभिः असंस्कृतैः.....ब्राह्म्यैः भूयते ॥ ३८ ॥

BENGALI.—এই তিন বর্ষের যে ষোড়শাদি বৎসর পর্য্যন্ত উপনয়নের অশুকর কাল
নির্দেশ করা গেল উক্তধোও যদি ইহার উপনীত না হয়, তাহা হইলে ঐ ঐ কালের পরে
ইহার গায়ত্রীপতি হইয়া শিষ্টগণের গর্হিত ও ব্রাহ্ম সংজ্ঞা প্রাপ্ত হয় । ৩৮ ।

ENGLISH.—After that these three (castes), if not invested (with the sacred string) at the proper time, become fallen from *Gayatri*, are despised by the respectable, and are (called) *Bratyā* (or out-castes). (39).

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद् ब्राह्मणः सह ॥४०॥

PROSE.—विधिवत् अपूतैः एतैः सह ब्राह्मणः आपदि अपि कर्हिचित् ब्राह्मन् यौनान् च सम्बन्धान् न आचरेत् ॥ ४० ॥

KULLUKA.—नैतैरिति । एतैरपूतैर्ब्राह्मणैश्चाविधि प्रायश्चित्तमरुतवद्भिः सह आपत्कालेऽपि कदाचिदध्यापनकन्यादानादीन् सम्बन्धान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥४०॥

KULLUKA EXPLAINED. — विधिवत् अपूतैः = “यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं संकृत-वदभिः ।” ब्राह्मन् सम्बन्धान् = अध्यापनादीन् । यौनान् सम्बन्धान् = “कन्यादानादीन्” ।

ELUCIDATION.—विधिवत् अपूतैः—When one becomes a *brāhṃ* he or his descendants may be taken back only on the performance of *prāyashcitta* according to the rules. *Apastamba* is the authority on the point. His rules are (1) यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महंसस्युताः । Those whose father and grandfather received no investiture are like the killers of *Brahmans*. (2) तेषां अभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् । They must be excluded from mutual visits, feast and marriage relations. Then we come to the point. (3) तेषां इच्छतां प्रायश्चित्तम् । When they really intend respectfully and not for show, they may receive *prāyashcitta* and get rid of *brāhṃ*. After various discussions, the conclusion made by the ancient commentators was as follows :—

अनेकपुरुषपतितसावित्रीकविषये पतितसावित्रीकाणां वंशानां वधाणां पुरुषाणां यदपत्यं चतुर्थं तत्र संस्कारः उपनयनं भवति । प्रपितामहस्य पितरभारव्य चतुर्णां पतितसावित्रीकाणां अपत्ये तु न संस्कारः । (इति आपस्तम्बव्याख्यातारः प्राचीनाः)

As to families devoid of investiture ceremony for many generations, the rule is that when there are three genera-

tions without investiture the fourth generation may perform Prayaschittam and get investiture. But when there are four generations commencing from the father upwards, their children the fifth *Bratyā* and downwards will get no investiture. This is the orthodox rule. But some of late have violated the orthodox principle.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अपुतेः—न पूतेः पू + क्तः कर्मणि । पुनाति पुनीते पादौना ङस् इति । अपावौत् अपविष्ट । 2. विधिवत् यथाविधि । विधि + वति । वि - धा + क्ति । विधीयते अनेन इति विधिः शास्त्रम् । यथाशास्त्रम् । 3. आपदि यस् च भावेन भावलक्षणम् । or अधिकरणे आपत्काले इत्यर्थः । आङ् - पद + क्तिप् । पयते पेदे आपदि । 4. ब्रह्मणो विदस् इति ब्राह्मः । ब्रह्मण् + अण् । नकारलोपः अनाती । 5. यीनान् योनिः इमे यीनाः तान् योनि + अण् । 6. सम्बन्धान् - संवध्यते अनेन सम्बन्धः । सम् - वन्ध + घञ् । वध्नाति अमानत्सीत् अवास्याम् । 7. एतैः - सङ्गशब्दयोगे ढतोऽथ । सङ्गयोगे अप्रधाने इति । 8. ब्रह्मणः अथम् वर्णः ब्राह्मणः न नकारलोपः ।

Change of voice.—ब्राह्मः यीनाः ...सम्बन्धाः न चर्येरन् ब्राह्मणेन ॥ ४० ॥

BENGALI.—এই সকল ত্রাত্য যথানিয়মে প্রায়শ্চিত্ত না করিলে বিগৎকালেও ব্রাহ্মণ এই অপবিত্রগণের সহিত বেদ অধ্যয়নাদি ও কন্যাদানাদি সম্বন্ধস্থাপন করিবেন না ॥ ৪০ ॥

ENGLISH—A Brahmin should never, not even in times of distress, form spiritual (this is to say by the teaching of Vedas) and marital relations with these (*Bratyas*) not purified according to rule. (40).

कार्थारौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसौरन्नानुपूर्व्येण शाण्डीमाविकानि च ॥ ४१ ॥

PROSE.—ब्रह्मचारिणः आनुपूर्व्येण कार्थ-रौरव-वास्तानि चर्माणि शाण्डीमाविकानि च (अशोवसनानि) वसौरन् ॥ ४१ ॥

KULLUKA.—कार्थारौरववास्तानीति । कार्थ इति विशेषानभिधानेऽपि स्व-विशेषः इदसाहचर्यात् द्वारिणमैश्वर्यं वा कार्थं वा ब्राह्मणस्त्रैल्यापसम्बन्धनाच्च ज्ञान-चनो मर्यते । ज्ञानसंगबन्धनाच्चर्माणि ब्रह्मचारिण उतरीयाणि वसौरन्,

चर्माच्छतरीयासीति यद्वाचयमान् । तथा ब्रह्मचर्यानिबन्धोमन्वाद्यधोवसनादि
ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—*कृष्णमृगचर्म* is the meaning of *चर्म* ;
These are to be sheets to show which he quotes *वापसन्व* ;
“*ब्राह्मचारिणः चानुपूर्व्याण*” is explained as “*ब्राह्मणादयः क्रमेण*” ।

NOTE.—The practical adoption of the texts of the sages
is contained in the works called *निबन्ध* or authoritative compi-
lations and expositions. No part of India can do without
them. Thus we have our great Raghunandan ; the Maithils
have their Vachaspati Misra, the Marathis their Narayan,
Nagoji Kamalakar, Nilkantha and others ; the Deccanese
have Madhaba and others. These are regarded somewhat
like infallible authorities, though they have always differed
from one another on more points than one the old sages
died long long ago, it is men like those who have practically
ruled the Hindu society from the time of the great Vicrama-
ditya at least. The authoritative commentators on Purans
like Chitsukha Yogin, and Sridhara Swamin have supplied rich
materials to these text writers, because these *nibandhas* must
remain hopelessly incomplete without Pauranic texts. Even
ordinary *ekadasi* fasting would be impossible without Pauranic
texts, so incomplete are the Samhitas themselves. The ex-
pounders of the Purans had therefore to be frequently con-
sulted, and fortunately expounders like Chitsukha and Sridhar
were most severe, orthodox and unbending, wonderfully learned,
accurate and reliable. I shall illustrate below the truth of
what I have said.

This as well as many other texts of Manu prescribe the
duties of the Brahmans, Kshatriyas and Vaisyas. But in the
practical adaptation, the texts prescribing the duties of the
Kshatriyas and Vaishyas have either been entirely excluded as
in our Raghunandan or only slightly touched as in Shekar.

The common view of all the *nibandhakars* being that these two castes have entirely become extinct, and no vestige of them remains, there being now only two castes the Brahmins and the Sudras. The *vedic* and *sanhita* texts simply lay down the classification that existed long long ago, it is only the *Purans* and the *Itihasas* within whose province it lies to give us information as to how much of the old classification survives and in what way. The *nibandhakars* gave therefore due importance to the social history as preserved by Bhagbat, Vishnu, Vayu, Matsya and similar Purans. Raghunandan stated briefly but clearly that he would not discuss the duties of the 2nd and 3rd castes as they became extinct in the Kalijuga, and referred to the Vishnupuran. We quote below :—

महानन्दिसुतः शूद्रागर्भोद्भवः अतिलुब्धो महापद्मनन्दः परशुराम इवापरोऽखिल-
खालकारो भविता । (Part IV. chapter 24.) Mahapadma Nanda
a son of Mahanandi begotten on a Sudra wife of his, will be
immensely rich and, like another Parashuram, will extirpate the
2nd caste without keeping any remnant.

यावत् परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद् वर्षसहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥ ३२ ॥

Between the birth of Parikshit son of Abhimanyu and the installation of Mahapadma Nanda the period consists of 1015 years. Swamin explains : -

“पञ्चदशोत्तरसहस्रवर्षपर्यन्तं युद्धः अनियतंशः स्यात्सति अनन्तरं शब्देन सर्व-
खलियमाशङ्क ।” The pure 2nd caste will remain up to 1015 of
Kali after which Nanda will exterminate all of them.

The Vishnu Puran continues : -

देवापिः पीरवो राजा मरुषेत्साकुर्वन्मनः ।

महायोगवलोपेतो कलापयामसंश्रयी ॥ ४५ ॥

कृते युगे इहागन्व चावप्रवर्त्तऽकी हि ती ।

भविष्यतो मनीषेशे वीजभूतो व्यवस्थिती ॥ ४६ ॥

Though the Kshatriyas became thus extinct after 1015 years of the Kalijuga, the earth will have the Kshatriyas again only in the next Satyayuga after the expiration of Kali. How ? The answer is that Raja Devapi of the Lunar dynasty, and Maru of the Solar dynasty, are still living in a part of the Himalayas called the village of Kalap, practising yoga. After the Kali when the next Satyayuga will come, these two Kshatriyas will then descend on the earth and procreate the Kshatriyas again. They are living as *seeds* of the Kshatriyas.

एतेन क्रमयोगेन मनुष्यै वसुन्धरा ।

कृतवेतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥ ४७ ॥

According to this method, the Kshatriyas enjoy the earth only during the first three yugas and not during the fourth.

Swamin :-

“कलिः सभ्याशमेव क्षत्रियमत्वात् त्रीणि युगानि भुज्यते इत्युक्तम् ।” The 1015 years of Kali are only a small portion of Kali extending over millions of years. Hence the texts say three yugas only.

The great Nagoji Bhatta's celebrated *Bratyanirnaya* is a powerful exposition of these texts and commentaries. He adds “कली न क्षत्रियाः सन्ति कर्मा न वैश्वजातयः । ब्राह्मणायैव यदाय कली षण्दशं स्मृतम् ।” and “कलावाद्यन्तयोः स्थितिः ।” But though Raghunandan has omitted the texts we can not omit explanation.

GRAMMATICAL NOTES.—1. कृण्वस्य कृण्वस्य इदं कार्णम् । कृण्व + षण् । 2. वरोरिदम् - वरत्रम् । वरु + षण् । 3. वसस्य - हासस्य इदम् वासम् । वस + षण् । कार्णञ्च वरवस्य वासस्य कार्ण्वरववासानि । ब्रह्मचारिणः - ब्रह्म - चर + णिनिः । 4. आनुपूर्व्येण प्रकृत्यादिभ्यस्त्वतीया । अनुगतः पूर्वम् अनुपूर्वः काल्नाद्यर्थे द्वितीययेति समासः तस्य भावः आनुपूर्व्यम् तीन । 5. शाण्ठीमाविकानि च शाण्ठ्य औमञ्च आविकञ्च हन्तः । Acc. of वसीरन् । शण्ठस्य चुमाशः च विकारः । शण् + षण् । चुमा + षण् । षवि + ठक् । 6. वसीरन् वस् + ईरन् विधिलिङ् । वसे वससे । षवसिष्ट ।

Change of voice.—.....चर्माणि शाण्ठीमाविकानि वसीरन् ॥ ४१ ॥

BENGALI.—ब्राह्मण क्षत्रिय ओ वैश्य जातीय ब्रह्मचारिण्य वषाक्रमे कृष्ण, ब्रह्मण ओ हाथेर चर्च उक्तरीयरुणे एवः शणः, रेश्मेर नूज ओ येवलोनः शरी अश्वत वस्त्र अधोवसनरुणे परिधान करिषे ॥ ४१ ॥

ENGLISH—Religious students (belonging to the three twice-born castes) should wear (as upper or outer garments) in order of their precedence the skins of *Krishnasara* antelope, deer, and goats respectively, and should put on under-garments made of hemp, silk and wool (respectively). (41).

मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्षा कार्या विप्रस्य मेखला ।

चत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

PROSE.—विप्रस्य त्रिवृत् समा श्लक्षा मौञ्जी मेखला कार्या चत्रियस्य तु मौर्वी ज्या मेखला वैश्यस्य त्रिवृत् शणतान्तवी मेखला कार्या ॥ ४२ ॥

KULLUKA.—मौञ्जीति । मुञ्जमयी त्रिवृत्ता समगुणतयनिश्चिता मुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्त्तव्या चत्रियस्य मूर्ध्वाभयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला अतो ज्यात्वविनाशापनेस्त्रिहृत्त्व' नास्तीति मेधातिथिगोविन्दराज्ञी । वैश्यस्य शणमूत्रमयी यत्र त्रैगुण्यमनुवर्तत एव । त्रिवृत्ता प्रदक्षिणा मेखला इति सामान्येन प्रचितसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अतो ज्यात्वविनाशापनेः त्रिहृत्त्व' नास्तीति” । If the girdle be three-stringed it cannot be like a bow-string. Hence the girdle of a Khatriya cannot be a tripple cord so say Medhatithi and Govindaraja.

GRAMMATICAL NOTES.—1. त्रिवृत्—वेधा ङा त्रिवृत् । त्रि-इत्+क्लिप् । 2. समा-समत्रिवृत्ताञ्जिता or (1) त्रिवृत्समा त्रिवृता समा । 3. मौञ्जी-मुञ्जस्य विकारो मौञ्जी । मुञ्ज+षष् । 4. श्लक्षा-मखला । श्लिष+क्क्षः by श्लिषेरञोपधायाः । 5. विप्रस्य-शेषे षष्ठी । वप+रक् । 6. मेखला-Acc. of कार्याः । 7. चत्रियस्य-चत्र+ष । तस्य । 8. मौर्वी-मूर्ध्वा+षष् ङीप् । 9. ज्या-ज्या+क्लिप् । जिनाति । 10. ज्या-ज्यासङ्घी । 11. शण-तान्तवी शणस्य तान्तवी षष्ठी समासः । तन्+षष्+ङीप् ।

Change of voice.—मौञ्जा विहता समया श्रवणा.....मेखलाया
कार्यया भूयते ॥ ४२ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणेर समान तिनটি গুণ দ্বারা নির্মিত সুশ্ৰমণী মুঞ্জমরী মেখলা
করিবে, ক্ষত্রিয়ের ধনুগুণীকারে নির্মিত মূৰ্খমরী জিগুণিত মেখলা করিবে, বৈশ্যের
শপতকনির্মিত জিগুণিত মেখলা করিবে ॥ ৪২ ॥

ENGLISH.—The girdle of a Brahmin should be made of a
triple cord of *Munja* grass, smooth and uniformly (thick) ; but that
of a kshatriya should be a bowstring made of *Mūrbī* grass ; that
of a *Vaisya* should be a (triple) cord made of the thread of
hemp. (42).

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्जैः ।

त्रिवृता यन्विनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

PROSE.—मुञ्जालाभे (ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं) कुशाश्मान्तकवल्जैः (मेखलाः
कार्याः) । त्रिवृता (मेखलाः) एकेन यन्विना (यथाकुलाचारं) त्रिभिः पञ्चभि
र्वा (युक्ताः कार्याः) ॥ ४३ ॥

KULLUKA.—मुञ्जालाभे त्रिवृति । कर्त्तव्या इति बहुवचननिर्देशात् ब्राह्मणारित्यस्य
प्रकृतत्वात् मुख्यालाभे त्रिविध्यपेक्षायाः समत्वात् कौशादीनाञ्चतष्टयां विधानात्
मुञ्जादलाभ इति बोद्धव्यम् । कर्त्तव्या इति बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्नजातिसम्बन्धित-
येति द्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः सम्भवतः । मुख्यादलाभे ब्राह्मणादीनां
वयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्त्रिभिरुष्णविशेषैर्मेखलाः कार्याः । त्रिगुणेनैकयन्विना-
युक्तास्त्रिभिर्वै पञ्चभिर्वै अथ च वाग्यन्निर्देशात् यन्विनां न विप्रादिभिः
क्रमेण सम्बन्धः किन्तु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः । यन्विमेदयायं मुख्यापेक्षा-
सम्भवाद्दृश्यतव्यः ॥ ४३ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. मुञ्जालाभे—मुञ्जस्य मुञ्जादीनामित्यर्थः । न
लाभः अलाभः नञ् समासः । मुञ्जस्य अलाभः मुञ्जालाभः तस्मिन् सति यस्य च भावेन
भावलक्षणमिति समसौ । 2. कुशाश्मान्तकवल्जैः—कुशाश्च अश्मान्काश्च वल्जाश्च तैः
करणे द्वितीया । 3. त्रिवृता—त्रिवृत् + टा । प्रकृत्यादिभ्य इति or कर्त्तरि द्वितीया
and यन्विना कर्त्तरि द्वितीया युक्ताः क्रिया understood. 4. कर्त्तव्याः qualifies
मेखलाः understood. 5. or त्रिवृताः त्रि - ङ + क् qualifying मेखलाः
(vide ऊर्ध्वकृतम् next sloka).

Change of voice.—मेखलाभिः कर्तव्याभिः भूयते ॥ ४१ ॥

BENGALI.—युष्मत् मूर्खां ओ मणतद्ध पांशुना ना गेले, बिज्जज्जयेर यथानिरमे कुण अन्नास्तक ओ बबुनानासक तुण्ठारा मेखला प्रस्तुत करिबे । ताहापेर सेई सेई जिणुनित मेखला निज निज कुलांठार अनुगारे एक, तिन वा पञ्चग्रहियुक्त करिबे ॥ ४० ॥

ENGLISH.—But if *Munja* grass &c. could not be had, the girdles should be made of *Kusa*, *Asmantaka*, and *Valvaja* respectively), threefold, and with one knot or three or five. (43).

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृतम् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

PROSE.—त्रिवृत ऊर्द्ध्वतं उपवीतं ब्राह्मणस्य कार्पासं राज्ञः शणसूत्रमयं वैश्यस्य आविकसौत्रिकं स्यात् ॥ ४४ ॥

KULLUKA.—कार्पासमिति : यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञा वक्ष्यति तद्वन्निब्राह्मणस्य कार्पासं, क्षत्रियस्य शणसूत्रमयं, वैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् । त्रिवृदिति विगुणं कृत्वा उर्द्ध्वतं दक्षिणार्धमितम् एतच्च सर्वत्र सम्बध्यते यद्यपि गुणत्रयमेवोर्द्ध्वतं मनुनोक्तं तथापि तन्निगुणोक्त्य द्विगुणं कार्यम् । तदुक्तं ऋन्दोगपरिशिष्टे ऊर्द्ध्वतं त्रिवृतं कार्यं तन्नुत्तयमधोवृतम् । त्रिवृतस्योपवीतं स्यात् तस्मैको यन्विरिष्यते । देवलोऽप्याह यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्त्रवः ॥ ४४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“यदीयविन्यासविशेषस्य उपवीतसंज्ञा वक्ष्यति तद्वन्नि (उपवीतं) ब्राह्मणस्य” । The particular arrangement of threads is called sacred thread, that of a Brahmin is to be made of *Karpas* (cotton). “एतच्च सर्वत्र सम्बध्यते” this description applies to the sacred thread of all the three classes. “गुणत्रयमेव” &c. According to Manu only three threads are to be suspended, yet they are to be trippled and three of such trippled threads are to be used.

GRAMMATICAL NOTES.—1. ऊर्द्ध्वतम्—ऊर्द्ध्वं इतं आर्वात्तं ऊर्द्ध्वतम् । सङ्घुषेति समासः । 2. उपवीतम्—उप—वि+इ+क्त । 3. कार्पासम्—कार्पासस्य विकारः कार्पासम् । 4. शणसूत्रमयम्—शणस्य सूत्राणि शणसूत्राणि । नयद् । 5. आविकसौत्रिकम्—अवेरिदं आविकम् । सूत्राणां इदं सौत्रिकम् ।

Change of voice.—ऊर्ध्वहतेन विहता उपवीतेन विप्रस्य कार्पासिन.....

ब्रह्मसूत्रमयेन.....आविकासीविकीष भूयेत ॥ ४४ ॥

BENGAL.—तिनटि शृङ्गेर एकदिक दक्किन कर उर्द्धदिके भरिग्न श्थानियमेन घुराइया अस्तुत करिले उपवीत हर । ऐरूप जिञ्जिते ओ दक्किणावर्द्धिते उपवीते आकर्षणे पक्के कार्पासशृङ्गनिश्चित, कृत्रियेरे पक्के शणशृङ्गनिश्चित, वैश्टेरे पक्के मेघलेमेरे शृङ्गनिश्चित इइवे । ४४ ॥

ENGLISH.—The holy thread of a Brahmin should be made of cotton, threefold and put over the (left) shoulder ; that of a Kshatriya should be made of the thread of hemp ; while that of a Vaisya should be of the thread of the wool of goat or a sheep. (44).

ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ चत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवोदुम्बरी वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

PROSE. — ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ चत्रियो वाटखादिरौ वैश्यः पैलवोदुम्बरी दण्डान् धर्मतः अर्हन्ति ॥ ४५ ॥

KULLUKA. — ब्राह्मण इति । यद्यपि दण्डनिर्देशेन समुच्चयावगमात् धारणमपि समुच्चितस्यैव प्राप्तं तथापि केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यं इति तथा प्रतिगृह्ये स्थितं दण्डमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वैल्वः पालाशौ वा दण्ड इति वानिष्ठे विकल्पदर्शनात् एकस्यैव दण्डस्य धारणं विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसम्बन्धात् समुच्चयो दण्डनानुद्यते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वत्यमाणकार्ये कर्तुंसर्हन्ति ॥ ४५ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“यद्यपि.....अर्हन्ति ।” “वैल्वपालाशौ” is a compound of the दण्ड class ; such a compound implies a collective sense : therefore it seems that a Brahmin is to use staffs of Villva and Palash collectively. But that is not the intention because in other texts we get singular number and we get optional injunction in the text of Vaistha. Therefore a Brahmin is to use staffs made of Villva and Palash optionally. The same option lies with Kshatriyas and Vaisyas also.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. वैल्वपालाशौ वैल्वश्च पालाशश्च वैल्वपालाशौ

इन्द्रसमासः । इन्द्र समास is defined as चार्थे इन्द्रः *i. e.* इन्द्रसमास contains the meaning of चकार । यद्यपि समुच्चयार्थे न इन्द्र समासः किन्तु इतरैतरयोगे समाहारे च तथापि समुच्चयार्थः अग्निनास्तीति समुच्चयार्थे इन्द्रग्रहणम् । विलस्य विकारः वैलः । विल्वादिभ्योऽण् इति विकारार्थे अण् । पलाशस्य विकारः पालाशः । पलाश + अञ् by पलाशादिभ्यो वा । पालाशम् खादिरम् । 2. बाटखादिरौ - बाटश्च खादिरश्च तौ । वटस्य विकारः वाटः अथवेच प्राण्यौषधिष्वेभ्य इति विकारे अण् । खदिरस्य विकारः खादिरः । खदिर + अञ् by पलाशादिभ्यो वा । 3. पेलवौदुम्बरौ पेलवश्च औदुम्बरश्च तौ । पौलोर्विकारः पेलवः by चोरञ् अञ् is affixed to उकारान्त शब्द in the sense of विकार विकारे । पौल् + अञ् । उदुम्बरस्य विकारः औदुम्बरः । उदुम्बर + अञ् by प्राणिरजतादिभ्योऽञ् उदुम्बर is रजतादि । 4. धर्मतः तृतीयया ससिः । प्रकृत्यादिभ्य इति तृतीया । 5. दण्डान् - समुच्चयेन अन्वयान् दण्डान् बहुवचनम् । 6. अहंनि अहं + अन्ति । आनहं आर्हन्ति । समुच्चयेन अन्वयः अहंनोति ।

Change of voice.—ब्राह्मणेन वैलपलाशी क्षतिशेष बाटखादिरौ वैल्लेन पेलवौदुम्बरौ दण्डाः अर्हन्ते ॥ ४५ ॥

BENGALI.—ब्राह्मण (उक्तात्तौ) विव अथवा पलाशेन दण्ड, कृत्रिय (उक्तात्तौ) नटे अथवा अग्निद्वेन दण्ड, वैल उक्तात्तौ पौल् अथवा उदुम्बरन दण्ड धर्मतः धारण करिषे ॥ ४६ ॥

ENGLISH.—A Brahmin should have in accordance with law or rule, a staff (made) of either *Vilva* or *Palash* (wood) ; a Kshatriya should have a staff of either *Vatu* or *Khudira* ; and a *Vaisya* should have a staff of *Pilu* or *Udumbara*. (45).

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।

ललाटसन्धितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥४६॥

PROSE.—ब्राह्मणस्य प्रमाणतः केशान्तिकः दण्डः कार्य्यः राज्ञः (दण्डः) ललाट-सन्धितः विशः तु नासान्तिकः स्यात् ॥ ४६ ॥

KULLUKA. — केशान्तिक इति । केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणकमेव ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्षव्याः ॥ ४६ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. केशान्तिकः केशाः अन्ति अर्धवर्षस्य स केशा-

निकः स्वार्थे कन् । अथवा केशा अनिके यस्य सः । 2. प्रमाणातः तृतीया प्रकृत्यादिभ्यः ।
3. ललाटसन्धितः ललाटेन सन्धितः ललाटसन्धितः तृतीया समासः । 4. नासानिकः
नासा अनिके यस्य सः ।

Change of voice.—केशान्तिकेन दण्डेन कार्थ्येण भूयते । ललाटसन्धितेन
नासान्तिकेन (दण्डेन) भूयते ॥ ४६ ॥

BENGALI.—ब्रह्मणेन दण्ड परिमाणेन केशपर्यायं दीर्घं करिष्ये; कश्चिन्नरं दण्ड
ललाटपर्यायं च तैश्चरं नासिकापर्यायं दीर्घं इहेन ॥ ४६ ॥

ENGLISH.—The staff of a Brahmin should be made in point
of measure (long enough) to come up to his hair; of a Kshatriya,
measuring up to his forehead; of a Vaisya, as long as to reach his
nose. (46).

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरत्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्गेकरा नृणां सत्वचो नाग्निद्रूषिताः ॥ ४७ ॥

PROSE.—ते तु सर्वे (दण्डाः) अत्रणाः सौम्यदर्शनाः नृणां अनुद्गेकराः सत्वचः
नाग्निद्रूषिताः स्युः ॥ ४७ ॥

KULLUKA.—ऋजव इति । ते दण्डाः सरलाः अक्षताः शोभनदर्शनाः सवल्कलाः
अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. ऋजवः सरलाः । अर्ज्ज् or ऋज् + च ।
2. न विद्यते व्रथो येषां ते । व्रथ + अच् । 3. सौम्यदर्शनाः । सौम्यं दर्शनं येषां
ते । 4. उद्वेगं कुर्वन्तीति उद्वेगकराः । कञ्चो हेतुसाञ्चील्यानुलोम्येषु इति
ताञ्चील्ये टः । न उद्वेगकराः । उद्वे-विज् + घञ् । उपपदसमासः । 5.
नृणाम् शेषे षष्ठी । 6. सत्वचः त्वचा सङ्घ वर्तमानाः सत्वचः तुल्ययोगी बहुव्रीहिः ।
7. अग्निद्रूषिताः अग्निना दूषिताः तृतीया समासः । दुष + णिच् + क्तः कर्मणि ।
दुष स्थाने दूष । दूषयति । दूष्यति ।

Change of voice.—तैः ऋजुभिः अत्रणैः सौम्यदर्शनैः अनुद्गेकरैः सत्वग्भिः
नाग्निद्रूषितैः.....भूयते ॥ ४७ ॥

BENGALI.—पूर्वोक्त सकल दण्डे सरल, अक्षर, षण्णुक्त, च अग्निद्वारा अदूषित,
देखिते এমন স্থলর হইবে, যেন লোকের উদ্বেগ না জন্মায় ॥ ४७ ॥

ENGLISH.—All these staves should be straight, devoid of any
hole or aperture, beautiful to look at, with their bark on, not defiled

or scorched by fire, and not creating terror or anxiety (in the minds of men). (47).

प्रतिगृह्णन्निमित्तं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भिक्षुं यथाविधि ॥ ४८ ॥

PROSE.—ईप्सितं दण्डं गृहीत्वा भास्करं उपस्थाय च अग्निं प्रदक्षिणं परीत्य यथाविधि भैक्ष्यं चरेत् ॥ ४८ ॥

KULLUKA.—न च तैः प्राणिजातमुद्देशनौघमित्याह प्रतिगृह्णन्निमित्तं । उक्तलक्षणं प्राप्तिमित्तं दण्डं गृहीत्वा आदित्याभिसुखं स्थित्वा अग्निं प्रदक्षिणौक्त्य यथाविधि भैक्ष्यं याचेत् ॥ ४८ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. ईप्सितम् आप् सन् + क्तः कर्मणि । 2. प्रतिगृह्णन्—प्रति—ग्रह् + ल्यप् । अग्रहीत् । अग्रहीष्ट । 3. भास्करम् Acc. of उपस्थायः । भास्—क्त + ट । दिवाविभा इत्यादिना । 4. उपस्थाय—उप—स्था + ल्यप् । 5. अग्निम् Acc. of परीत्य । 6. प्रदक्षिणम्—क्रियाविशेषणं प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गु पञ्चतोनि च इति निपातनात् अच्यथोभावः । 7. परीत्य परि—इ + ल्यप् । एति—अघात् । 8. यथाविधि विधिं शस्त्रं अनतिक्रम्य यथाविधि । वि—धा + क्ति । अच्यथोभावः । 9. चरेत्—चर + यात् । 10. भैक्ष्यम्—भिक्षायै इदम् भैक्ष्यम् भिचते ।

Change of voice.—भैक्ष्यं चर्येत ॥ ४८ ॥

BENGALI.—पूर्वोक्त लक्षणगुणु ब्रह्मोक्त लक्ष ग्रहण करत सूर्याभिसुख इहेना ईपाननां च अग्निं अग्रक्रिय करिष्या यथाविधाने भिक्षा कार्या करिष्ये ॥ ४८ ॥

ENGLISH.—Having taken a staff up to his liking, standing in front of, and adoring, the sun, going round the fire keeping it to the right, a *Brahmacharin* should go for alms. (48).

भवत्पूर्व्वं चरेद्भिक्षुमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्वो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

PROSE.—उपनीतः द्विजोत्तमः भवत्पूर्व्वं राजन्वः भवन्मध्यं वैश्यः भवदुत्तरं भैक्ष्यं चरेत् ॥ ४९ ॥

KULLUKA.—भवदिति । ब्राह्मणो भवति भिक्षां देहीति भवच्छब्दपूर्व्यं भिक्षां याचन् वाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति भवन्मध्यम् । वैश्यो भिक्षां देहि भवतीति भवदुत्तरं ॥ ४९ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“भवति भिक्षां देहि” “भिक्षां भवति देहि” “भिक्षां देहि भवति” इति यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः ब्रूयुः भिक्षाचर्ष्यायाम् । भवतीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु परवचनसामर्थ्यात् ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. द्विजोत्तमः—द्विजेषु उत्तमः द्विजोत्तमः द्विजानामुत्तम इत्यपि नित्यमभिधाने एव समासनिषेधान् । 2. उपनीतः—उप-नी + क्त । अनैषीत् अनेष्ट । It qualifies द्विजोत्तमः राज्ञ्यः and वैश्यः । 3. भवत् पूर्व्यम्—भवत् शब्दः पूर्व्यः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात् तथा वहुव्रीहिः । भा + डवत् भवती भू + श्ल भवन्ती । Similarly भवन्मध्यम् भवदुत्तरम् । 4. राज्ञ्यः—राजन् + यत् । न ननोपः । 5. भैत्यं चरेत् explained.

Change of voice.—उपनीतेन द्विजोत्तमेन भैत्यां चर्येत ॥४९॥

BENGALI.—উপনয়নান্তে ব্রাহ্মণ “ভবতি ভিক্ষাং দেহি” এইরূপে ভবৎ শব্দ অগ্রে উচ্চারণ করিয়া, ক্ষত্রিয় “ভিক্ষাংভবতি দেহি” এইরূপে ভবৎ শব্দ মধ্যে উচ্চারণ করিয়া, বৈশ্য “ভিক্ষাং দেহি ভবতি” এইরূপে ভবৎ শব্দ শেষে উচ্চারণ করিয়া ভিক্ষা যাচঞা করিবে ॥ ৪৯ ॥

ENGLISH.—A Brahmin invested with the holy thread should go for alms, using the word “bhavat” (your honoured self) first ; a Kshatriya should go for alms using the word bhavat in the middle ; and a Vaisya should do so, using bhabat at the end. (49).

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) प्रथमं मातरं वा स्वसारं वा मातुः निजां भगिनीं वा या एनं न अवमानयेत् (तां) च भिक्षां भिक्षेत ॥ ५० ॥

KULLUKA.—मातरं वेति । उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं मातरं भगिनीं मातुर्वा भगिनीं सहोदरां याचित या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानिन नावमन्येत पूर्व्या-सम्भवे उत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “पूर्वासन्धवे उत्तरापरिषदः” मातादीनां असन्धवे या न अवमानयेत् तां याचेत इत्यर्थः नतु विकल्पः ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. मातरम् - स्वरम् गौणकर्म of भिचेत । 2. निजाम् - नि + जन + ड । 3. भगिनीम् - भग + इनि + डीप् । गौण कर्म of भिचेत । 4. भैत्यम् - मुख्यकर्म of भिचेत । 5. भिचेत - भिच् + ईत् । भिचने । याच्ञार्थत्वात् विकर्मकः घातुः । 6. एनम् - एनादेशः अन्वादेशः । 7. अवमानयेत् - सम्भावनायां लिङ् । अच् - मन् + णिच् + यात् ।

Change of voice - माता स्वसा...निजा भगिनी भिचां भित्येत् (ब्रह्मचारिणा) यथा च अयं न अवमानयेत् (सा) ॥ ५० ॥

BENGALI.—उक्कटारी प्रथम माडा, उगिनी, अथवा माडांर माडांरा उगिनीर निकटे, डादनी आङ्गीशर अडापे यिनि उक्कटारीके अवमानना ना करेन एमन नाश्रीर निकटे (डेपनशनेर अङ्गीरूठ) डिफा याङ्गा करिषे । ५० ॥

ENGLISH.—A *Brahmacharin* should first beg alms of his mother, his sister, or the full-blooded sister of his mother, or a female who may not disrespect him. (50).

समाहृत्य तु तद्वैद्यं यावदन्नमायया ।

निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) तद् भैत्यं समाहृत्य यावदन्नं अमायया गुरवे निवेद्य आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः (मन्) अग्नीयात् ॥ ५१ ॥

KULLUKA.—समाहृत्येति । तद्वैद्यं बहुभ्य आहृत्य यावदन्नं दृष्टिमात्रेणितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा अमायया कदनेन सदन्नं प्रच्छाय एवमितदङ्गुलं यद्दीप्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुयात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् मुञ्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

KULLUKA EXPLAINED. —“यावदन्नम्” is explained as “दृष्टिमात्रेणितम्” “अमायया” is explained as not covering good food by bad one so that the teacher may not accept. “अमायया निवेद्य” having presented it without guile.

GRAMMATICAL NOTES.—1. समाहृत्य - सम् - चा - ट् + ल्यप् । 2. यावदन्नम् - यावन्ति अन्नानि तावन्ति इति यावदन्नम् अव्ययीभावः by यावदवधारणे । The word यावत् in यावदन्नम् is अव्यय, but the word यावत् in the-

विश्व is तद्धितान् ; hence अस्रपदविश्वः नित्यत्वात् ममासस्य । Adv. 3. गुरवे - क्रियायह्वयमपि कर्तव्यं इति अनुर्थो । 4. अत्रोयात् - अत्र लिङ् । अत्राति आशोत् । 5. आचम्य-आङ्-चम् + ल्यप् । आङ् चम इति वक्तव्यम् इत्यनेन आचामति । चमति । अवभौत् । आचामति स्वेदलवान् मुखे ते इति रघुः । 6. प्राङ्मुखः-प्राक् पूर्वदिगतं मुखं यस्य सः । प्र-अच् + क्तिप् । 7. यश्च + इ कित् । जांचति अशौचीत् ।

Change of voice. - प्राङ्मुखेन यचना... मैत्र्यं अश्र्यते ॥ ५१ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी एहेकपं डिक्का मंत्रं कत्रिशा यत्ति अन्ने तृप्ति इहेते पात्रे छन शूद्र मने सेहै परिमाणे छक्के निवेदन करिशा छक्कर अशुद्धा अशुमात्रे आचमनपूर्वक पूर्वशुद्धे बनिशा शुचिभावे भोजन करिबे ॥ ५१ ॥

ENGLISH.—Having collected the alms as much as may satisfy his wants, and having informed his preceptor or *guru* without deceit, the *Brahmacharin* should, after rinsing his mouth, eat it with his face towards the east and being pure (in body and mind). (51).

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेऽहदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

PROSE.—प्राङ्मुखः आयुष्यं भुङ्क्ते दक्षिणामुखः यशस्यं भुङ्क्ते प्रत्यङ्मुखः श्रियं भुङ्क्ते अहदङ्मुखः ऋतं भुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

KULLUKA.—इदानीं काव्यभोजनमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते आयुष्कामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यर्थः, यशसे हितं दक्षिणामुखः श्रिय-निष्कन् प्रत्यङ्मुखः, ऋतं सत्यं तत्फलमिच्छन् अहदङ्मुखो भुञ्जीत ॥ ५२ ॥

GRAMMATICAL NOTES. - 1 भुङ्क्ते भुज् + ते । भुजाञ्जवने इत्यात्मने-पदम् । मुनक्ति । वभोज वभुजे । अभौचीत् असुक्त । 2. आयुष्यम् - Qualifies अन्नम् understood. आयुष् + यत् । तस्यै हितमिति । 3. यशस्यम् Qualifies अन्नम् understood. यश्च + यत् । तस्यै हितमिति । 4. श्रियम् - Acc. of इच्छन् understood अथति हरिमिति शीः । श्रि + क्तिप् । 5. ऋतम् - Acc. of इच्छन् understood. ऋ + क्त । 6. प्राङ्मुखः-प्राक् मुखं यस्य सः । 7. प्रत्यङ्मुखः-प्रत्यक् मुखं यस्य सः । 8. दक्षिणामुखः-दक्षिणायां दिशि मुखं यस्य सः । 9. अहदङ्मुखः-अहदङ्मुखं यस्य सः ।

Change of voice.—प्राङ्मुखेन चायुष्यं दक्षिणामुखेन यशस्यं भुज्यते । शिष्यं
पश्चता प्रत्यङ्मुखेन ऋतमिच्छता उदङ्मुखेन भुज्यते ॥ ५२ ॥

BENGALI.—यिनि आग्रं वृद्धि ईच्छा करेन त्तिनि पूर्वमू०, यिनि यत् वृद्धि ईच्छा
करेन त्तिनि दक्षिणमू० भोजन करेन ; यिनि सम्पद् ईच्छा करेन त्तिनि पश्चिममू०,
यिनि प्रताकल ईच्छा करेन त्तिनि उदङ्ग्रमू० भोजन करेन ॥ ५२ ॥

ENGLISH.—One facing the east eats (food) conducive to long life,
one facing the south eats food conducive to fame ; one wishing
riches eats facing the west ; and wishing truth one eats facing the
north. (52).

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यग्निःखानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

PROSE.—द्विजः नित्यं उपस्पृश्य समाहितः अन्नं चद्यात्, भुक्त्वा च सम्यक्
उपस्पृशेत् च, अग्निः खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

KULLUKA.—उपस्पृश्यं ति । निवेद्य गुरवेऽग्नीषादाचम्येति यद्यपि भोजनात्
प्रागचमनं विहितं तथाप्यग्निः खानि च संस्पृशेदिति गुणविधानार्थोऽनुवादः । नित्यं
अन्नचर्यान्तरमपि द्विज आचम्यान्नं भुञ्जीत समाहितोऽनन्वमनः । भुक्त्वा आचमिन्
सम्यक् यथाशास्त्रम् तेन प्रचाल्य हस्तौ पादौ च विःपिवेदन् वीचितम् इत्यादि दृष्ट्या-
द्युक्तमपि संगृह्णाति जलेन खानौन्द्रियाणि घट्छिद्राणि च स्पृशेत् तानि च शिरःस्थानि
प्राक्चक्षुष्योवादीनि यहीतव्यानि । खानि चोपस्पृशेत् शीर्षस्थानौति गौतमवचनान् ।
उपस्पृशनं कृत्वा खानि च संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् विरव्भक्षणावसाचमनं स्वस्पृश-
नादिकमिति कर्त्तव्यता इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“गुणविधानार्थम्” for adding special
merit. The six hollow parts of the head are the nostrils, the
ears and the eyes. “अनुवादः” re-statement of what has been
once stated. आचमनम् was laid down in the 51st sloka. It is
re-stated stated here.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. द्विजः - द्वि - जन + उ । जायते अत्रनि ।
2. नित्यम् - नि - त्वप् । 3. उपस्पृश्य - उप स्पृश + ल्यप् । स्पृशति । पस्पृशं ।
अस्याचोत् अस्याचोत् अस्याचत् । 4. अन्नम् Acc. of अद्यात् अद + ङ । 5. अद्यात्

अद् + यात् । आद् अवात् । अक्षसत् । 6. समाहितः सन् आङ्—आ + ङ्
7. भुक्त्वा भुज् + क्वाप् । 8. सम्यक् अव्ययम् । 9. अद्भिः करणे ढतीया ।
आप् + क्तिप् । अप् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 10. खानि Acc. of संस्पृश्येत् ।

Change of voice.—द्विजेन अन्नं अद्येत उपस्पृश्येत् । खानि संस्पृश्येत् ॥ ५३ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्येण परेण निष्ठ आचमन करिष्ये अनश्ननेन अन्नं
भोजन करिष्ये । भोजन करिष्येण यथाशक्तं (तिन बार) आचमन करिष्ये एवम् आचमनी
जनवात्रा (शिरःस्थितं कर्णं च नानिकायां छत्राणि) छिन्न स्पर्श करिष्ये ॥ ५३ ॥

ENGLISH—A twice-born should always eat his food, calm and collected, after having rinsed his mouth and after eating he should rinse his mouth perfectly, and touch the hollow parts (in the head) with water. (53).

पूजयेदन्नं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः ॥ ५४ ॥

PROSE. — नित्यं अन्नं पूजयेत्, अकुत्सयन् च एतद् अद्यात्, सर्व्वशः (अन्नं)
दृष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदेत् च, प्रतिनन्देत् च ॥ ५४ ॥

KULLUKA. — पूजयेदन्नमिति । सर्व्वदा अन्नं पूजयेत् प्राणार्धत्वेन ध्यायेत् ।
तदुक्तमादिपुराणे अन्नं विष्णुः स्वयं प्राङ् इत्यनुव्रतौ प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां
सम्पूजयेत् सदा चानिन्दं चैतदद्यात् दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्चैति संलन्तरजमपि खिदम् अन्न-
दर्शनेन त्यजेत् प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्त्विति अभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम् ।
तदुक्तमादिपुराणे अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति
भक्त्या स्तुवन् नमेत् । सर्व्वशः सर्व्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

MEANING IN ENGLISH.—Food is to be honored as sustainer of life ; it must be eaten without contempt ; when it is seen one is to rejoice, and forget sorrows caused otherwise, and must bow to it saying that he may obtain it daily.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अन्नम् Acc. of पूजयेत् । अश् + क्त्वाद् ।
अश्नाति । 2. पूजयेत् पूज् + शिच + यात् । अप्पूजत् । 3. अद्यात् अद् + यात् ।
4. एतद् Acc. of अकुत्सयन् and अद्यात् । 5. अकुत्सयन्—कुत्सयति + शब् ।
न कुत्सयन् अकुत्सयन् । 6. हृष्येत् हृष् + यात् । हृष्यति । 7. प्रसीदेत्—

प्र-सद+घात् । सीदति । असदत् । 8. प्रतिगन्देत् - प्रति - गन्द + घात् गनन्द
अनन्दोत् । 9. सर्व्वशः सर्व्व + द्वितीयार्थे शम् । Acc. of दृष्टा ।

Change of voice. - अशनं पूज्येत अकृतस्यता अद्येत हृष्येत प्रसीद्यत प्रति-
नश्येत ॥ ५४ ॥

BENGALI.—अन्न प्राणधारणेर उपाय एहेरूप ध्यान धारा अन्नर पूजा करिबे,
एवः निन्दा ना करिग्रा अन्न भोजन करिबे ; अन्न मर्षन करिग्राई हर्ष प्रकाश करिबे,
अन्न कारणे चिन्ते धेन अन्निया धाकिले अन्नमर्षनमात्र ताहां भाग करिबे, एवः एहे
अन्न निता येन आमरा पाई एहे बलिग्रा अन्नर वन्दना करिबे । ५४ ।

ENGLISH.—He should always reverence food and eat it without
blaming it ; he should be glad on seeing it, be satisfied, and should
recieve all food with joy. (54).

पूजितं अशनं नित्यं बलमूर्ज्जिञ्च यच्छति ।

अपूजितन्तु तद्भक्तमुभयं नाशयेद्विदम् ॥ ५५ ॥

PROSE.—पूजितं अशनं नित्यं बलं ऊर्ज्जं च यच्छति, अपूजितं च तद् इदं
उभयं नाशयेत् हि (तस्मात् अन्नं पूजयेत्) ॥ ५५ ॥

KULLUKA.—पूजितमिति । यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यञ्च ददाति
अपूजितं पुनरतदुभयं नाशयति तस्मात् सर्व्वदा अन्नं पूजयेदिति पूर्व्वैकवाक्यतापरमिदं
फलश्रवणम् सम्भ्यावन्दनादावुपासदुरितलयवत्, नित्यं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुति-
रविद्यता, नित्यश्रुतिविरोधात् फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ५५ ॥

GRAMMATICAL NOTES— 1. पूजितम् - पूज + वर्त्तमाने क्तः मति-
बुद्धि पूजार्थेभ्यश्च । 2. अशनम् - अश + ल्यट् । 3. बलम् । 4. ऊर्ज्जम् Acc.
of यच्छति ऊर्ज्ज - ऊर्ज्जयति । ऊर्ज्ज + घञ् । 5. यच्छति दा + लट् ति ।
6. न पूजितं अपूजितम् । 7. भुक्तम् भुज्ज + क्तः कर्मणि । 8. इदम् Qualifies
उभयम् । 9. उभयम् Acc. of नाशयेत् । 10. नाशयेत् नश् + णिच् + घात् ।

Change of voice. - पूजितेन अशनेन ... बलं ऊर्ज्जं च दीयते । तत्र उभयं
नाशयेत् ॥ ५५ ॥

BENGALI.—सर्व्वना पूजापूर्व्वक भोजन करिले अन्न सामर्थ्या ओ वीर्य्य अदान करे,
अभक्तिपूर्व्वक भोजन करिले ओ उन्नयकेई नाश करे । अतएव भक्तिपूर्व्वक अन्न
भोजन करिबे । ५५ ।

ENGLISH.—A food revered always gives strength and power, but if it is eaten without being revered it destroys both. (55).

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

नचैवात्यशनं कुर्यान्नचोच्छिष्टः क्वचिद्ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

PROSE.—उच्छिष्टं कस्यचित् न दद्यात्, तथा अन्तरा न चैव अद्यात्, अत्यशनं च नैव कुर्यात् न च उच्छिष्टः सन् क्वचित् ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

KULLUKA.—नोच्छिष्टमिति । भुक्त्वावशेषं कस्यचिन्न दद्यात्, अतुर्थ्यां प्राप्तायां स्वस्वन्मादविवक्षया षष्ठो । अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति शूद्रगोचरनिषेधघातुर्थः स्नातकव्रतं त्वार्थः । दिवासावं-भोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत, वारधयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यात् । नातिसौहित्यमाहरेदिति चातुर्थे स्नातकव्रतार्थम् उच्छिष्टः सम् क्वचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अनेनैव स्नातकव्रतत्वार्थः” । This general injunction prohibits a twice-born from giving remnants of their dishes to the Sudras also. Yet in the fourth chapter we have a special text prohibiting the giving of the remnants of a dish to the Sudras ; that is no repetition, but points out special functions of a *snatak* twice-born. Kulluka has explained elsewhere that remnants of a dish, and torn pieces of cloth may be given to Sudras who become a “*griha-sudra*” or domestic slave, but not to others.

GRAMMATICAL NOTES.—1. उच्छिष्टम्—उत्—शिष्+क्तः कर्मणि । शिगिष्टि । 2. कस्यचित्—स्वस्वन्वविवक्षया सम्प्रदानचतुर्थीस्थले षष्ठो । 3. अद्यात् अद्+यात् । 4. अन्तरा अव्ययम् अधिकरणम् । 5. अत्यशनम्—अतिमात्रं अशनम् अव्ययानम् प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासः । अति—अश+ल्युट् । 6. उच्छिष्टः—उत्—शिष्+क्तः भावे उच्छिष्टम् । अशं चादिभ्यः अच् । 7. ब्रजेत् ब्रजति ब्रज+यात् । ब्रजाज अब्रजाजौत् । 8. क्वचित्—क्विम्+सप्तम्यर्थे अत् । क्व । by क्विति । Then चित् ।

Change of voice.—उच्छिष्टं दीयेत् । अद्येत् । क्रियेत् । उच्छिष्टेन... ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

BENGALI.—काशकेउ उच्छिष्टे अन्नं करिवे ना, दिवा उ रात्रिभोजनेन मध-
काले भोजन करिवे ना, अत्रिरिक्त भोजन करिवे ना, एवः उच्छिष्टेषु केषांउ
गृहेवे ना ॥ ५७ ॥

ENGLISH.—A twice-born should give the remains of his food
to none, and he should not eat between the (two meals.—at daytime
and night). He should not eat much, nor should he go anywhere
with remains of food (in his mouth). (56).

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

PROSE.—अतिभोजनं अनारोग्यं अनायुष्यं अस्वर्ग्यं अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्
तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

KULLUKA.—अतिभोजने दौषमाह अनारोग्यमिति । अरोगो रोगाभावः
तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुष्यम्, यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यञ्च भवति
अत्रौषजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात्, अस्वर्गाच्च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात्, अपुण्यञ्च
इतरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकनिन्दनात् तस्मात् तत् न
कर्यात् ॥ ५७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अपुण्यम् इतरपुण्यप्रतिपक्षत्वात्” नञ् has
different meanings. तत्सदृश्य मभावश्च तदन्वयं तदल्पता । अप्राज्ञत्वं
विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकौर्त्तितः । नञ् in अपुण्यम् means विरोध inconsis-
tent with. अपुण्यम् inconsistent with other meritorious works.

GRAMMATICAL NOTES.—1. अनारोग्यम् - रोगस्य अभावः, अरोगः अभा-
वाद्येकस्य नञः अशय्यभावेन विकल्पितः समासः । नञ् समासः । यथा अविवादः
&c. &c. । अरोगस्य भावः आरोग्यम् । अरोग + अञ् । न आरोग्यम् अना-
रोग्यम् । रुज + अञ् रोगः । कर्त्तरि । पद रुज दिग् स्युञो षञ् । रुजतीति
रोगः । स्पृजतीति स्वर्गः । 2. आयुषे हितम् आयुष्यम् आयुस् + यत् । न आयुष्यं
अनायुष्यम् । 3. स्वर्गाय हितं स्वर्ग्यं न स्वर्ग्यं अस्वर्ग्यम् । 4. न पुण्यं पुण्यविद्विष्टम्
इति अपुण्यम् । पू + यत् पुण्यम् । 5. लोकविद्विष्टम् लोकैः विद्विष्टम् लोक-
विद्विष्टम् । द्वितीया समासः । ख्योक्त्येऽमी लोकः । वि - विष + क्तः कर्त्तृवि ।
वेष्टि । अविष्टम् । 6. तस्मात् द्विती पञ्चमी । 7. परिवर्जयेत् - इज चिच् यात् ।

Change of voice.—...अतिभोजनेन अनारोग्येषु म्रियते...तत् परिवर्जयेत् ॥५७॥

BENGALI.—अक्रिडाकने खाहाशनि ह्य, खातुः खल ह्य, खर्गसाधक योगीनि क्रियात्र बाधा ह्य, उपद्रविक बलिना निन्ना ह्य, पुण्याकार्यो विघ्न ज्ञाने, अतएव उहा परित्याग करिवे ॥ ११ ॥

ENGLISH.—Surfeit or eating to excess is unwholesome, detrimental to longevity, and prejudicial to the securing of heaven ; it is unholy or vicious, hated by men, and therefore one should avoid it. (57).

ब्राह्मणं विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायवैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥ ५८ ॥

PROSE.—विपः नित्यकालं ब्राह्मणं तीर्थेन उपस्पृशेत्, कायवैदशिकाभ्यां वा (उपस्पृशेत्) पित्रेण कदाचन न (उपस्पृशेत्) ॥ ५८ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मणंति । ब्राह्मादिमंत्रयं शास्त्रे संख्यवहारायां स्तुत्यर्थां च नतु मुख्यं ब्रह्मदेवताकृतं सम्भवति अयामरूपत्वात्, तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगात् । ब्राह्मणं तीर्थेन सर्वदा विप्रदिराचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयः कायः तस्यैदमित्यन् इकारश्चान्नादेशः । वैदशिको देवः ताभ्यां वा । पित्रेण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत् अप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—The words ब्राह्म, काय, वैदशिक and विप्र are technical ones used for praising what is indicated by them. The word तीर्थे is also technically called so because things indicated by it add purity. These are explained in the next sloka.

GRAMMATICAL NOTES.—1. ब्राह्मणः इदम् ब्राह्मम् । ब्राह्मन् + णच् । 2. तेन तीर्थेन करणे तृतीया । 3. नित्यकालम् नित्यशामौ कालश्च । कर्मधारयः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 4. कायवैदशिकाभ्याम् कस्य प्रजापतेः इदं कायम् । क + णच् । इकारोऽन्नादेशः । कि + णच् । कायम् । तिस्रः दशः वाङ्मन्त्रं विना विद्यते येषां ते विदशाः देवाः । विदशानामिदं वैदशिकम् । विदश्च + ठक् । कायश्च वैदशिकश्च कायवैदशिके इत्यसमासः । ताभ्याम् । Qualify तीर्थाभ्याम् understood. 5. पित्रेण पितुरामतं पितृम् । पिठ् + यत् । सर्वं पारिभाषिकम् । Qualifies तीर्थेन ।

Change of voice.—...विप्रेण उपस्पृशेत् ॥ ५८ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणादि सकल समग्रैः ब्राह्मणैर्ष्वारा (गुह्याङ्गुष्ठैश्च ब्रह्मणः अर्धा-
ङ्गणं वारा) आचमनं करिष्ये, अथवा अजापति तीर्थं (कनिष्ठाङ्गुलिश्च भूल) वारा वा देव-
तीर्थं (समस्त अङ्गुलाङ्ग) वारा आचमनं करिष्ये, किञ्च पित्रातीर्थं (तर्जनीं च अङ्गुष्ठं
अर्धाङ्गणं) वारा कथनञ्च आचमनं करिष्ये न ॥ १० ॥

ENGLISH.—A Brahmin should always take a sip of water with
(that part of his hand called) *Bahmatirtha* or with *Kaya* or *Traidasi-
ka tirtha* ; but never with the *pityatirtha*. (58).

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मणं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये देवं पित्रं तयोरधः ॥ ५८ ॥

PROSE.—अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मणं, अङ्गुलिमूलं कायं अथे देवं, तयोः अधः
पित्रं तीर्थं प्रचक्षते (मन्वाद्ग्रः) ॥ ५८ ॥

KULLUKA. — ब्राह्मणादितोर्थात्वाह अङ्गुष्ठमूलस्येति । अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्म-
णं कनिष्ठाङ्गुलिमूलं कायम्, अङ्गुलीनामथे देवम्, अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्ध्वं पित्रं तीर्थं मन्वा-
दयः आहुः । यद्यपि कायमङ्गुलिमूलं तयोरध इत्यत चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि क्युत्वन्त-
रादविशेषपरिग्रहः । तथाच याज्ञवल्क्यः कनिष्ठादेग्न्याङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।
प्रजापतिपितृव्रतद्वैवर्तोर्यान्वनुकमान् ॥ ५८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—As deduction from other texts,
Kulluka has explained “अङ्गुलिमूलं” as “कनिष्ठाङ्गुलिमूलं,” “अथे” as
“अङ्गुलीनां (सकलानां) अथे” and “तयोः” as “अङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्योः and not
अङ्गुष्ठकनिष्ठयोः” ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. अङ्गुष्ठमूलस्य — अङ्गुष्ठस्य मूलं तस्य षष्ठीसमासः ।
2. प्रचक्षते — प्र + चक्ष् + चले । चट् । 3. कायम् qualifies तीर्थम् । क + चच्
इकारः अन्तादेशः । 4. अङ्गुलिः मूलं अङ्गुलिमूलं तस्मिन् । 5. तयोः षष्ठी by
वृत्तसर्गप्रत्ययेन, षष्ठी is added in connection with अतसर्थक प्रत्ययान्त
words. अधः is such a word. 6. अधः — अध + चक्षि = अध् + चल् = अधच्
by पूर्वोक्ताधराचामसि पुरवधर्थेषाम् i. e. चक्षि is affixed to पूर्व अध + चल् and
अवर in the sense of अन्ताति and they become पुर् अध् and चल्
respectively.

Change of voice .—तीर्थं प्रख्यायते ॥ ५८ ॥

BENGALI.—बृहदाङ्गुष्ठेर मूलेर अर्धाङ्गके त्राकतीर्थ, कनिष्ठाङ्गुलिर् मूलदेशके प्रज्ञापति तीर्थ, समग्र अङ्गुलिर् (मिलित) अर्धाङ्गके पैवतीर्थ, उर्ध्वनी ७ अङ्गुष्ठेर अर्धाङ्गके पित्रातीर्थ नामे अर्थादि मुनिगण निर्देशन करिग्राहेन ॥ ६० ॥

ENGLISH.—The (part) on the surface of the root of the thumb is called *Brahmatirtha*; the part at the root of the (little) finger *Kaya*; the tips (brought together) of the fingers the *Daiva* and the part below the two (the thumb and the forefinger) the *Pitrya tirtha*. (59).

विराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् ।

खानि चैष स्पृशेदन्निरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

PROSE.—पूर्वं विः अपः आचामेत्, ततः द्विः मुखं प्रमृज्यात्, खानि च आत्मानं शिरः च अद्विः एव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

KULLUKA.—सामान्येनोपदिष्टस्य आचमनस्यानुष्ठानक्रममाह विराचामेदिति । पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डपतयं पिवेत् अनन्तरं संहृत्यौष्ठाधरी वारहयमङ्गुष्ठमूलिन संमृज्यात् संहृत्याङ्गुष्ठमूलिन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् इति दक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलिन स्पृशेत् मुखस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गीतमोऽप्याह खानि चोप-स्पृशेच्छीर्षखानि । हृदयलज्ज्योतिः पुरुष इति उपनिषत्सु हृदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणात् आत्मानं हृदयं शिरसाग्निरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“आचामेत्” — “पिवेत्” Kulluka supplies “ब्राह्मादितीर्थेन” प्रमृज्यात्” Kulluka supplies “संहृत्याधरोष्ठी” and “अङ्गुष्ठ-मूलिन” “खानि” is explained as “मुखखान्येव” “आत्मानं” is explained as “हृदयम्” on the strength of other texts of Smritis and Upanishads.

GRAMMATICAL NOTES. — 1. विः - वि + सुच् by वि - वि - चतुर्थ्यः सुच् । क्लृप्तसुचोऽपवादः । Adv. 2. अपः Acc. of आचामेत् । 3. आचामेत्—आङ् - चम + यात् । 4. द्विः - द्वि + सुच् । 5. प्रमृज्यात् - प्र - मृज् + यात् । मृज् conjugated. 6. मुखम् Acc. of प्रमृज्यात् । 7. खानि । 8. आत्मानम् । 9. शिरः Acc. of स्पृशेत् । 10. अद्विः करणे तृतीया । 11. स्पृशेत् स्पृशति पत्यर्थः । अस्याचीत् अस्याचीत् अस्पृशत् ।

Change of voice.—आपः आचम्येरत् । खानि आत्मा शिरः स्पृशेरत् ॥ ६० ॥

BENGALI.—अथनतः त्राञ्चापि तीर्थं वारां तिन वारं जलं पानं करिबे, उतंगत्र नःपुत्र उठोथर अजुठेयूलवारां इहे वारं मार्कनां करिबे, एवंग मनुकइ हियमकन, जमग उ मनुक जल वारांहे ल्पणं करिबे । ७० ॥

ENGLISH.—Let him (a Brahmin) first take three sips (of water); then wipe his mouth twice; and touch with water the openings in the face, the head and the body (the breast). (60.)

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्विस्तीर्थेन धर्मवित् ।

श्रीचेषुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

PROSE. — धर्मवित् श्रीचेषुः (सन्) तीर्थेन अनुष्णाभिः अफेनाभिः अद्विभिः एकान्ते प्रागुदङ्मुखः सर्वदा आचामेत् ॥ ६१ ॥

KULLUKA.—अनुष्णाभिरिति । अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्नाम्नाद्वितीर्थेन श्रीचमिच्छन् एकान्ते जनैरवाकीर्णं शुचिदेश इत्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखी वा सर्वदा आचामेत् । आपस्तम्बेन तत्राभिश्च कारणादित्यभिधानात् व्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत्, व्याध्यादीं तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. धर्मवित्—धर्मं वेत्तीति धर्मवित् उपपद-समासः । धर्मवित् + क्विप् । 2. श्रीचेषुः—श्रीचं ईप्सुः श्रीचेषुः द्वितीया समासः । शुभेर्भावः श्रीचम् । चाप्—सन् + उः । 3. एकान्ते—अधिकरणम् । एकः अन्तः एकान्तः तस्मिन् । 4. प्राक् च उदक् च मुखं यस्य स प्रागुदङ्मुखः । बहुव्रीहिः । प्र—अच् + क्विप् । उन्—अच् + क्विप् । 5. अनुष्णाभिः न उष्णाभिः अनुष्णाभिः । 6. अफेनाभिः न विद्यन्ते फेना यासु ताभिः बहुव्रीहिः । ताभिः qualities अद्विभिः । 7. अद्विभिः करणे द्वितीया । 8. तीर्थेन करणे द्वितीया ।

Change of voice.—धर्मविदा श्रीचेषु ना &c. &c. आचामेत् ॥ ६१ ॥

BENGALI.—वे धर्मज्ञ व्यक्ति कुक्क इहेते ईच्छा करेन, तनि त्राञ्चापि तीर्थवारां अनुक्क फेनशुद्ध जलवारां निर्जन पूर्ण वा उदङ्मुखे सर्वदा आचमन करिबे । ७१ ॥

ENGLISH.—One who knows the laws (of duty) and is desirous of purity should always take sips of water devoid of foam or froth and not heated, by mans of the *Brahmatirtha* in a retired place, with his face either towards the east or the north. (61.)

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽग्निः प्राशिताभिस्तुशूद्रःस्युष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

PROSE.—विप्रः हृद्गाभिः, भूमिपः तु कण्ठगाभिः, वैश्यः प्राशिताभिः शूद्रः तु अन्ततः स्युष्टाभिः अद्भिः पूयते ॥ ६२ ॥

KULLUKA. --आचमनजलपरिमाणमाह हृद्गाभिरिति । ब्राह्मणो हृदयगामि-
नीभिः अविद्यः कण्ठगामिनीभिः वैश्योऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठसंप्राप्ताभिरपि शूद्रो
जिह्वोष्ठान्तेनापि स्युष्टाभिरग्निः पूतो भवति, अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः ॥ ६२ ॥

GRAMMATICAL NOTES. —1. हृद्गाभिः—हृद् गच्छन्तीति हृद्गाः हृद्-
गम + ड । 2. कण्ठं गच्छन्तीति कण्ठगाः कण्ठ- गम + ड । 3. भूमिपः—भूमिं
पातीति भूमिपः अविद्यः । भूमि + पा + क । 4. प्राशिताभिः—प्र—अश्-त्तः
कर्मणि । 5. अन्ततः तृतीयार्थः तसिः करणे तृतीया । जिह्वोष्ठयोरन्तेन इत्यर्थः ।
6. अद्भिः करणे । 7. पूयते पूञ् पवने । कर्म कर्त्तरि । Or make अद्भिः
कर्त्तरि तृतीया and पूयते कर्मणि प्रत्ययः ।

Change of voice.—विप्रः.....पूयते । कर्मकर्त्तरि । Change विभेग
पूयते । If कर्मणि आपः विप्रं...पुननि ॥ ६२ ॥

BENGALI.—आचमनकाले रूपशु पर्याप्त अवेण करे एहे परिमाण जलद्वारा ज्ञान, कर्त्त पर्याप्त भजन करे एहे परिमाण जलद्वारा कृत्रिय, मूत्रर अज्ञात पर्याप्त यहेउ पादे एहे परिमाण जलद्वारा वैश्व, जिह्वा ओ उक्तेर अशुभांग स्पर्श करे एहे परिमाण जलद्वारा शूद्र आचमन करिले पवित्र हय ॥ ७२ ॥

ENGLISH.—A Brahmin is purified by (sips of as much) water as may reach the heart ; a Kshatriya by as much as reaches the throat ; a Vaisya by water simply entering into the mouth ; and a Sudra by water touched by the extremity (of his lips). (62).

उद्धृते दक्षिणे पाणवुपवीत्युच्यते द्विजः ।

सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसञ्जने ॥ ६३ ॥

PROSE.—द्विजः दक्षिणे पाणौ उद्धृते उपवीती इत्युच्यते, सव्ये पाणौ उद्धृते प्राचीन आवीती, कण्ठसञ्जने निवीती उच्यते ॥ ६३ ॥

KULLUKA. --आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं तत्प्रसङ्गेन प्राचीनावीत्यादिलक्षणमाह उद्धृते इति । दक्षिणे पाणवुद्धृते वामस्यस्थिते दक्षिणे-

कक्षाबलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे वा उपवीती विजः कथ्यते, वामपाशावुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामकक्षाबलम्बे प्राचीनावीती भण्यते सव्ये प्राचीन आवीतीति छन्दोऽनुरोधादुक्तम् । तथा च गौभिलः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सर्वेऽसि प्रतिष्ठानयति दक्षिणं कक्ष-
मवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति, सर्व्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसि प्रतिष्ठापयति सर्व्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति । निवीती कण्ठसज्जन इति शिरोऽवधाय दक्षिणपाशादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जने ऋजुपालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“दक्षिणे पाशावुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणकक्षा-
बलम्बने यज्ञसूत्रे” प्राक् कण्ठान् यज्ञसूत्रं लम्बय, ततः यज्ञसूत्रमण्डलस्य मध्यभागेन दक्षिणहस्तं उत्तोलय, तथा मति यज्ञसूत्रं वामस्कन्धे स्थास्यति दक्षिणकटिपार्श्वे आश्रयि-
ष्यति एवम्भूतं यज्ञसूत्रं उपवीतं कथ्यते । Place the sacred thread on the neck suspending on the breast. Raise the left hand through the circle of the thread. It will then rest on the right shoulder and the left-side. This is प्राचीनावीतम् । Suspend from the neck merely without raising any hand through it. It will be निवीतम् ।

GRAMMATICAL NOTES. — 1. उद्धृते - उद् + धृ + क्तः कर्मादि । qualifies पाशौ । 2. पाशौ यस्य च भावेन भावलक्षणमिति समसी । 3. उप-
वीती - उप - वि - इ + क्त उपवीतम् । उपवीत + इनि । 4. प्राचीन -
आवीती असन्धिः आर्षः । = प्राचीनावीती । प्र - अच् + क्तिप् । ख । प्राचीन ।
आर् - वि - इ + क्तः । प्राचीनं आवीतं कर्माधारयः । प्राचीनावीत + इनि ।
5. कण्ठसज्जने - कण्ठे सज्जनम् कण्ठसज्जनम् समसीति योगविभागात् समसी
समासः । सज्ज् + ल्यट् । सज्जते, समज्जे, असज्जिष्ट । 6. नि - वि - इ + क्त
+ इनि । 7. सव्ये qualifies पाशौ ।

Change of voice. - विजं उपवीतिनं प्राचीनावीतिनं निवीतिनं (प्राहुः) ॥ ६३ ॥

BENGALI.—कथं हईते बङ्गोदेशे लखित यज्ञसूत्रेण मथा दिशा दक्षिण हस्त
उठाईले यज्ञसूत्रे वामहस्त हईते लखित हईया दक्षिणपार्श्वे बैठेन करिया अबहान करे,
एई अबहान्न यज्ञसूत्रेधारी विजके उपवीतयुक्त बले, कथं हईते बङ्गोदेशे लखित
यज्ञसूत्रेण मथा दिशा वाम हस्त उठाईया दिसे यज्ञसूत्रे दक्षिण हस्त हईते लखित हईया
वामपार्श्वे बैठेन करिया अबहान करे, एई अबहान्न यज्ञसूत्रेधारी विजके प्राचीनावीत-
युक्त बले ; कथं हईते बङ्गोपनि लखनान यज्ञसूत्रेधारी विजके निवीतयुक्त बले । ७० ।

ENGLISH.—A twice-born is said to be *Upaviti* when his right hand is raised up (so that the sacred thread might rest on his left shoulder and pass under his right arm); and he is said to be *Prachinaviti*, when his left hand is lifted up (so that the sacred thread might rest on the right shoulder and pass under his left arm); and he is said to be *Niziti*, when the sacred thread is round his neck (without passing under either arm). (63).

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

PROSE.—विनष्टानि मेखलां अजिनं दण्डं उपवीतं कमण्डलुं अप्सु प्रास्य अन्यानि मन्त्रवत् गृह्णीत ॥ ६४ ॥

NOTE.—विनष्टानि अन्यानि सामान्ये नपुंसकवहवचनम् ।

KULLUKA.—मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि क्लिन्नानि च जज्ञे प्रविष्य अन्यानि नवानि खल्वगृह्णीतमन्त्रं गृह्णीयात् ॥ ६४ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. मेखलाम् अजिनम् दण्डम् उपवीतम् कमण्डलुम् Acc. of प्रास्य । 2. विनष्टानि मेखलादीनां सामान्यविशेषणं बहुवचनम् । 3. अन्यानि Acc. of गृह्णीत । सामान्ये नपुंसकम् । 4. मन्त्रवत् समन्तं यथा स्यात् तथा ।

Change of voice.—विनष्टानि गृह्णीतम् ॥ ६४ ॥

BENGALI.—मेखला, अजिन, दण्ड, उपवीत 'उ' कमण्डलु अङ्गुति हिरण्य वा उग्र हंडेले जले फेलिया दिशा मन्त्रोच्चारण पूर्वक नूतन मेखलादि ग्रहण करिबे ॥ ६४ ॥

ENGLISH.—Having thrown into water a worn out girdle, hide of a deer (used as a garment), staff sacred thread and water-pot he should take (fresh) ones with the (chanting) *mantras* or sacred texts. (64).

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य इयधिके ततः ॥ ६५ ॥

PROSE.—केशान्तः ब्राह्मणस्य षोडशे; राजन्यबन्धोः द्वाविंशे, वैश्यस्य ततः इयधिके वर्षे, विधीयते ॥ ६५ ॥

KULLUKA.—केशान् इति । केशान्नाख्यो गृह्योक्तसंस्कारः, गर्भघोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, चाविद्यस्य गर्भघाविंशे, वैश्यस्य ततो द्वादशेके गर्भघतुविंशे कर्त्तव्यः ॥ ६५ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. केशान्: केशानामन्तो यस्मिन् सः संस्कारः । 2. ब्राह्मणस्य शेषे षष्ठी । 3. घोडशं qualifies वर्षे । 4. विधीयते वि-धा+कर्त्तव्यि लट् । 5. राजन्यवन्धोः राजन्यः बन्धु यश्च सः तस्य शेषे षष्ठी । 6. द्वादशेके द्वौ अधिकौ यस्मिन् तन् तस्मिन् । Qualifies वर्षे ।

Change of voice.—केशानं विदधते ॥ ६५ ॥

BENGALI.—गर्भ हहेके घोडन वर्षे ब्राह्मणेन, चाविद्यन वर्षे कृत्रियेन, उाहार इहे बन्धन अधिक पने वैश्वेन केशान्तनामक संस्कार करिबे ॥ ७० ॥

ENGLISH—The tonsure ceremony or *Kesanta* of a Brahmin should be performed in the 16th year ; of a Kshatriya in the 22nd year ; and of a Vaisya in two years more (than that of a Kshatriya). (65).

अमन्त्रिका तु कार्य्यं स्त्रीणामाहृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

PROSE — शरीरस्य संस्कारार्थं स्त्रीणां इयं आहृत अशेषतः यथाकालं यथाक्रमं अमन्त्रिका कार्या ॥ ६६ ॥

KULLUKA.—अमन्त्रिकेति इयमाहृत अयं ज्ञातकर्त्तृादिक्रियाकलापः समय उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्र कः कार्य्यः ॥ ६६ ॥

KULLUKA EXPLAINED). — इयं आहृत = "ज्ञातकर्त्तृादिक्रियाकलापः ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. इयं qualifies आहृत । 2. आहृत आङ् इत+क्तिप । आहर्त्तं संस्कारार्थां क्रम इत्यर्थः । Acc. of कार्या । 3. कार्या क्त+ग्यत् । 4. शरीरस्य शेषे षष्ठी । 5. संस्कारार्थम् संस्काराय इदं संस्कारार्थं चतुर्थ्या नित्य समासः अर्थेन । सम्-क्त+घञ् । सुट् आगमः । सम्पर्य्यपेभ्य इति । 6. कालमनतिक्रम्य यथाकालम् । 7. क्रम मनतिक्रम्य यथाक्रमम् । 8. अशेषतः प्रकृत्यादिभ्यः ङतीयायास्तसिः । 9. अमन्त्रिका न विद्यते मन्त्रो यस्यां सा अमन्त्रिका । समासान्तः कप् । ततः स्त्रियां आप् इकारश्च । मन्त्रयस्त्र्यात् कान्पूर्वस्त्र्यात् इदाप्यसुपः ।

Change of voice. — अनया आहृता...कार्य्यया भूवते ॥ ६६ ॥

BENGALI.—পুরুষের স্ত্রীর স্ত্রীলোকদিগেরও দেহশুদ্ধির জন্য উপনয়ন ভিন্ন ক্রান্তি-কর্মাদি সংস্কার নির্বৃত্ত বয়স ও ক্রম অনুসারে বিনামত্রে সম্পাদন করিবে ॥ ৬৬ ॥

ENGLISH—For the consecration of the bodies of females this course (of purificatory rites) should all be done in due time and due order, but without the (chanting of the) *mantras* or sacred texts. (66).

वैवाहिको विधिःस्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवागुरौवासोऽग्निसंस्कारोऽग्निपरिक्ष्रिया ॥ ६७ ॥

PROSE.—বৈবাহিক: বিধি: স্ত্রীণাং বৈদিক: সংস্কার: স্মৃত: পতিসেবা গুরৌ বাস:, (স্মৃত:) স্মৃত্যর্থ: অগ্নিপরিষ্কিয়া (স্মৃতা) ॥ ৬৭ ॥

KULLUKA.—অনৌপনয়নেঃপি প্রাণি বিশেষমাহ, বৈবাহিক ইতি । বৈবাহিক-বিধিরেব স্ত্রীণাং বৈদিক: সংস্কার নপনয়নাখ্যৌ মন্বাদিभि: স্মৃত: পতিসেবৈব গুরুকুলে বাসৌ বেদাধ্যয়নরূপ: স্মৃক্তব্যমেব সার্থং প্রাত: সমিহ্নৌমহুপাগ্নিপরিষ্কিয়া, তস্মাদিবাহা-র্দৈরূপনয়নস্থানে বিধানাদূপনয়নার্হিঃকিরিতি ॥ ৬৭ ॥

NOTE. In some Smritis females also had investiture ceremony. But Manu clearly lays down that nuptial ceremony is in their case investiture ceremony.

GRAMMATICAL NOTES - 1. বৈবাহিক: বিবাহ + উক্ত। 2. বি - ধা + ক্তি: বিধি:। 3. স্ত্রীণাম্ শ্রেণে ষষ্ঠী। 4. বৈদিক: বেদ + উক্ত। 5. স্মৃত: স্মৃ + ক্ত: কর্ম্মণি। 6. পতিসেবা পত্য: সেবা same case with গুরৌ বাস:। 7. গুরৌ গুরুকুলে ইত্যর্থ: অধিকরণকারকং। 8. বাস: বিশেষবিশেষণ of পতি-সেবা। 9. স্মৃত্যর্থ: স্মৃত্যর্থ: বিষয়: স্মৃত্যর্থ: স্মৃক্তব্যমিত্যর্থ:। ষষ্ঠী সমাস:। 10. অগ্নিপরিষ্কিয়া অগ্নি: পরিষ্কিয়া অগ্নিপরিষ্কিয়া। ষষ্ঠী সমাস:। পরি + ক্ত + ষ:।

Change of voice. —.....বিধিঃ.....বৈদিকং সংস্কারং পতিসেবাং বাসং..... স্মৃত্যর্থঃ.....পরিষ্কিয়া স্মৃত্যন্ত: (মন্বাদয়:) ॥ ৬৭ ॥

BENGALI.—উপনয়ন একটি সংস্কার হইলেও স্ত্রীলোকের উপনয়ন হইবেনা, কেননা বিবাহই স্ত্রীলোকের উপনয়ন সংস্কার, পতিসেবাই গুরুগৃহে বাস, এবং গৃহকৃত্যই স্ত্রীলোকের অগ্নিপরিষ্কিয়া বলিয়া গণ্য। ॥ ৬৭ ॥

ENGLISH—The marriage ceremony is regarded as the Vedic consecration for women, attendance to and serving their husbands is looked upon as staying with the *GURU* (or a course of student-life) ; and the performance of household duties as worshipping the fire. (67).

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

PROSE.—द्विजातीनां एषः उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः औपनायनिकः विधिः प्रोक्तः (इदानीम्) कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

KULLUKA.—एष इति । औपनायनिक इति अनुगतिकादित्वाद्भयपदशक्तिः, अथ द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धी कर्मकलाप उक्तः उत्पत्तेर्द्वितीयजन्यमो व्यञ्जकः, इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगकं शृणुत इति ॥ ६८ ॥

GRAMMATICAL NOTES. — 1. औपनायनिकः qualifies विधिः उपनयन + उक्त । 2. उत्पत्तिव्यञ्जकः उत्पत्तेः व्यञ्जकः षष्ठी समासः । वि - चञ्ज कल् । 3. कर्मयोगम् कर्मणा योगः कर्मयोगः तृतीयामासः । युञ्ज + षञ् । 4. नि- -बुध + भ्वाटि लोट् त ।

Change of voice. - विधिना प्रोक्तेन भूयते । कर्मयोगः निबुध्यताम् ॥ ६८ ॥

BENGALI.—उक्ताणां विधयोरुपरि द्वितीय जन्मैर वाञ्छक पवित्र उपनयनसम्बन्धी विधि वला इहेन ; एतन् उपनीत विज्ञान ये ज्ञाने कर्मैर मन्त्रे गुरु इहेवेन, तांश जवन करन ॥ ६८ ॥

ENGLISH—The holy rule relating to the investiture of the three twice born classes which indicetes or rather constitutes their (second) birth, is thus described. Now learn their course of conduct or actions. (68.)

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छीचमादितः ।

आचारमग्निकार्येषु सन्धोपासनमेव च ॥ ६९ ॥

PROSE.—गुरुः शिष्यं उपनीय आदितः शीचं आचारं अग्निकार्यं सन्धोपासनं एव च शिष्येत् ॥ ६९ ॥

KULLUKA.—उपनीय गुरुरिति गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् एका लिङ्गे गुरो रित्त इत्यादि बह्व्यभाषं शीचं खानाचमनाद्याचारमधी सार्यं प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समकसन्धोपासनविधिश्च शिष्येत् ॥ ६९ ॥

(GRAMMATICAL NOTES. — 1. उपनीय - उप - नी + ल्यप् । अनेवीत् अनेत् । 2. शिष्यम् शास् + क्यप् । Acc. of उपनीय and प्रशौच्य कर्त्ता of शिष्येत् बुध्यर्थक शिष्यधातोः प्रशौचात् प्रशौच्यस्य कर्मसंज्ञा । 3. आदिः आदि + सप्तम्यर्थे तसिः । 4. शिष्येत्—शिष्य + षिच् + यात् । 5. आचारम् Acc. of शिष्येत् । 6. अग्निकार्यम् अग्नेः कार्यम् षष्ठीसमासः । 7. सन्धो-पासनम् सन्ध्यायाः उपासनम् । षष्ठीसमासः Acc. of शिष्येत् । सम् ध्ये + षङ् । उप - आस् + ल्यट् ।

Change of voice—.....गुरुणा शिष्यः शिष्येत् आचारं अग्निकार्यम् सन्धोपासनम् ॥ ६१ ॥

BENGAL.—शुक्र शिष्याके उपनीत करत प्रथमतः ज्ञानं ओ आचमनादि शौच शिष्या विवेक, साधुं ओ आतःकाले शोभानुष्ठान प्रकृति आचार एवः सन्धोपासन शिष्या विवेक ॥ ७२ ॥

ENGLISH—A *Guru* or preceptor, after having invested his disciple with the sacred thread, should first teach him purity of habits, customary conduct, the attendance to the sacred fires and *Sandhya* devotions. (69).

अध्येष्यमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

PROSE.—अध्येष्यमाणः (शिष्यः) तु यथाशास्त्रं आचान्तः उदङ्मुखः ब्रह्माञ्जलिकृतः लघुवासाः जितेन्द्रियः (गुरुणा) अध्याप्यः ॥ ७० ॥

KULLUKA.—अध्येष्यमाण इति । अध्यायनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृतब्रह्माञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमी गुरुणा अध्याप्यः । प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखोवेति गौतमवचनात् प्राङ्मुखस्यापि अध्यायनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति वाङ्मताभ्यादिद्विव्यनेन कृतशब्दस्य परिनिपातः ॥ ७० ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. अध्येष्यमाणः अधि - इङ् + स्वप्नः (ज्ञानच् - स्वकारागमः) कर्त्तरि । अधीते अधिजने अध्येत् अध्यगीत् । 2. आचान्तः आङ् - चम + ञ्तः कर्त्तरि । 3. यथाशास्त्रम् अव्ययीभारः । 4. उदङ्मुखः - उदङ् मुखं यस्य सः बहुव्रीहिः । उत् - षच् + क्तिप् । 5. ब्रह्माञ्जलिकृतः ब्रह्मणः वेदपाठस्य अञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिः । वाङ्मताभ्यादित्वात् कृतस्य परिनिपातः । 6. लघु - वासः वस्त्रं यस्य स लघुवासाः बहुव्रीहिः । 7. कृतानि इन्द्रियाणि वीर्यस्य जितेन्द्रियः । 8. अध्याप्यः अधि - इङ् - षिच् यत् ।

Change of voice.—अधीक्षमाणेन आचानेन उदङ्मुखेन ब्रह्माञ्जलिं कृतेन नम्रधामसा जितेन्द्रियेण (शिष्येण) अध्याष्ये न भूयते ॥ ७० ॥

BENGALI.—शिरा अधारण करिते ईच्छूक इहेले, तङ्पूर्के यथाशास्त्र आचमन करिया पवित्र वस्त्र परिधानाहे इल्लियमसंयम करिया ब्रह्माञ्जलि बध्न करिया उदङ्मुखे बसिले, उदङ्परं शुक्र तांशके अधारण कराइवेन ॥ १० ॥

ENGLISH—A disciple about to read the Vedas should be taught, after he has properly taken the sips of water according to the Sastras has seated himself facing the north, has done the folding of his palms in honour of the Vedas, has controlled his senses and with a light garment on. (70).

ब्रह्मारन्ध्रेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

PROSE.—ब्रह्मारन्ध्रे अवसाने च सदा गुरोः पादौ ग्राह्यौ । हस्तौ संहत्य अध्येयम् । स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

KULLUKA.—ब्रह्मारन्ध्रेऽवसाने चेति । वेदाध्ययनस्यारन्ध्रे कर्त्तव्ये समापने च शनैः गुरोः पादोपसंगृहणं कर्त्तव्यं हस्तौ संहत्य संश्लिष्टौ कृत्वा अध्येतव्यं स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः ॥ ७१ ॥

GRAMMATICAL NOTES.—1. ब्रह्मणः आरन्ध्रे ब्रह्मारन्ध्रे । भावे समसौ वाङ् + रभ + षञ् । रभते रभं अरभ्य । 2. अवसाने भावे समसौ अव—सो + ल्युट् । अति । 3. गुरोः शिषे षष्ठी । 4. संहत्य—सम् -- हन् + ल्यप् । 5. हस्तौ Acc. of संहत्य । 6. अध्येयम् अधि—इङ् + भावे यत् ।

Change of voice.—पादाभ्यां ग्राह्याभ्यां भूयेत । अध्येयेन भूयते । ब्रह्माञ्जलिना स्मृतं भूयते ॥ ७१ ॥

BENGALI.—वेदपाठेन आरन्ध्रे एवः अहे शिरा सर्कदा बक्यामापनियमे शुक्र उदङ्ग पान स्पर्श करिवे ; इत्यथर अञ्जलिबध्न करिया अधारण करिवे ; এইরূপ अधারण অনুষ্ঠানকে ব্রহ্মাঞ্জলি বলে ॥ ११ ॥

ENGLISH—At the commencement of the reading of the Vedas, and at the end, the feet of the teacher should ever be clasped. One should read with his hands folded together; that is called the folding of the palms in homage to the Vedas. (71).

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मृष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

PROSE.—गुरोः (तत्) उपसंग्रहणं व्यत्यस्तपाणिना—कार्यम् ; (तत्र) सव्येन सव्यः दक्षिणेन दक्षिणः स्मृष्टव्यः ॥ ७२ ॥

KULLUKA.—पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते कीदृशो व्यवसायः कार्यं इत्यत आह व्यत्यस्तपाणिनेति । सव्येन पाणिना सव्यः पादो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादः गुरोः स्मृष्टव्यः उत्तानहस्ताभ्यास्तेर्दं पादयोः स्पर्शनं कार्यं यदाह पंटीनसिः उत्तानाभ्यां^१ हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभित्रादग्रत् । दक्षिणोपरभावेन व्यत्यासीत्वाद्यं शिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—व्यत्यस्तपाणिना with crossed hands (placing the right hand above the left one).

GRAMMATICAL NOTES.—1. गुरोः शेषे षष्ठी । 2. उप—सम—ग्रह + ल्युट् । 3. व्यत्यस्तपाणिना व्यत्यस्तन पाणिना व्यत्यस्तपाणिना । करथं तृतीयाः वि—अति—अम् + क्तः । 4. कार्यम् क्त + ग्यत् । 5. सव्येन दक्षिणेन qualifies पाणिना । 6. स्मृष्टव्यः—स्मृश् + तव्य । Conjugated.

Change of voice.—उपसंग्रहणेन कार्येण भूयते । सव्येन दक्षिणेन (पादेन) स्मृष्टव्येन भूयते ॥ ७२ ॥

BENGAL.—पूर्व श्लोक ये पादसंग्रहणत्र विधानं कर्त्ता इहेराहे ये पादसंग्रहण विधानं हस्त्ये करिते इहेवे ; शिवा दक्षिण हस्ते उत्तर दक्षिण पाद एव वामहस्ते उत्तर वाम पाद स्पर्श करितः एव दक्षिण हस्त वामहस्तेर उपर शिवा यहिरे ॥ १२ ॥

ENGLISH.—The clasping of the feet of the teacher should be done with hands crossed ; the left foot is to be touched by the left hand ; and the right foot by the right hand. (72).

अध्येयमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

PROSE.—गुरुः नित्यकालं अनलसः अध्येयमाणं (शिष्यम् चारमे) अधीष्व भो इति ब्रूयात्, (अन्ते) विरामः अन्त इति च (उक्त्वा) चारमेत् ॥ ७३ ॥

KULLUKA.—अध्येयमाणमिति । अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुर्अधीष्व भो इति प्रथमं वदेत् शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय चारमेत् निवर्त्तते ॥ ७३ ॥

BENGALI.—निवा अध्यायन करिते ईछुक इहेले, छक मर्कदा अनजस इहेवा प्रथमे “ओ अध्यायन कर” एहे कथा बजियेन, एवर अछे “विनाम इडेक” ईहा बजिया निवृत्त इहेबेन । १३ ।

ENGLISH—The teacher should always without idleness or fatigue say to the disciple about to recite the Vedas,—“recite,” and saying “let there be a stop or pause,” he should cease (from teaching). (73)

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

PROSE.—ब्राह्मणः आदी अन्ते च सर्वदा प्रणवं कुर्यात् (यतः) पूर्वं अनोद्धृतं स्रवति, परस्तात् च (अनोद्धृतं) विशीर्यति ॥ ७४ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मणः प्रणवमिति । ब्राह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययन-नभामा ओङ्कारं कुर्यात् यस्मान् पूर्वं यस्योद्धारो न कृतस्तत् स्रवति शनैःशनैर्गच्छति यश्च परस्तात् कृतस्तद्विशीर्यति अर्वास्थितिर्भव न लभते ॥ ७४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—अनोद्धृतम् ओङ्काररहितम् यत् अध्ययनं तत् । ओद्धृतम्=ओङ्कारः । भावे क्तः । स्रवति शनैर्नाशं याति । विशीर्यति सृजति । गच्छति ।

GRAMMATICAL NOTES.—1. प्रणवम्—प्र-नु+अप् । प्रणवं Acc. of कुर्यात् । 2. पूर्वं Adv. 3. अनोद्धृतम् न विद्यते ओद्धृतं ओङ्कारः यस्मिन् तत् । 4. स्रवति सुशाव अमुञ्च वत् । 5. परस्तात् पर+अस्तानि by विभाषा पराश्रयराभ्याम् । अधिकरणसमस्याः अस्तातिः । 6. विशीर्यति—वि-ञ्+लट् टि ।

Change of voice.—अनोद्धृतेन स्रयते.....विशीर्यति ॥ ७४ ॥

BENGALI.—ब्राह्मण सर्वदाहे अध्यायनेर आदि ओ अछे एणव उच्छारण करिवे; कारण ये अध्यायनेर पूर्वे ओङ्कार उच्चारित ना हय ताहा बीरे बीरे नाण पाय; वाश्रय अछे ओङ्कार उच्चारित ना हय, ताहा निर्णय हय (श्रुतिगणे आरुह इय ना) । १४ ॥

ENGLISH—A Brahmin should always utter (the syllable) “om” at the beginning and at the end. Without om at the end it disappears (i. e. obtains no hold at all). (74).

प्राक्कुलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राच्ययामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

PROSE.—प्राक्कुलान् (दर्भान्) पर्युपासीनः पवित्रैः (दर्भैः) पावितः विभिः प्राणायामैः पुनः ततः ओङ्कारं अर्हति ॥ ७५ ॥

KULLUKA.—प्राक्कुलानिति प्राक्कुलान् प्रागयान् दर्भान् अध्यासीनः, पवित्रैः कुशैः करव्यञ्जैः पवित्रीकृतः प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमावा इति गीतमन्तरवात् पञ्चदशमावेस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः, अकारादिलघुचरकालश्च माता ततोऽध्ययनाद्य-ओङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

GRAMMATICAL NOTES. 1. प्रागयान् प्राक् पूर्वदिगमिसुखं अयं अयमानी वेधां तान् qualifies दर्भान् understood. Kusa grasses with points to the east. 2. पर्युपासीनः परि - उप - आह् आस् शानच्। आसिष्ट। 3. पवित्रैः qualifies दर्भैः understood. पु + इत्। 4. पावितः पू + षिच् + क्तः कर्त्तृणि। 5. प्राणायामैः प्राणानां प्राणवायूनां आयामाः देर्धसम्पादनम् निश्वासरोधाः प्राणायामाः तैः करणे तृतीया। To repeat a number of letters mentally while suppressing the breath. Here suppression of breath for a time enabling one to utter fifteen short vowels is advised. 6. पुनः पू + क्तः। 7. ततः तद् + तम्। 8. ओङ्कारम् Acc. of अर्हति ओम् + कार (suffix). 9. अर्हति अर्ह + लट् ति।

Change of voice.—...पर्युपासीनेन ... पावितेन ... पुनैः ... ओङ्कारः अर्हति ॥ ७५ ॥

BENGALI.—याज्ञिक अग्रभाग पूर्वदिगभिर्मुधे श्रित एमन कुशे उपवेशन करिवा उठर इन्द्रश्रित पवित्र नर्भ द्वारा पवित्रीकृत हईया एव यत् समये पौनरुति इन्द्रवर उक्कारण करा यार उक्त समये वे एकटि प्राणायाम हर एहैरूप तिनटि प्राणायाम द्वारा विशुक्त हईया तने ओकार उक्कारणे अधिकारी हईते पारा यार ॥ ७५ ॥

ENGLISH.—Sitting on Kusa grass with the points or tips to the east purified by the holy or sacred Kusa grass in his hands and purified also by three *Pranavams* or suppressions of breath, a disciple is fit to utter (the syllable) *om*. (75).

अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुह्नुर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

PROSE.—प्रजापतिः अकारश्च उकारश्च मकारश्च अपि भूर्भुवः स्वरितीति च वेदत्रयात् निरदुहत् ॥ ७६ ॥

KULLUKA.—अकारश्चेति । एतद्वचरमेताश्चेति वक्ष्यति तस्यार्थं शेषः अकार-
सुकारं मकारश्च प्रथमावश्वभूतं ब्रह्मा वेदतयात् ऋग्यजुःसामलक्षणात् भूर्भुवः स्वरिति
व्याहृतियद्यच्च क्रमेण निरदुहत् उद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—भूर्भुवः स्वरिति गायत्र्यापलक्षयम् । अ + उ + म्
भोम् = भों = प्रथमः । The Gayatri and the Pranava were milked
out from the Vedas.

GRAMMAR.—1. अकारम् । 2. उकारम् । 3. मकारम् सर्वत्र अवयवे
कारपत्यः । Acc. of निरदुहत् । 4. प्रजापतिः षष्ठीसमासः नित्यः । 5. वेदानां
तत्रं तस्मान् विषयश्चा पञ्चमी पक्षे वेदवधं निरदुहत् इत्यपि दुर्द्धिर्कर्मकत्वात् ।
शं दुग्धं दोग्धि । 6. भूर्भुवः स्वरितीति Acc. of निरदुहत् । 7. निरदुहत्
used for निरधोक् ।

Change of voice.—प्रजापतिना अकारः उकारः मकारः भूर्भुवः स्वरितिच
निरदुहत् ॥ ७६ ॥

BENGALI—अकार, उकार ও মকার এই তিনটি প্রণবাবয়ব এবং ভূঃ ভুবঃ স্বরिति
এই তিন ব্যাক্তি প্রজাপতি ঋক্, যজুঃ, ও সামবেদ হইতে দোহন করিয়াছিলেন । ৭৬।

ENGLISH—Prajapati or the Creator milked from the three
Vedas the letter A, the letter U and the letter M, and also (the
three words) *Bhuh*, *Bhubah*, (and) *Swar*. (76).

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तद्विद्याचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

PROSE.—परमेष्ठी प्रजापतिः तद्विद्याचः अस्याः सावित्र्याः पादं पादं त्रिभ्य एव
वेदेभ्यः अदूदुहत् ॥ ७७ ॥

KULLUKA.—त्रिभ्य एवेति । तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्यः ऋग्यजुःसामभ्यः
तद्विद्याचइति प्रतीकेनानुदितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति वीज् पादान् ब्रह्मा
आचकर्ष । परमेष्ठीने तिस्रतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“तद्विद्याचः इति प्रतीकेन अनुदितायाः” ।
तद्विद्याचः *i. e.* a ऋक् commencing with the word “तन्” । प्रतीकेन
अनुदितायाः which has been stated here not bodily but by re-
presentation *i. e.* by quoting a portion of it.

GRAMMAR.—1. वेदेषुः अपादाने पञ्चमी । 2. पादं पादम् वीक्षायां द्विर्वचनम् Acc. of अदूदुहत् । 3. अदूदुहत् दुह णिच् लुङ् त् । 4. तद्विद्याषः तत् इति तदिति कर्मधारयः । तदिति ऋक् तद्विद्याक् पूर्ववत् समासः । अस्याः same case with सावित्र्याः । 5. सावित्र्याः सवित्र् + अण् + ङीप् । शिवे षष्ठी । 6. परमेशी परमे — स्या + ङिन् । पत्वम् अलुक् समासः ।

Change of voice. — पादः पादः अदोहि ॥ ७७ ॥

BENGALI.—सर्गश्लोके ज्ञानवित्त लक्षा “७२” एते सावित्री मन्त्रेर एक एक पाद करिशा तिन पाद शक्य यज्ञः ७ सामनेन इहेते उक्ते करिशाहेन ॥ ११ ॥

ENGLISH.—The Creator, the Supreme Being, milked from the three Vedas, foot by foot, the hymn beginning with *tad*, (and known as) *Savitri* or *Gayatri*. (77).

एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सम्ययोर्विदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

PROSE.—एतदक्षरं व्याहृतिपूर्विकां एताञ्च सम्ययोः जपन् वेदविन् विप्रः वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

KULLUKA.—यत् एवं अतः एतदक्षरमिति । एतदक्षरमोङ्काररूपम् एताञ्च विपदां सावित्री व्याहृतिव्यपूर्विकां सम्यगाकाले जपन् वेदधो विप्रादिर्वेदवशाज्ययन-पुण्येन यत्नो भवति अतः सम्यगाकाले प्रणवव्याहृतिवशापेतां सावित्री जपेदिति विधिः कल्पते ॥ ७८ ॥

GRAMMAR.—1. व्याहृतिपूर्विकाम् व्याहृतिः पूर्व्ये यस्याः ताम् । 2. सम्ययोः अधिकरणे सममी । 3. वेद विद् + क्तिप् । 4. वप् + रक् विप्रः । 5. वेदपुण्येन वेदस्य वेदपाठस्य पुण्यम् तेन सहाय्ये तृतीया । 6. युज्यते युज् कर्त्तव्यि लट् ते । Nom. विधिना understood.

Change of voice.—विप्रं वेदपुण्येन युनक्ति विधिः ॥ ७८ ॥

BENGALI.—एहं प्रणवरूप अक्षर एवः लृत् वः अत् एहं व्याहृतिव्यपूर्विकं सावित्री उक्तं सकाकाले जप करिष्ये वेदविद् ब्राह्मण वेदपाठज्ञानित पुणा लाभ करे ॥ १२ ॥

ENGLISH.—A Brahmin versed in the Vedas is gifted with the merit of reading the Vedas, by muttering this syllable (*Om*) and this hymn (*Gayatri*) preceded by the words (*Bhuh, Bhuvah, and Swar*), at both the *Sandhyas*, (morning and evening). (78).

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वह्निरतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाह्विर्विसुच्यते ॥ ७९ ॥

PROSE.—द्विजः एतत् त्रिकं वह्निः सहस्रकृत्वः अभ्यस्य महतः अपि एनसः वह्निः त्वचा इव मासात् विसुच्यते ॥ ७९ ॥

KULLUKA.—सहस्रकृत्व इति । सन्ध्यायामन्वय च काले एतत् प्रकृतं प्रणवव्या-
हृतिवयसाविव्यात्मकं त्रिकं यामाह्विर्नदीतीरारण्यादौ सहस्राह्वनिं जपित्वा महतोऽपि
मासात् सर्प इव कञ्चुक्कान्मुच्यते तस्मात् पापक्षयार्थमिदं जपनीयमिति अपकर्णोऽपि
नाघवार्धसुक्तम् अन्यैर्ननुधीञ्चारणमापि पुनः कर्त्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

GRAMMAR.—1. सहस्रकृत्वः सहस्र + कृत्वसुच् । 2. अभि—अस्
+ ल्यप् । 3. वह्निः अव्ययम् । 4. एनसः अपादाने पञ्चमी अपतापोऽसुक्त इति
ज्ञापकात् । 5. त्वचा कर्त्तरि तृतीया । 6. अह्विः Acc. of विसुच्यते कर्मणि ।
7. मासात् विवक्षया पञ्चमी तृतीया स्थाने वा मासं अतीत्य इति ल्यब्लोपे कर्मणि
पञ्चमी ।

Change of voice.—द्विजेन विसुच्यते (कर्म कर्त्तरि) । त्वक् अह्विं
विसृञ्चति ॥ ७९ ॥

BENGALI.—ब्रह्म ब्राह्मेण नाह्विते नदीतीरे च अत्रणादि स्थाने पूर्वोक्त अणव
नास्ति तत्र च वा विजो एते द्विजो महत्पवार करिषा जप करिजेन कश्चुक इहेते सर्पेण
जाप महापाप इहेते एक मास मधो विसृक्त इय ॥ १० ॥

ENGLISH.—Having repeated a thousand times this triad out-
side public resorts (in a forest or on the banks of a river), a
twice-born is exonerated in a month from even a most serious
sin, in the same way as a snake is freed from its slough. (79).

एतयचैविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥

ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

PROSE.—एतया चैवा काले च स्वया क्रियया विसंयुक्तः ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिः
साधुषु गर्हणां याति ॥ ८० ॥

KULLUKA.—एतयचति । सन्ध्यायामन्वय रुभये वः सचेतया सावित्र्या वियुक्त-
काकसावित्रीज्ञपः स्वकीयया क्रियया च सावन्प्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्ती

ब्राह्मणः चतुर्थी वैश्वोऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति तस्मात् स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियाच्च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

GRAMMAR.—1. एतया qualifies ऋचा । 2. काले अधि-
करणकारकम् । 3. स्वया adj. 4. ऋचा कर्त्तरि तृतीया । ऋच् + क्तिप् ।
5. क्रियया कर्त्तरि तृतीया । क्त + ञः । 6. विसंयुक्तः वि + सम् + युज् + क्तः
कर्म्मणि । 7. ब्रह्मचरिवियविड्योनिः ब्रह्मा च चरितयश्च विट्च ब्रह्मचरितयविश्वः
इतरतरहन्ः । ते योनयः उत्पत्तिस्थानं यस्य सः । 8. गर्हणाम् Acc. of
याति गर्ह + युच् । 9. साधुषु आधारि सममी ।

Change of voice. — ब्रह्मचरितय-विड्योनिना गर्हणा यायते ॥ ८० ॥

BENGALI.—ब्राह्मण कश्चिद् वैश्व एहै गायत्री एव यथाकाले चर्कृतव्य शोभादि
क्रियां ना करिनेन साधुजनमात्रे निमित्त हर ॥ ७० ॥

ENGLISH.—A Brahmin, or a Kshatriya or a Vaisya who has
foregone this hymn and his proper sacraments at their due times,
is put to disgrace among the good. (80).

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्री महाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

PROSE. — ओङ्कारपूर्विकाः तिस्रः। अव्ययाः महाव्याहृतयः त्रिपदा सावित्री च
एव ब्रह्मणः मुखं विज्ञेयम् ॥ ८१ ॥

KULLUKA.—ओङ्कारपूर्विकेति । ओङ्कार पूर्विकास्तिस्री व्याहृतयः भूर्भुवः
स्वरित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाद्यं
तत्पूर्विकवेदाध्ययनारम्भात् अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्हार्मेतदध्ययनजपादिना
निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः ॥ ८१ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—अव्ययाः immutable. Why? Kulluka
answers “अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेन ।”

GRAMMAR.—1. ओङ्कारपूर्विकाः ओङ्कारः पूर्वः यामां ताः ओङ्कार-
पूर्विकाः । अकारस्य इकारः प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्थात् इदायमुपः । 2. महा-
व्याहृतयः महत्यः व्याहृतयः महाव्याहृतयः । कर्म्मधारयः । आन् महतः समानाधि-
करणजातीयदेशीयधीरिति आत् । 3. अव्ययाः न विद्यते व्यथी यामां ताः ।

वह्नोर्हिः । ४. विपदा त्रीणि पदानि यस्याः सा विपदा । ५. ब्रह्मणः त्रीणि षष्ठी ।

Change of voice.—महाव्याहृतिभिः...विपदया सावित्राच्च सुखेन विज्ञेयेन भूयते ॥ ८१ ॥

BENGALI.—आनिते उक्ताव्यूहं भूः भूयः यः उक्ताप्रश्चिन्नं कारणीकृतं एते तिनटि अनिनाशे महावाहृतिमञ्जकं शक्यं एतः विपदयूक्तं प्रायज्ञी वेदेन आदि अथवा उक्ताप्रश्चिन्नं वात्र वनिशा आनिते ॥ ८१ ॥

ENGLISH.—The three imperishable great words (*Bhuh* preceded *O m*, and the three-footed *Gayatri* are to be known as the beginning or the mouth of the *Vedas*. (81).

योऽधीतेऽहन्यहन्यतां त्रीणिवर्षाण्यतन्द्रितः ।

मब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥ ८२ ॥

PROSE.—यः अहनि अहनि अतन्द्रितः एतां त्रीणि वर्षाणि अधीते सः परं ब्रह्म अभ्येति (च) वायुभूतः खमूर्त्तिमान् (भवति) ॥ ८२ ॥

KULLUKA.—अतएवाह योऽधीते इति । यः प्रत्यहमनलमः सन् सावित्रीं प्रथमव्याहृतियुक्तां वर्षत्रयमधीते स परं ब्रह्माभिसुख्येन गच्छति स वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते खं ब्रह्मतदेवास मूर्त्तिरिति खमूर्त्तिमान् भवति शरीरस्यापि नाशान् ब्रह्मैव सन्त्ययते ॥ ८२ ॥

GRAMMAR.—1. अधीते - अधि - इङ् लट्ति । अध्येष्ट अध्यगीष्ट । 2. अहनि अहनिं वीक्ष्यायां द्विक्रिः अधिकरण समासो । 3. वर्षाणि कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 4. न तन्द्रितः अतन्द्रितः । तन्द्रा + इतच् । or तन्द्र + क्तः कर्त्तरि । 5. सः Nom. to the verb अभ्येति । 6. ब्रह्म कर्मणि द्वितीया । 7. परम् qualifies ब्रह्म । 8. अभ्येति governs ब्रह्म अभि - इ + लट्ति । 9. न वायुः वायुः सन्नातः वायुभूतः कृगतिप्रादय इति समासः । 10. खस्य मूर्त्तिः खमूर्त्तिः षष्ठी समासः । खमूर्त्ति + मत्तुप् ।

Change of voice.—येन एषा अधीयते तेन परं ब्रह्म अधीयते वायुभूतेन खमूर्त्तिमता भूयते ॥ ८२ ॥

BENGALI.—यिनि अतिदिन अनगमं द्देशेन तिन वत्सय एतव ७ वाक्यविभक्तं विपदा

গায়ত্রী গণ করেন তিনি ব্রহ্মপ্রাপ্তির অভিমুখে গমন করেন, বায়ুর স্থায় কামচারী হন, এবং মৃত্যুর পর ব্রহ্মের স্থায় মূর্ত্তিবিশিষ্ট হন অর্থাৎ ব্রহ্ম হইয়া যান । ৮২ ।

ENGLISH.—He who reads this hymn (*Gayatri*) day by day for three years without being careless, attains to the Supreme *Brahma* with an ethereal body, becoming like air. (82).

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

PROSE.—एकाक्षरं परं ब्रह्म (भवति), प्राणायामाः परं तपः (भवन्ति), सावित्र्याः परं तु (मन्त्रः) नास्ति, सत्यं मौनात् विशिष्यते ॥ ८३ ॥

KULLUKA.—एकाक्षरমিতি । একাক্ষরমীকারঃ পরং ব্রহ্ম পরব্রহ্মাবাপি-
হেতুত্বাৎ । ঐকারস্য জপেন তদেষ্যে স্ব পরব্রহ্মণ্যো ভাবনয়া তদ্বাসিঃ । প্রাণায়ামাঃ
সপ্রণবসম্ব্যাহতিসশিরস্কগায়ত্রীমিঃ ক্লুতাস্যান্দ্রায়ণাদিভ্যোঽপি পরন্তপঃ প্রাণায়ামা
ইতি বহুবচননির্দেশাত্ ব্রথ্যোঽবশ্যং কর্তব্য ইত্যুক্তং সাবিত্র্যাঃ প্রক্লপমণ্ডলন্যত্রাতং
নাস্তি মৌনাৎপি সত্যবাস্বিশিষ্যতে । এযাং তত্বণাং সত্য্য চত্বাঃতাত্যপ্যপাসমীয়ানীতি
বিধি কল্যাতে । ধরণীধরণে তু একাক্ষরপরং ব্রহ্ম প্রাণায়ামপরন্তপ ইতি পঠিতং ব্যাখ্যাতত্ব
एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरम् एवं प्राणायामपरमिन्त । मेधातिथि प्रश्नतिभि
बुद्धेर् लिखितं यतः । लिखन्पाठान्तरं तत स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ ८३ ॥

GRAMMAR.—1. একাক্ষরম্ একমন্তরং যত তৎ একাক্ষরম্ বহুব্রীহিঃ ।
2. পরম্ qualifies ব্রহ্ম । 3. ব্রহ্ম বিধেয় বিশেষণ of একাক্ষরম্ । 4. প্রাণায়ামাঃ
same case with তপঃ । 5. সাবিত্র্যাঃ পঞ্চমী বিমুক্তে ইতি পঞ্চমী । 6.
পরম্ Adj. used as noun, agrees with the verb অস্মি । 7. মৌনাৎ
পূর্ব্ববৎ পঞ্চমী । 8. সত্যম্ কর্ম্ম of বিশিষ্যতে in the passive voice
9. বিশিষ্যতে - বি । গণ + কর্ম্মণি লট্ । গিমসি অস্মিচ্চ । কর্ম্মণি শিষ্যতে ।

Change of voice.—एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामैः परं तपना भूयते, सावित्र्याः परं न भूयते मौनात् सत्यं विशिष्यति ॥ ८३ ॥

BENGALI.—একাক্ষর অর্থাৎ গণব পরম ব্রহ্ম, কেননা গণব ব্রহ্মপ্রাপ্তির হেতু,
প্রাণায়ামত্রয় চাত্রাশ্রয়াদি তপস্শাস্ত্রাণা, গায়ত্রী হইতে শ্রেষ্ঠ কোন মন্ত্র নাই, মৌন হইতে
মতা বাক্য উৎকৃষ্ট । অতঃব নিম্নত এই চারিটির উপাসনা করিবে ॥ ৮৩ ॥

ENGLISH.—The single syllable (*Om*) is the supreme *Brahma* ;

suppressions of breath are the highest penance ; but there is nothing superior to *Gayatri* ; truth is better than silence. (83).

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

PROSE.—सर्वाः वैदिक्यः जुहोति यजति क्रियाः चरन्ति अचरन्तु अचरं प्रजापतिः ब्रह्म च ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

KULLUKA.—चरन्तीति सर्वा वैदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति अचरन्तु प्रणवरूपमन्त्रं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् फलहारिणाचरं ब्रह्मोभावस्याविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह ब्रह्म चैवेति । च शब्दो हेतौ यस्मान् प्रजाशामधिपतिर्यत् ब्रह्म तदेवायमोद्धारः स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायमुपासितो जपकालं मोक्षहेतुरनेन दर्शितः ॥ ८४ ॥

GRAMMAR.—1. वैदिक्यः वेद + ठक् + डीप् । qualifies जुहोति यजति क्रियाः । 2. जुहोतिश्च यजतिश्च जुहोतिश्च यजती तथोः क्रियाः जुहोतिश्च यजति-क्रियाः । अथवा जुहोति यजत्यादयः क्रियाः ताः मध्यपदस्य लोपः । क्रियाणां शप् त्रिधा निहेशः । 3. चरन्ति च्योतन्ते । 4. अचरन् प्रणवः Acc. of ज्ञेयम् । न अचरन् अचरन् । 5. अचरन् qualifies अचरन् । न विदते अथो यस्य तत् बहुव्रीहिः । 6. ज्ञेयम् - ज्ञा + कर्म्मणि यः । अज्ञासीत् । 7. प्रजापतिः प्रजानां पतिः qualifies ब्रह्म । 8. ब्रह्म विघ्नश्च विघ्नेषणम् of अचरन् ।

Change of voice....क्रियाभिः अर्थाते । अचरेण अचरेण प्रजापतिना ब्रह्मणा ज्ञेयेन भूयते ॥ ८४ ॥

BENGALI.—वेदविहित होम ओ वागादि क्रिया माजई कर प्राणु इय, किङ्क ओकारके अक्षर एव प्रजापतिगैर अधिपति परब्रह्म बलिगो जानिबे ॥ ८४ ॥

ENGLISH.—All the Vedic rites—"oblational and sacrificial" decay ; but the syllable *Om* is imperishable, and is to be known as *Brahma*, the lord of creation. (84).

विधियन्नाञ्जपयन्नो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

PROSE.—विधियज्ञात् जपयज्ञः दशभिः गुणैः विशिष्टः, उपांशुः शतगुणः स्यात्, मानसः साहसः स्यात् ॥ ८५ ॥

KULLUKA.—विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्ण-
मासादिः तस्मात् पाहतानां प्रथवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः सोऽपुत्रपांशुश्चेदनुष्ठितः
तदा शतगुणाधिकः, यत् समीपस्थोऽपि परो न श्रवोति तदुपांशुः । मानसस्तु जपः
सहस्रगुणाधिकः यत्र जिह्वोष्ठं मनागपि न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

GRAMMAR.—1. विधियज्ञात् विधेर्यज्ञः विधियज्ञः । यजेत इत्यादि विधिना
यो यागः प्राप्यते स विधियज्ञः । तस्मात् । पञ्चमी विभक्ते इति विभागे पञ्चमी ।
वि - धा + क्तः । यज्ञ + नः । यजति यजते अयट् अयाचीत् । 2. जपयज्ञः
जप एव यज्ञः जपयज्ञः कर्मधारयः । जपन् यजेत इति विधिना यज्ञत्वेन न प्राप्तः
किन्तु जपेत् इति विधिना । जपस्य यज्ञत्वं उपधारात् । 3. उपांशुः qualifies
जपयज्ञः । 4. शतगुणः शतं गुणाः यस्मिन् स शतगुणः । 5. मानसः मनस्
+ षण् qualifies जपयज्ञः । 6. साहसः सहस्र + षण् । सहस्रसम्बन्धो
सहस्रगुणः इत्यर्थः । 7. मृतः - मृ + क्तः कर्मणि ।

Change of voice.—जपयज्ञेन विशिष्टेन भूयते । उपांशुना शतगुणेन
भूयते । मानसेन साहसं षण् मृतेन भूयते ॥ ८५ ॥

BENGALI.—दर्श पौर्णमासादि यज्ञ इहेते अणवरूपरूप यज्ञ दशगुण श्रेष्ठ, जप
निष्कन्नेन अर्थात् निकटवर्ती लोकेषु न श्रुतिरेत पात्रे एमन भावे अनुष्ठित इहेले शतगुण
फलप्रद इय, मानस अर्थात् ये जपेन जिह्वा एतः उष्ठे किञ्चिन्नात्र चलित ना इय एमन जप
सहस्रगुण फलप्रद ॥ ८५ ॥

ENGLISH.—The sacrifice of muttering (the syllable *Om* and
Gayatri) is ten times superior to the sacrifice enjoined (by the *sas-
tras*); if it is done in secret (being inaudible), it is hundred times
superior; but if it is mental, it is thousand times superior. (85).

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञममन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

PROSE.—विधियज्ञममन्विताः ये चत्वारः पाकयज्ञाः ते सर्वे जपयज्ञस्य षोडशीं
कलां न अर्हन्ति ॥ ८६ ॥

KULLUKA.—ये पाकयज्ञा इति । ब्रह्मयज्ञादन्वये ये पञ्चमहायज्ञानामन्विता
वैश्वदेवहोमबलिर्कर्मनित्यग्राह्यातिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः विधियज्ञा, दर्शपौर्ण-

मात्वाद्यः तैः संहिता जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति जपयज्ञस्य षोडशांशे-
नापि न समा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

GRAMMAR.—1. पाकयज्ञाः पाकसत्यम्बिनो यज्ञाः पाकयज्ञाः । 2. विधि-
यज्ञसमन्विताः विधेयज्ञाः विधियज्ञाः तैः समन्विताः विधियज्ञसमन्विताः qualifies
पाकयज्ञाः । 3. जपयज्ञस्य जपे षष्ठी । 4. षोडशीम् qualifies कलाम् षडधिका
दश षोडश षोडशानां पूरणः षोडशः स्त्रियाम् षोडशी ताम् । 5. कलाम् Acc.
of अर्हन्ति ।

Change of voice.—विधियज्ञसमन्वितैः धैः चतुर्भिः पाकयज्ञैः भूयते, तैः
सर्वैः षः षोडशी कला न अर्हन्ति ॥ ८६ ॥

BENGALI.—एवं पौर्णमासादि विधियज्ञ समन्वित ये चारिटी पाकयज्ञ आछे,
अंशान् सकले निनिष्ठां अणवच्छेद एक कलां न मनान ह्य न ॥ ८७ ॥

ENGLISH.—The four household sacrifices together with the
sacrifices enjoined by the sastras, all those are not within the
sixteenth part of the sacrifice of muttering. (86).

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संग्रहः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मेवो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

PROSE.—ब्राह्मणः जप्येन एव तु संसिध्येत् अत्र संग्रहः न (अस्ति), अन्यत्
कुर्यात् न वा कुर्यात् मेवः ब्राह्मणः उच्यते ॥ ८७ ॥

KULLUKA.—जप्येनैवेति । ब्राह्मणो जप्येनैव निःसन्देहां सिद्धिं लभते भोक्त-
प्राप्तियोग्यो भवति । अन्यर्हेदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा यस्मान्नैतो ब्राह्मणः
ब्राह्मणः सन्मन्वो ब्राह्मणि लीयते इत्यागमेषूच्यते । मिवमेव मेवः स्वार्थेऽण् यागादिषु
पशुवीजादिवधान् सर्वप्राणिप्रियतां सम्भवति तस्मादयागादिना विनापि प्रणवादिजप-
निष्ठा निस्तरतीति जपप्रशंसा नतु यागादीनां निषेधः तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

ELUCIDATION.—“मेवः ब्राह्मणः उच्यते” = ब्राह्मणः यदि मेवः मित्रं सर्व-
प्राणिनां भवति, तर्हि स ब्राह्मणः अत्रात् ब्राह्मणि लयाहः उच्यते । यज्ञपरो ब्राह्मणः
मेवः न भवति यज्ञेषु शस्त्रवीजानां पशूनां च इत्यन्तात् ; तस्मात् याज्ञिकोऽपि ब्राह्मणः
न ब्राह्मणि लयाहः भवति, भवति तु कालाकारे । योऽपि ब्राह्मणो जपयज्ञं एव अनु-
तिष्ठति तत्र हिंसाभावात् स मेवो भवति एवं ब्राह्मणि लयाहो भवति । तस्मात् विधि-

यज्ञान् जपयन्तः श्रेष्ठः । किन्तु विधियज्ञस्य विधयो न भवति तस्यापि शास्त्रेण विधोयमानत्वात् ।

GRAMMAR. — 1. जप्येन करणे ढतीया । जप + य । भावे प्रत्ययः । जपेन इत्यर्थः । 2. संसिध्येत् सम् सिध + यात् । असिधत् । ऊदित् पाठस्य मामादिकत्वात् । 3. ब्रह्मण् + षन् ब्राह्मणः ज्ञात्यर्थे । 4. संशयः—सम + शी + षच् । शीते अशयिष्ठ । 5. कुर्यात्—कृ + यात् । 6. भैवः भिवमेव भैवः स्वाथे षच् लिङ्गव्यत्ययश्च । 7. उच्यते वच + ते कर्मणि ।

Change of voice. — ब्राह्मणेन संसिध्येत । संशयेन न भूयते । अन्वत् क्लियेत... भैवं ब्राह्मणं वक्ति ॥ ८७ ॥

BENGAL.—ब्राह्मण केवल रूप द्वाराई सिद्धिनाथ करिते पात्रेन उहाते नःशर नाई; ब्राह्मण वेदोक्त अछ कोन बाग करक द्वार नाई करक, शिंसारहित रूपकथ अनुष्ठान वनत अगतउर मित्र इउशते परब्रह्म लोन उईउ पात्रे, एकरण वेद कथित आछे ॥ ८७ ॥

ENGLISH.—A Brahmin attains to final success by muttering (the syllable: *Om* a...); there is no doubt about it; though he may do or do not anything else (such as the Vedic rites) a Brahmin is called *mutra* or friendly to all... (87).

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्ब्रह्मन् यन्ते व वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

PROSE.—विहान् यन्ता वाजिनामिव अपहारिषु विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां संयमे यत्नं आतिष्ठेत् ॥ ८८ ॥

KULLUKA.—इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां अथित्वादिविषय-दोषान् जानन् संयमे यत्नं कुर्यात् भारथिरिव रथनियुक्तानामशानाम् ॥ ८८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अथित्वादिविषयदोषान्” शब्दस्य शब्दपरस-गत्याहविषय उच्यन्ते । ते हि विनाशशीला इति तेषां दोषः तम् अत्यांश विमोहनात्वादौन् जानन् । विहान् = ज्ञानी ।

GRAMMAR. — 1. अपहारिषु अप - हृ + णिनिः । 2. विषयेषु वि - सि + षच् विषयः । अधिकरणे सप्तमा । 3. विचरताम्—वि - चर + शत ।

qualifies इन्द्रियाणाम् । 4. इन्द्रियाणाम् कर्तृकर्मणोः कृतौति कर्मणि षष्ठी in connection with संयमं । 5. वाजिनाम् पूर्ववत् षष्ठी । 6. यना—यम् + वच् । यच्छति अयंसीत् ।

Change of voice.—यत्रः आस्थीयेत ॥ ८८ ॥

BENGALI.—गारनि येरुप रणंगणके संयत राधे, सेइरुप निहान् वाक्ति मनोहरणनौल ककल्पनीनि भोगा नियमगुहे विचरणकारी ईन्द्रियगणके संयत राधिबार शक्य यत्र करिवेन ॥ ८८ ॥

ENGLISH.—A wise man should, like the driver of horses, take care to control his senses running after captivating sensual objects. (88).

एकादशेन्द्रियाख्याहुर्यानि पूर्वं मनीषिणः ।

तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

PROSE—पूर्वं मनीषिणः यानि एकादश इन्द्रियाणि आहुः तानि यथावत् अनु-पूर्वशः सम्यक् प्रवक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

KULLUKA.—एकादशेति ; पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्यहन्तान्यर्थाणां शिष्यार्थं सर्व्याणि कथ्यन्ती नामतश्च क्रमादित्यामि ॥ ८९ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “अर्थाणां शिष्यार्थम्” For teaching the ignorant.

GRAMMAR. — 1. एकादश एकाधिकानि दश एकादश । 2. इन्द्रियाणि Acc. of आहुः । 3. पूर्वं qualifies मनीषिणः । 4. मनीषिणः Nom. verb आहुः । मनीषा—मनसः ईषा मनीषा । शकन्वां दत्वात् साधुः । मनीषा + इनि । 5. प्रवक्ष्यामि—इ + ख्यामि लृट् । 6. यथावत् यथा + वत् । 7. अनुपूर्वशः—अनुपूर्व + शस् ।

Change of voice.—मनीषिभिः यानि इन्द्रियाणि उच्यन्ते । तानि मया प्रवक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

BENGALI.—पूर्वपण्डितगण ये एकादश ईन्द्रियेर कथा बलिगा गिराहेन, यथा-नियमे क्रम अनुसारे सेई गुणिर ईन्द्रिय नाम बलिउेहि ॥ ८९ ॥

ENGLISH.—I will tell rightly in due order those eleven senses which former wise men have told. (89).

श्रीत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

PROSE.—श्रोत्रम् त्वक् चक्षुषी जिह्वा पञ्चमी नासिका च एव पायूपस्थं हस्त-
पादं च वाक् दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

KULLUKA.—श्रोत्रमिति । तेषु एकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि
नामती निर्दिष्टानि । पायूपस्थं हस्तपादमिति इन्द्रिय प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति प्राण्यङ्ग-
इन्द्रियादीकवद्भावः ॥ ९० ॥

GRAMMAR.—1. श्रोत्रम् श्रु + ष्टृन् । श्रुतेऽनेन इति । 2. त्वक् त्वच् +
क्विप् । त्वचति व्याप्नोतीति त्वक् । 3. चक्षुषी । चक्षुष् + शी । चक्ष् + कर्णे
उपिः । 4. जिह्वा लोदीति जिह्वा । लिह् + ष । 5. पञ्चमी पञ्चानां पूर्णो
पञ्चम + डीप् । 6. नासिकाः नास् + ण्वल् । नासते शब्दायते इति नासिका ।
7. पायूपस्थम् पा + यु पायुर्गुदम् । उपस्थ उप + स्था + कः । पायुय उपस्थश्च
पायूपस्थम् । प्राण्यङ्गत्वात् समाहारइन्द्रः । 8. हस्तपादम् हस्तौच पादौच
समाहारे एकवत् प्राण्यङ्गत्वात् । 9. दशमी qualifies वाक् । 10. वाक्
वच् + क्विप् । Verb भवति understood.

Change of voice.—श्रोत्रेण त्वचा चक्षुर्भोगं पञ्चम्या नासिकया पायूपस्थेन
हस्तपादेन दशम्या वाचा भूयते ॥ ९० ॥

BENGALI—(मंहे एकादश इन्द्रियमधो कर्ष एवः चक्षुः जिह्वा ७ पक्ष्म नासिका,
एवः प्रणधार, जननजिह्व, इष्ट, पात्र ७ दनम इन्द्रिय वाक्, मत्रश्च एहे षण्ठि
वहिरिन्द्रियेण नाम वना इहेन ॥ २० ॥

ENGLISH.—Ears, skin, the two eyes, the tongue and the nose,
(as) fifth the anus and the generative organ the hands and the
feet ; and the organ of speech is considered as the tenth. (90).

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः ।

कर्मोन्द्रियाणि पञ्चैषां पायादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

PROSE.—एषां (मध्ये) अनुपूर्व्वशः श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, एषां च
पायादीनि पञ्च कर्मोन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

KULLUKA.—बुद्धीन्द्रियाणीति । एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च कर्मोन्द्रियाणि

बुद्धेः करणत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि पायादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात् कर्मेन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ २१ ॥

ELUCIDATION.—Five senses *i.e.* the senses of hearing, touch, sight, taste and smelling, are called the organs of knowledge ; because we acquire the knowledge of external things through them. The organs of excretion, hands, feet and the organ of speech, are called the organs of action.

GRAMMAR.—1. एषाम् निर्धारणं षष्ठी । 2. यांयादीनि श्रोत्रं आदिः श्रेयं तानि बहुव्रीहिः qualifies पञ्च । 3. बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेः इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि षष्ठीसमासः । विधेयविशेषणं of पञ्च । 4. पायुरादि येषां तानि पायादीनि qualifies पञ्च । 5. कर्मेन्द्रियाणि कर्मणः इन्द्रियाणि षष्ठीसमासः । विधेयम् of पञ्च । 6. प्रचक्षते agreeing with its nominative पश्चिताः understood. प्र - चच् लट् चन्ते ।

Change of voice.... कर्मेन्द्रियाणि ख्यायके पश्चितैः ॥ २१ ॥

BENGALI.—এই দশটির মধ্যে যথাক্রমে শ্রোত্র প্রভৃতি পাঁচটিকে বুद्धীন্দ্রিয় এবং ঐ দশটি মধ্যে পাণ্ডু প্রভৃতি পাঁচটিকে কর্মেन्द्रিয় বলে ॥ ২১ ॥

ENGLISH.—Of these the five in order beginning with "ears" they call the organs of knowledge ; and the (other) five of these beginning with the "anus" they call the motor senses or organs of action. (91).

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ २२ ॥

PROSE.—मनः एकादशं (इन्द्रियं) ज्ञेयम्, (तत्) स्वगुणेन उभयात्मकं ज्ञेयम्, यस्मिन् जिते एतौ पञ्चकौ गणौ जितौ भवतः ॥ २२ ॥

KULLUKA.—एकादशमिति । एकादशसङ्ख्यापूरकञ्च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यं स्वगुणेन सङ्ख्यरूपेण उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् अतएव यस्मिन् मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौ जितौ भवतः; पञ्चकाविति तदस्य परिमाणमित्यनुवृत्तौ संख्यायाः संज्ञामङ्गसूत्राध्ययनेष्विति पञ्चसंख्यापरिमितिसङ्घातौ कः ॥ २२ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — “स्रग्णेन सहस्यरूपेण” । The natural property of mind is स्रग्ण्य or desire which controls the senses of knowledge as well as those of action.

GRAMMAR. — 1. मनः Acc. of ज्ञेयम् । 2. एकादशम् एकादशां पुरणम् एकादशम् एकादश + डट् । विघ्नं of मनः 3. ज्ञेयम् governs मनः । ज्ञा + यः । 4. अगुणेन करणे तृतीया । 5. उभयात्मकम् उभयं चात्ता यस्य तत् बहुव्रीहिः समासे उभयश्चस्य उभयादेशः । 6. यस्मिन् qualifies मनसि । 7. जितं यस्य च भावेन भावत्वचणं इति समसो उभयतः । 8. पञ्चकौ qualifies गणौ । पञ्चानां सङ्घः पञ्चसंख्यापारमितसङ्घः । पञ्चन् + क । 9. गणौ agreeing with भवतः । 10. जितौ qualifies गणौ ।

Change of voice.—मनसा एकादशेन ज्ञेयेन भूयते । एताभ्यां पञ्चकाभ्यां गणाभ्यां जिताभ्यां भूयते ॥ २२ ॥

BENGAL.—मनस्क एकानेन ईश्वर्य ज्ञानित्वे, उेश शक्य सकलरूपेण स्रग द्वाय बुद्धीश्वर्ये ष कर्मेश्वर्ये उेश्वर्ये ई ज्ञानक, जे मनस्क ज्ञय करिते पारिते उेश्वर्ये पञ्चक ईश्वर्ये मगष्टि पराजित इय ॥ २२ ॥

ENGLISH.—Mind is to be known as the eleventh sense, which by its own property is of the nature of both (knowledge giving and motor) ; which being controlled those two sets of five are also controlled. (92).

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषसृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ८३ ॥

PROSE.—(पुरुषः) इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन असंशयं दोषं सृच्छति, तान्येव संनियम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ८३ ॥

KULLUKA.—मनोधर्मसहस्यसूत्रत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रसङ्गेः किमर्थमिन्द्रिय-निग्रहः कर्तव्य इत्यत आह इन्द्रियाणामिति । यस्यादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गाद्दृष्टा-दृष्टश्च दोषं निःसन्देहं प्राप्नोति तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्यक् नियम्य सिद्धिमोक्षादि-पुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते तस्यादिन्द्रियसंशयं कुर्यादिति शेषः ॥ ८३ ॥

GRAMMAR. — 1. इन्द्रियाणाम् कर्तृकर्मणोः कर्तृत्वोः कर्त्तरि षष्ठी in connection with प्रसङ्गेन । 2. प्रसङ्गेन—इतो तृतीया । प्र - सन्ज + षञ् ।

3. न विद्यते संशयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथास्यात् तथा । 4. ऋच्छति governs दोषम् : ऋ + लट्ति । ऋच्छति चार चार्षीत् परिष्यते । 5. संनियस्य - सन् - नि - यम् ल्यप् governs तानि । 6. सिद्धिम् कर्मणि द्वितीया । 7. नियच्छति नि - यम् + लट् ति ।

Change of voice.—दोषः अर्थ्यते । सिद्धिः नियम्यते ॥ ६३ ॥

BENGALI.—मनुष्य इन्द्रिये आसक्त इहेलेई इहलोक ओ परलोक अनिष्टे, उदाग करे, एवः नेई इन्द्रियगणके संशत करिठे पारिलेई परे धर्म, अर्थ, काम ओ प्राक् नाउ करे ॥ ७० ॥

ENGLISH.—Surely does a man incur fault by giving indulgence to the senses ; but by controlling them he can have success at his command. (93).

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ६४ ॥

PROSE.—कामः कामानां उपभोगेन न जातु शाम्यति (किन्तु) हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एव अभिवर्द्धते ॥ ६४ ॥

KULLUKA.—किमान्द्रियसंयमेन विषयापभोगादेव लब्धकामो निवत्स्यतीत्याशङ्कते न जातिविति । न कदाचित् कामोऽभिलाषः काम्यन् इति कामा विषयाः तेषामुपभोगेन निवर्तते किन्तु घृतेनाशिरिवाधिकाधिकमेव वर्द्धते प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् । अतएव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम् । यत् पृथिव्यां ब्रौह्मिषं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतिदृषं त्यजेत् । तथा पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयामक्तचेतसः तथाप्यनुदिनं दृष्ट्वा यमेवेव हि जायते ॥ ६४ ॥

ELUCIDATION.—There is a false theory current among the Tantriks that desire is extinguished by its fulfilment. That theory is attacked here. कामानाम् = विषयानाम् = भोग्यवस्तूनाम् ।

GRAMMAR.—1. कामः काम + षञ् । Verb कामयते अचौकमत अचकमत अकामे । 2. शाम्यति शम् लट्ति अशमतम् । 3. कामानाम् कर्मकर्माणीः कृतीति कर्मणि षष्ठी in connection with कृत्वात् word उपभोगेन । 4. उपभोगेन करणे द्वितीया । उप - भुञ्ज + षञ् । 5. हविषा करणे द्वितीया । 6. कृष्णवर्त्मव कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म पश्याः यस्य स बहुब्रीहिः ।

Then इवेन समासः विभक्तालोपस्य । 7. वहु + ईयसुन् = भूयः Adv. 8. चक्षि-
वर्षते—वृध् + लट्ते । वृध् धे चवर्द्धिष्ट ।

Change of voice.—कामिन शस्यते । कृष्णवर्त्मनेव वृध्यते ॥ २४ ॥

BENGALI.—विषयलक्षणवारा कथनो कथना निवृत्त इय ना, वरुः विषयलक्षण वारा
कथना वृत्तमित्थ अशिर आष अतिकउर वृद्धि पाय ॥ २४ ॥

ENGLISH.—Never does desire become extinguished or stopped
by the enjoyment of sensual objects ; it rather gets more and more
inflamed like fire (which makes its path dark) by clarified butter
(poured into it). (94).

यस्यैतान्प्राप्नुयात् सर्वान्यस्यैतान्केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात् सर्वकामाणां परित्यागो विशिष्यते ॥ २५ ॥

PROSE.—यस्य एतान् सर्वान् प्राप्नुयात् यस्य केवलान् तान् त्यजेत्, सर्वकामानां
प्रापणात् परित्यागः विशिष्यते ॥ २५ ॥

KULLUKA.—यस्यैतान् । य एतान् सर्वान् विषयान् प्राप्नुयात् यस्यैतान्
कामान् उपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् तस्मात् सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्यते तथाहि
विषयलोलुपस्य तत्साधनादुत्पादने कष्टसम्भवो विपत्तौ च क्लेशातिशयः ननु विषया-
विरसस्य ॥ २५ ॥

KULLUKA EXPLAINED—“तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् ।” This is the
meaning of “सर्वकामानां प्रापणात् परित्यागो विशिष्यते” । The sentence
is not strictly grammatical, since यः यः of the first part is not
completed by सः सः or तयोः ।

GRAMMAR.—1. यः Nom. verb प्राप्नुयात् । 2. प्र - आप् + यात् प्राप्नुयात् ।
प्रापत् । 3. सर्वान् governed by प्राप्नुयात् कर्मणि द्वितीया । 4. यः Nom.
verb त्यजेत् । 5. त्यजेत् त्यज् + यात् ; अत्याचौत् । 6. केवलान् = कृतस्मान् = सम-
स्मान् । केवलः कृतञ् एकस्य इत्यमरः (qualifies तान्) । 7. तान् Acc. of त्यजेत् ।
8. यः यः - यत्तदौर्गित्यसम्बन्धान् तच्छब्दस्यापेक्षा न च तच्छब्दो न व्यवहृतः
तच्छब्दस्याशङ्क्य प्रापणात् इत्यादि वाक्येन उपपन्न इति । 9. प्रापणात् पञ्चमी
विभक्ते इति विभागे पञ्चमी प्र - आप् + ऋट् । सर्वकामानाम् कर्तृकर्मणोः कृतौति
षष्ठी । सर्वेषु ते कामास्य इति कर्मधारयः । 10. परित्यागः उत्तकर्म of
विशिष्यते । 11. विशिष्यते वि - शिष् + कर्मणि लट् । अशिषत् ।

Change of voice—যেন এতে সৰ্ব্বং প্ৰাপ্যেৱন্ যেন তে ত্যজ্যেৱন্ পৰিত্যক্তং বিজি-
নতি ॥ ১৫ ॥

BENGALI.—যিনি সমস্ত কাম্য বিষয় লাভ করেন, আর যিনি সমস্ত কাম্য বিষয়
ত্যাগ করেন, এই উভয়ের মধ্যে পরিত্যাগকারীই শ্রেষ্ঠ (কেননা বিষয় প্রাপ্তির উপায়
সংগ্রহে এবং আশ্রয়বিষয় নাশে অত্যন্ত কষ্ট হয়. বিষয়রসবিহীন ব্যক্তির সেরূপ ক্লেশ
হয় না) ॥ ১৫ ॥

ENGLISH.—He who attains all these desires ; and he who
relinquishes them all,—(in reference to these two) the renunciation
of all desires is better than their attainment. (95).

ন তথৈতানি শক্যন্তে সন্নিয়ন্তুমসেবয়া ।

বিষয়েষু প্রজুষ্টানি যথা জ্ঞানেন নিত্যশঃ ॥ ১৬ ॥

PROSE.—বিষয়েষু প্রজুষ্টানি এতানি অসেবয়া তথা সন্নিয়ন্তুং ন শক্যন্তে নিত্যশঃ
জ্ঞানেন যথা (সন্নিয়ন্তুং শক্যন্তে) ॥ ১৬ ॥

KULLUKA.—इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह न तथेति । एतानीन्द्रियाणि विष-
येषु प्रयुक्तानि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं शक्यन्ते दुर्निर्धारत्वान्
यथा सर्वदा विषयाणां अयित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य चास्थिस्यूणमित्यादि वक्ष्यमाण-
दोषचिन्तनेन तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना वह्निरिन्द्रियाणि मनस्य नियच्छेत् ॥ १६ ॥

GRAMMAR.—1. বিষয়েষু বিষয়াধারে মনসী । 2. প্রজুষ্টানি qualifies
এতানি । प्र-জুष + ক্ত । 3. এতানি উক্তে কর্ম্মণি প্রথমা । Governed by
নিয়ন্তুন্ and শক্যন্তে । 4. শক্যন্তে শক্ কর্ম্মণি মত্ অন্তে । শক্নোতি শক্যন্তে ।
অশক্নত্ । 5. অসেবয়া করণে ততীয়া । ন সেবা অসেবা নত্ সমাসঃ । নজঃ
অভাবঃ । সেব্ + অ । সেবতে অসেবিৎ । 6. তথা অব্যয়ম্ তদ্ + ঙান্ ।
7. সম্ - নি - যম্ + তুমুন্ । অশংসীন্ । 8. নিত্যশঃ নি + ত্যপ্ নিত্য + শস্ ।
9. জ্ঞানেন করণে ততীয়া ।

Change of voice.—এতানি...ন শক্যন্তি (জনা:)... ॥ ১৬ ॥

BENGALI.—বিষয়ে আশ্রয় ইন্দ্রিয়গণকে বিষয়ভোগ পরিত্যাগ দ্বারা সেরূপ সংযত
করা যায় না, ভোগ্য বিষয় অনিত্য সর্ব্বল একরূপ বুদ্ধি অবলম্বন দ্বারা সেরূপ সংযত
করিতে পারা যায় ॥ ১৬ ॥

ENGLISH.—These senses can not be so controlled by non-
indulgence, as they, attached to sensual objects, can be done ever
by knowledge (of their real nature). (96).

वेदास्तागाद्य यज्ञाद्य नियमाद्य तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ६७ ॥

PROSE.—विप्रदुष्टभावस्य वेदाः त्यागाद्य यज्ञाद्य नियमाद्य तपांसि च कर्हिचित् सिद्धिं न गच्छन्ति ॥ ६७ ॥

KULLUKA.—यस्मादनियमितं मनोविकारस्य हेतुः स्यादत आद्य वेदा इति । वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि खगादिविषयसेवासङ्कल्पशौलिमो न कदाचित् फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ६७ ॥

GRAMMAR.—1. विप्रदुष्टभावस्य विप्रदुष्टः विषयासक्त्या क्लुषितः भावः सङ्कल्पो यस्य स विप्रदुष्टभावः तस्य । वि-प्र-दुष्ट+क्तः कर्त्तरि । भू+घञ् भावः । 2. वेदाः already derived. 3. त्यागाः त्यज+घञ् । 4. यज्ञाः यज+नः । 5. नि-यम+घञ् । 6. तपांसि तप+अमुन् all nominative to the verb गच्छन्ति । 7. सिद्धिम् Acc. of गच्छन्ति । सिद्ध+क्तिन् भावे । असिद्धम् ।

Change of voice.—वेदैः त्यागैः यज्ञैः नियमैः तपोभिः सिद्धिः न गम्यते ॥ ६७ ॥

BENGALI.—बाह्यं मङ्गलं विषयमेवार्थं नियुक्तं ताह्यं वेदपाठं, दानं, यज्ञं, नियमं च उपश्रान्तं कथनं च फलप्रदानं करे न । २१ ।

ENGLISH—(The reading of) the Vedas, making gifts, sacrifices, observances (of rituals) and austerities do never contribute to the success or perfection of one, the state of whose mind is vitiated. (97)

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ६८ ॥

PROSE.—यो नरः श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा भुक्त्वा घ्रात्वा च न हृष्यति वा ग्लायति स जितेन्द्रियः विज्ञेयः ॥ ६८ ॥

KULLUKA.—जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह श्रुतिर्वाक्यं निर्यावाक्यञ्च श्रुत्वा, मुखस्पर्शं दृक्त्वादि दृक्स्पर्शं शेषकाम्यत्वादि स्पृष्ट्वा सुखं कृच्छ्रपञ्च दृष्ट्वा, खाद्यं च भुक्त्वा, सुरभिसुरभिश्च घ्रात्वा यस्य न हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥ ६८ ॥

GRAMMAR—1. युत्वा यु+क्ताच् । 2. स्पृष्टा स्पृश्+क्ताच् । स्पृशति
अस्पृचत् अस्पृचीत् अस्पृचीत् । 3. दृष्टा दृश्+क्ताच् । अदृचीत् अदर्शत् । 4. भुक्ता
भुज्+क्ताच् अभीचीत् अभुक्त । 5. प्रात्वा प्रा+क्ताच् । जिघ्रति । अप्राचीत् ।
6. हृष्यति अहृषत् । 7. ज्ञाद्यति जन्वी अज्ञासीत् । 8. सः Acc. of ज्ञेयः ।

Change of voice.—येन नरेण युत्वा.....न हृष्यते ज्ञायते तेन जिते-
न्द्रियेण विज्ञेयेन भूयते ॥ ९८ ॥

BENGALI.—यिनि क्षुति वा निन्वा अवग करिशा, कोयल कि कर्कश वस्तु अर्ण
हरिशा, अरूप कि कुरूप देखिशा, बाहु कि अबाहु भोजन करिशा, अग्न कि द्रुग्न
आज्ञाण करिशा इह अपवा विधान आशु इन ना, ठाहाके अितेलिय बलिय
कानिये ॥ २० ॥

ENGLISH.—The man who does neither rejoice nor droop with
sorrow on hearing (agreeable or disagreeable sounds), touching
(soft or hard things), seeing (beautiful or ugly objects), eating
(delicious or bad food), and smelling (sweet or bad smells) is
known to have controlled his senses. (98)

इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य चरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥ ९९ ॥

PROSE.—सर्वेषां इन्द्रियाणां तु यदि एकं इन्द्रियं चरति तेन दृतेः पात्रात्
उदकं इव अस्य प्रज्ञा चरति ॥ ९९ ॥

KULLUKA.—एकेन्द्रियासंघमोऽपि निवार्यत इत्याह इन्द्रियाणाम्बिति । सर्वे-
षाम् इन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपि इन्द्रियं विषयप्रवृत्तं भवति ततोऽस्य विषयपरस्य
इन्द्रियान्तरेऽपि तत्प्रज्ञानं चरति न व्यवतिष्ठते अर्थनिर्मितोदकपात्रादिव एकेनापि
क्षिप्रेण सर्वस्थानस्थमेव उदकं न व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

ELUCIDATION—दृतिः अर्थपावम् ।

GRAMMAR.—1. इन्द्रियाणाम् निर्धारणे षष्ठी । 2. इन्द्रियम् Nom. verb
चरति । 3. तेन करणे तृतीया । 4. प्रज्ञा Nom. verb चरति प्र-ज्ञा+अच् ।
5. अस्य शेषे षष्ठी । 6. दृतेः शेषे षष्ठी । दृ+क्तिन् । 7. पात्रात् अपादाने पञ्चमी ।
पा+इत् । 8. उदकम् Nom. verb चरति understood.

Change of voice.—एकेन इन्द्रियेण यदि चर्यते,.....प्रज्ञया...उदकेन...
चर्यते ॥ ९९ ॥

BENGALI.—সকল ইন্দ্ৰিয়ের মধ্যে একটি ইন্দ্ৰিয়ও যদি বিপর্যাসক্ত হয়, তবে চন্দ্রপাত্রে একটি ছিঁড় থাকিলেই যেমন সেই ছিঁড় দ্বারা সমস্ত জল পড়িয়া যায়, তেমন সেই একটি ইন্দ্ৰিয় দ্বারাই সমস্ত তত্ত্বজ্ঞান বাহির হইয়া যায় ॥ ৯৯ ॥

ENGLISH.—If any one of all the senses of a man goes astray, then his wisdom fails thereby, just as water goes out by one hole from a bag of leather. (99).

वशीकृत्येन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान् संसाधयेदर्थान् चिन्तयन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

PROSE.—(পুরুষ:) ইন্দ্ৰিয়গ্রামং বশী কৃৎবা তথা মনস্ সংযম্য তনুং অচিন্তয়ন্ যোগত: সৰ্ব্বান্ অর্থান্ সংসাধয়েত্ ॥ ১০০ ॥

KULLUKA.—ইন্দ্ৰিয়সংযমস্য সৰ্ব্বপুরুষার্থহেতুতাং দর্শয়তি বশী কৃত্বেতি । বহির্নিদ্ৰিয়গণমাশ্রয়ণং কৃৎবা মনস্ সংযম্য সৰ্ব্বান্ পুরুষার্থান্ সম্যক্ সাধয়েত্ । যোগত উপায়েন সর্দেহম্পীড়য়ন্, য: সহজসুখী সংকৃতাভাদিকং মুক্তে: স ক্রমেণ তং ত্যজেত্ ॥ ১০০ ॥

GRAMMAR.—1. ইন্দ্ৰিয়গ্রামং যাম: সমূহ: ষষ্ঠী সমাস: । তন্ম্ । Acc. of কৃৎবা । 2. মন: Acc. of সংযম্য । 3. সংযম্য সম-যম্+অপ্ । 4. অর্থান্ (সৰ্ব্বত) কৰ্ম্মণি দ্বিতীয়া Acc. of সংসাধয়েত্ । 5. সংসাধয়েত্ সম-সিধ+শিচ্+যাত্ । 6. তনুন্ম্ কৰ্ম্মণি দ্বিতীয়া Acc. of অচিন্তয়ন্ । 7. অচিন্তয়ন্ স্বাদি চি or তনাদি চিষ্+শত্ । স্বাদি—চি চিণীতি অশ্চীষীত্ । তনাদি—চিষ্ । চিণীতি চ্চিণীতি । অশ্চীষীত্ অশ্চীষিট-অশ্চিত । 8. উপাযত: কৰণে ততীয়া । ততীয়ায়া: তসি: ।

Change of voice....তনুং অচিন্তয়তা সৰ্ব্বং অর্থা: সংসাধয়েত্ ॥ ১০০ ॥

BENGALI.—বাহু পশ ইন্দ্ৰিয় বশীকৃত্ত করিয়া, অস্ত্রনির্দ্ৰিয় মন সংযত করিয়া, শরীরকে পীড়া না দিয়া উৎসাহ অবলম্বনে ধর্ম্মাদি সমস্ত পুণ্যকৰ্ম্ম সাধন করিবে । যখন সহজসুখী ও স্বাদুভোজী ব্যক্তি ক্রমশ বাহু অস্ত্র পরিত্যাগ করিবে ॥ ১০০ ॥

ENGLISH.—Bringing the host of senses under subjugation and controlling the mind, one may secure all objects or aims without decaying his body by asceticism. (100).

पूर्वां सभ्यां जपं स्तिष्ठत् सावित्री मार्कदर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

PROSE.—पूर्वां सभ्यां मार्कदर्शनात् सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् पश्चिमां (सभ्याम्) तु आसम्यग्दक्षविभावनात् सावित्रीं जपन् समासीनः (स्यात्) ॥ १०१ ॥

KULLUKA.—पूर्वां सभ्यामिति । पूर्वां सभ्यां पश्चिनामिति च कालाध्वनोरत्यन्त-संधीमे द्वितीया, प्रथमसभ्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमान्तु सभ्यां सावित्रीं जपन् सम्यङ्नक्षत्रदर्शन-पर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वात् जपः प्रधानं स्थानासने त्वङ्गे, फलवत्-मन्त्रिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् । सम्यग्दक्षविधिप्रो वेदपुष्पेन युज्यते । सङ्कल-कृतफलस्य इति च पूर्वं जपत् फलसुकुम् भंघातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । सभ्याकालश्च सुहूर्तमात्रं तदाह योगियाश्रवन्काः । ज्ञासहजौ तु सततं दिवसानां श्याक्रमम् । सभ्या सुहूर्तमान्तु ज्ञासे हजौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

KULLUKA EXPLAINED.— तिष्ठेत् = “आसनादुत्थाय निवृत्तगति रेकत्र देशे कुर्यात् ।” Leaving his seat and standing, one will utter.

GRAMMAR.—1. पूर्वाम् qualifies सभ्याम् । 2. सभ्याम् कालाध्वनो । रत्यन्तसंधीमे द्वितीया । सभ्यां व्याप्य इत्यर्थः । सम्-धै + अच् । सम्यक् ध्यायति अस्यामिति । ध्यायति दधौ अध्यासोत् । 3. सावित्रीम् कर्मणि द्वितीया Acc. of जपन् । 4. जपन् जप + शब्द । 5. मार्कदर्शनात् आ + अर्कदर्शनात् सन्धिः । आङ् मर्यादावचने इति कर्मप्रवचनीयत्वात् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अर्क-दर्शनात् । अर्कस्य दर्शनं अर्कदर्शनम् तस्यात् । न तु अव्ययीभावः आ and अर्क-दर्शनात् पदद्वयम् । Thus explain सम्यग्दक्षविभावनान् आङ् धीमे पञ्चमी । ऋचाणां नक्षत्राणां विभावनं दर्शनम् । सम्यक् ऋक्षविभावनम् सम्यग्दक्षविभावनम् । तस्यात् । 6. समासीनः सम्-आस + शानच् । आसिष्ट ।

Change of voice.—जपता स्थीयते...समासीनेन ॥ १०१ ॥

BENGALI.—पूर्व सक्रावेली र्वाधर्षनकालपर्वाल आसन हरेते उचिठ हरेरा एक हाने नैड्राहैरा सावित्री जप करिबे ; पश्चिम सक्रावेली मयाकुरण नक्षत्रधर्षन पर्वाल उगविष्टे हरेरा सावित्री जप करिबे । १०१ ॥

ENGLISH.—One should remain standing, muttering the *Gayatri* at the morning twilight till the sun is seen; and in the evening

he should remain sitting, muttering the *Gayatri*, till the stars are clearly visible. (101).

पूर्वां सभ्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमिनो व्यपोहति ।

पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

PROSE.—पूर्वां सभ्यां (व्याप्य) जपन् तिष्ठन् नैशं एनः व्यपोहति पश्चिमां (सभ्यां व्याप्य) (जपन्) समासीनः दिवाकृतं मलं हन्ति ॥ १०२ ॥

KULLUKA.—पूर्वां सभ्यामिति । पूर्वसभ्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वन्निष्ठा-सञ्चितं पापं नाशयति । पश्चिमसभ्यायान्तपविष्टो जपं कुर्वन् दिवार्जितपापं निहन्ति अत्रापि जपान् फलमुक्तं एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् । विकालसभ्याकरणात् सर्वं विप्र-शयति ॥ १०२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—पूर्वां सभ्यां पूर्ववत् कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पश्चिमां सभ्याम् do. सभ्या indicates a division of time. Hence द्वितीया by the rule कालाध्वनीः ।

GRAMMAR.—1. सभ्याम् कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 2. नैशम् qualifies एनः । निशा + अण् । 3. व्यपोहति वि - अण् - ऊह् + लट् ति । ऊहते । षीहृष्ट । 4. दिवाकृतम् दिवा इत्यव्ययम् । समासी समासः । Qualifies मलम् । 5. हन्ति अवधीत् ।

Change of voice.—जपता तिष्ठता एनः व्यपोहते । समासीनेन मलः हन्यते ॥ १०२ ॥

BENGALI.—प्रातःसकां काले नशाग्रमाने इहेरा सावित्री जप करिले रात्रिकाले अज्ञातसारे कृत पाप नष्टे हउ, साशंकाले आसने समासीने इहेरा सावित्री जप करिले विधातागे अज्ञातसारे कृत पाप नष्टे इहेरा पाप ॥ १०२ ॥

ENGLISH.—Standing up and muttering the (*Gayatri*) at the morning twilight, one expiates the sin (unwillingly done) at night ; and sitting down and muttering the *Gayatri* in the evening, he goes away with sin (unknowingly done) during day. (102).

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स यूद्भवद्विष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

PROSE.—यः तु पूर्वा (सम्भ्याम्) न तिष्ठति यथ पश्चिमां न उपास्ते सः
शूद्रवत् सर्व्वेभ्यः द्विजकर्म्मणः वहिष्कार्य्यः ॥ १०३ ॥

KULLUKA.—न तिष्ठतीति । यः पुनः पूर्व्वसम्भ्यां नानुतिष्ठति पश्चिमानु
नोपास्ते तत्तत्कालविहितं नपादि न करोतीत्यर्थः, स शूद्र इव सर्व्वेभ्यः द्विजातिकर्म्मणोऽ-
तिशिसत्कारादेरपि वहिः कार्य्यः । अनेनेव प्रत्यवायेन सम्भ्योपासनस्य नित्यतोक्ता
नित्यत्वेऽपि सर्व्वदा अपेक्षितपापघ्नस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

ELUCIDATION.—यः पूर्वा न तिष्ठति यथ पश्चिमां नोपास्ते = यः पूर्वां
पश्चिमाच्च एकतरां वा सम्भ्यां नोपास्ते ।

GRAMMAR.—1. यः Nom. verb तिष्ठति । 2. पूर्व्वाम् qualifies सम्भ्याम्
understood which is governed by तिष्ठति । 3. तिष्ठति स्या धातुर
कर्म्मकोऽपि प्राप्तार्थकत्वात् सकर्म्मकः सर्व्वेषामेव धातूनां गमनार्थप्राप्तार्थत्वादित्वात् ।
अस्यात् । 4. पश्चिमां qualifies सम्भ्याम् understood governed by
उपास्ते । 5. उपास्ते उप-आम् लट् ते । आसिष्ट । 6. शूद्रवत् अव्ययम् शूद्र
+ वति । तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरिति । ब्राह्मणेन तुल्यं अधीते ब्राह्मणवत्
अधीते । शूद्रेण तुल्यं वहिष्कार्य्यः शूद्रवत् वहिष्कार्य्यः । 7. वहिष्कार्य्यः वहिष्-
क्त + यत् । 8. सर्व्वेभ्यः qualifies द्विजकर्म्मणः । 9. द्विजस्य कर्म्म द्विजकर्म्म
यस्यै समासः तस्यात् द्विजकर्म्मणः अपादाने पञ्चमी ।

Change of voice.—येन पूर्वा न स्थीयते येन पश्चिमा नोपास्यते तेन शूद्रवत्
वहिष्कार्य्येण भूयते ॥ १०३ ॥

BENGAL.—ये वाक्त्रि आठःसकां ओ सारःसकां ना करे ताहाके शूद्रर शार
अतिशिसत्काराणि समस्त द्विजोचित कार्या इहेते वाहिर करिना दिवे ॥ १०३ ॥

ENGLISH.—He who does not stand up and mutter the *Gayatri*
at the morning twilight, and does not sit at the evening twilight
and mutter the *Gayatri*, should be expelled, like a *Sudra*, from
all the rites of a twice-born. (103).

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

PROSE.—नैत्यकं विधिं आस्थितः (द्विजः) अरण्यं गत्वा अपां समीपे नियतः
समाहितश्च (सन्) सावित्रीं अपि अधीत ॥ १०४ ॥

KULLUKA.—अपि समीप इति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनायकौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्ज्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे निवर्तेन्द्रियः समाहितोऽनन्वमना नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽनुतिष्ठामुः सावित्री-मपि प्रथमं व्याहृतिसंयुतां यद्योक्तामधीयते ॥ १०४ ॥

ELUCIDATION.—आस्थितः = “अनुतिष्ठामुः” one who intends to perform, नैत्यकं विधिम् *i. e.* ब्रह्ममन्त्रम् described in the next श्लोक which consists in reading the Vedas.

GRAMMAR.—1. नैत्यकम् qualifies विधिम् नित्य + अण् + क । 2. विधिम् Acc. of आस्थितः । वि - घा + क्तिः । 3. आस्थितः आङ् - स्था + क्तः कर्त्तरि । It has here the meaning of सन् प्रत्ययः । 4. अरण्यम् Acc. of गत्वा । 5. अपाम् शेषे षष्ठी । 6. समीपे संगता आपः यस्य इति समीपम् बहुव्रीहिः । ब्रान्तरूपसंगम्य इति अकारस्य ईकारः । अधिकरणे समीपौ । 6. निवर्तः नि - यम् + क्तः । 7. समु - चा - धा + क्तः । 8. सावित्रीम् Acc. of अधीयते । 9. अधि - इङ् + ईत् विधिलिङ् ।

*Change of voice.....*नियतेन समाह्वेनेन सावित्री अधीयते ॥ १०४ ॥

BENGALI.—बिनि ब्रह्मयज्ञरूप निःकार्ण्य अनुष्ठान करिते ईच्छुक, तनि अरण्ये वाईया जलानयरे तौरे ईन्द्रियशुद्धि संघट्टे ओ मन हिन करिण (वेत अथाग्ने अन्तर् इहेले अन्तः उत्पनिर्दे) प्रथम ओ वार्त्तात्तुय गाशजो पाठे करिनेन । (अर्थात् एकरुप करिते ब्रह्मयज्ञ सम्पादन करा बटे) ॥ १०४ ॥

ENGLISH.—One who is bent on doing the (daily) obligatory ceremonies, and has subdued his senses, should, after having gone to a forest, read, near a river or tank, the *Savitri* also being self-possessed. (104).

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्थानध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

PROSE.—वेदोपकरणे चैव नैत्यके स्वाध्याये चैव होममन्त्रेषु चैव हि अनध्याये अनुरोधः नास्ति ॥ १०५ ॥

KULLUKA.—वेदोपकरणे इति । वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिवादी नैत्यके नित्या-नुष्ठये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादौ नास्ति ॥ १०५ ॥

GRAMMAR. — 1. वेदोपकरणे उपक्रियतेऽनेन उपकरणम् सामयौ । वेदानां उपकरणं वेदोपकरणम् तस्मिन् । 2. स्वाध्यायि सु अध्यायः अध्ययनं यस्य न इति बहुव्रीहिः or सु अध्यायः स्वाध्यायः इति तत्पुरुषः । तस्मिन् । सर्वत्र विषयाधिकरणे समसौ । 3. नैत्यके qualifies स्वाध्याये । 4. होममन्त्रेषु होमानां मन्त्राः होममन्त्राः षष्ठी समसः तेषु पूर्ववत् समसौ । 5. अनध्याये न अध्यायः अनध्यायः अध्ययनाभावः तस्मिन् । 6. अनुरोधः अनुबध्यते इति अनुरोधः । अनु- रूध + घञ् । कृणुहि कृष्वे । अनुबधत् अनुरीत्सीत् अरुञ् । Verb अस्ति । अनध्यायः is described elsewhere ; it means that time when reading is prohibited.

Change of voice. — अनुरोधेन न भूयते ॥ १०५ ॥

BENGALI.—शिक्षा कर्तव्य प्रकृति वेदाङ्गे वेदपाठरूप निष्ठा कर्त्तव्य एव होममन्त्रे नान्यमपाठनक रक्षणं निश्चयि नर्तिरेव ना, अर्थात् ये दिन अथाग्रन निश्चित से दिनके ये नकल करिबे ॥ १०६ ॥

ENGLISH.—To the six subsidiary studies of the Veda (*i. e.* the *angas*), the obligatory (daily) study of the Vedas, and the *mantras* or texts for offerings to fire, no prohibition of study does apply. (105).

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्ममत्तं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

PROSE.—नैत्यके अनध्यायः नास्ति तत् हि ब्रह्ममत्तं स्मृतम् ; अनध्यायवषट्कृतम् ब्रह्माहुतिहुतम् पुण्यम् (भवति) ॥ १०६ ॥

KULLUKA.—नैत्यके इति । पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यक- नपथञ्चे अनध्यायो नास्ति यतः सततभवत्वात् सर्वं ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्मसत्त्वं तन्मन्त्रादिभिः स्मृतम्, ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतमध्ययनरूपम् अनध्यायवषट्कृतम् अनध्याय- खीकृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

ELUCIDATION.—ब्रह्माहुति = ब्रह्मैवाहुतिः । आहुतिः = हविः । तेन हुतम् हवनम् । ब्रह्माहुतिहुतम् = वेदरूपहविषा यत् हवनम् = वेदपाठरूपयज्ञकरणम् । अनध्यायवषट्कृतम् = अनध्यायेन अनध्यायकालेन वषट्कृतं गृहीतं वषट्कारमुच्चार्य यद्वात् वषट्कृतमपि वषट्करसंस्तुत्यते तस्मात् वषट्कृतं स्वीकृतमिति कुल्लुकाभ्याख्यानम् ।

GRAMMAR.—1. नैत्यके derived विषयाधारे सप्तमी । 2. अनध्यायः explained. 3. तत् refers to नैत्यकम् । 4. ब्रह्मसत्रम् विधेयविशेषणम् of नैत्यकम् । ब्रह्मैव सत्रम् कर्मधारयः । सततं भवतीति सत्रम् । सतत + वन् । नित्यत्वात् सत्रम् इत्यर्थः । 5. ब्रह्माहुतिहुतम् ब्रह्म वेदः तदेव आहुतिः हवनद्रव्यम् हुतम् ब्रह्माहुतिः । तथा हुतम् हवनम् ब्रह्माहुतिहुतम् = वेदरूपहविषायश्चकारणम् = वेदपाठरूपयज्ञकरणम् इति भावः । 6. अनध्यायवषट्कृतम् अध्ययनस्य अभावः अनध्यायः तत्पुरुषः पक्षे अयथीभावश्च तत्र क्लीबता । तेन वषट्कृतम् स्त्रीकृतम् अनध्यायवषट्कृतम् । वषट्कृतम् गतिप्रमासः । अयथात् न ईकारागामादिः अथेऽपि । 7. पुण्यम् qualifies ब्रह्माहुतिहुतम् । पू + यत् पुण्यम् by पूजो यश्चुग् ऋस्यश्च ।

Change of voice.... अनध्यायेन न भूयते । तेन ब्रह्मसत्रेण स्मृतेन भूयते । अनध्यायवषट्कृतेन ब्रह्माहुतिहुतेन पुण्येन भूयते ॥ १०६ ॥

BENGAL.—निता कर्षण वेदपाठान्दिः अनध्यायं धाटे न, केनना निता कर्षण वेदपाठकं उक्तवत् बले ; वेदरूपं हविः धात्रा ये अध्यायनरूपं वञ्चकरणं ताहा अनध्यायं दिनं कर्षकं शोकृतं (अर्थात् अनध्यायं दिने कृतं) इहेले पूजाजनकहे इय ॥ १०७ ॥

ENGLISH.—The prohibition of study does not apply to the obligatory recitation; for it is regarded as the Veda sacrifice. The sacrifice done with the (reciting of the) Veda as clarified butter, and completed (as in the case of a sacrifice with the words *Vasatkar*) with reading on a day which is though a day for general prohibition of study, is meritorious. (106).

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं चरत्येष पयोदधिघृतं मधु ॥ १०७ ॥

PROSE.—यः अब्दं नियतः शुचिः (सन्) विधिना स्वाध्यायम् अधीते एष तस्य नित्यं पयः दधि घृतं मधु चरति ॥ १०७ ॥

KULLUKA.—यः स्वाध्यायमिति । अब्दमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया वर्षमध्यके स्वाध्यायमह्वरह्विहितान्नुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो अपति तस्यैव स्वाध्यायोऽपयश्चः श्रीरादीनि चरति श्रीरादिभिर्ह्वान् पितृंश्च प्रीणाति ते च प्रीताः सर्वकामैर्लपयश्चकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः—मधुना पयसा चैव स देवांसर्पयिष्विजः । पितॄन् मधुघृताभ्याञ्च चर्षोऽधीते द्वितीयोऽव्यहम् इत्युपक्रम्य अनुष्ठीयते वेदानां पुराणा-

नाच जपस्य दैवपितृनिफलमुक्त्वा शेषे ते दत्तास्तपयन्त्येन सर्व्वकामफलैः शुभैरित्युक्त-
वान् ॥ १०७ ॥

GRAMMAR.—1. अद्भ्यम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया अपोददातीति अद्भ्यः तम्
अप् - दा + क । हायनोऽद्भ्यश्चरत्समा इत्यमरः । 2. नियतः शुचिः quali-
fy यः । 3. विधिना करणे द्वितीया वि - धा + कि । 4. स्वाध्यायम् Acc.
of अधीति 5. अधीते अधि इङ् ते । 6. नित्यम् Adv. 7. पयः दधि
घृतम् मधु Acc. of चरति ।

Change of voice.—धेन.....स्वाध्यायः अधीयते तस्य अनेन...पयं दधि घृतम्
मधु चर्यते ॥ १०७ ॥

BENGALI.—यिनि षुचि इहेहा ओ हेलिग्न मंगठ करठ यथाविधाने अस्तुतः एकटि
वत्सव ओ अतिमिन जपयञ्ज करेन, मेहे जपयञ्ज ठाहाके निशठ कौर, मधि, घृत ओ मधु
प्रदान करे । अर्थात् यिनि वेद वा पुराण जप करेन, ठाहार मेहे जपे देवताजप
कौरादि वारा तुष्ट इहेहा ठाहाके कौरादि प्रदान करिग्रा तर्पित करेन ॥ १०७ ॥

ENGLISH.—For him who being pure and self-controlled makes
according to due form the recitation for a full year, it ever flows
with milk, curds, butter and honey. (107).

अग्नीम्बनं भैक्ष्यचर्यामधःश्रय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात्कुर्व्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

PROSE.—कृतोपनयनः (ब्रह्मचारी) द्विजः आ समावर्त्तनात् अग्नीम्बनं
भैक्ष्यचर्यां अधःश्रय्यां गुरोः द्वितं कुर्व्यात् ॥ १०८ ॥

KULLUKA.—अग्नीम्बनमिति । सायंप्रातः समिद्धोभं भिन्नासमूहाहरणमखट्टा-
शयनरूपामधःश्रय्यां नतु स्थण्डिलशायित्वमेव गुरोर्नदककुम्भाद्याहरणरूपं द्वितं कृतोप-
नयनो ब्रह्मचारी समावर्त्तनपर्यन्तं कुर्व्यात् ॥ १०८ ॥

GRAMMAR.—1. कृतोपनयनः कृतं उपनयनं यस्य सः qualifies द्विजः ।
2. समावर्त्तनात् कर्मप्रवचनीया इ्योगे पञ्चमी । 3. आ अच्ययम् सर्व्यादायाम् ।
4. अग्नीम्बनम् इध्यते अनेन इति इम्बनम् अग्नेरिम्बनं अग्नीम्बनम् Acc. of कुर्व्यात् ।
5. भैक्ष्यचर्याम् भिन्नाया प्राशं भैक्ष्यम् अङ् । भैक्ष्य - चर + श । वार्त्तिकेन परि-
चर्याशब्दस्य बहुषात् चनत्रापि बहुषम् । 6. अधःश्रय्याम् अधः भूमौ एव श्रय्या
ताम् श्री + कप् । 7. द्वितम् Acc. of कुर्व्यात् ।

Change of voice.—বিজেনঃ.....অগ্নীশ্বনং মেত্যশ্বর্ষা অধঃশয্যা...হিতম্
ক্রিয়েত ॥ ১০৮ ॥

BENGALI.—বিজ্ঞাতি উপনয়ন গ্রহণান্তে যে পর্ষাস্ত শুক্লগৃহে ছাড়িয়া গৃহস্থ ধর্ম
গ্রহণার্থে পিতার বাড়ীতে প্রত্যাগমন না করেন তাবৎকাল সাগ্ন ও প্রাতে যজ্ঞকাঠ
আহরণ ও হোমকরণ, ত্রিকাসংগ্রহ, বিনা খট্টায় শয়ন, এবং শুক্লর জল ও কুণ আহরণ
প্রভৃতি হিতসাধক কর্ম করিবে ॥ ১০৮ ॥

ENGLISH.—A twice-born, invested with the sacred string,
should collect fuel for the sacrificial fire, beg alms, sleep low on
the ground, and do what is conducive to the good of his preceptor,
till the ceremony of his returning home from the preceptor's
place. (108).

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तःशक्तोऽर्थदःसाधुःस्वोऽध्याप्यादशधर्मतः ॥ १०९ ॥

PROSE.—আচার্যপুত্রঃ শূশ্রূষুঃ জ্ঞানদঃ ধার্মিকঃ শুচিঃ আप्तঃ শক্তঃ অর্থদঃ
সাধুঃ স্বঃ (এতে) দশ ধর্মতঃ অধ্যাপ্যাঃ ॥ ১০৯ ॥

KULLUKA.—কৌটিল্যঃ শিষ্যাঃধ্যাপ্য ইত্যাহ আচার্যপুত্র ইতি । আচার্য-পুত্র-
পরিচারক - জ্ঞানান্নরদাতা-ধর্মনিষ্ঠ-দার্থ্যাদিশুচি - বাস্বতযজ্ঞসমর্থধনদাতাদ্রৌহিভাত্যৌ
দশৈন-ধর্মোপাধ্যাপ্যাঃ ॥ ১০৯ ॥

GRAMMAR.—1. আচার্যস্য পুত্র আচার্যপুত্রঃ । 2. শূশ্রূষুঃ শূ শন + ড ।
3. ঞন - দা + ক । 4. ধর্ম + ডক্ । 5. আপ্ + ক্তঃ আप्तঃ । 6. শক্ত + ক্তঃ ।
7. অর্থ - দা + কঃ । 8. স্বঃ স্বকীয়ঃ । 9. ধর্মতঃ তৃতীয়াশাস্তিঃ ।
10. অধ্যাপ্যাঃ অধি - হৃৎ + গিচ্ য ।

Change of voice.—আচার্যপুত্রেষ.....স্বেন (এতে) দশমিঃ অধ্যাপ্যৈঃ
সুয়তে ॥ ১০৯ ॥

BENGALI.—আচার্যপুত্র, পরিচর্যাকারক, অস্ত্রবিদ্যাগ্রন্থ, ধর্মবিৎ, সূক্তিকা ও
জ্ঞানাদিবারা শুচি, বাস্বত, বিন্যাগ্রহণ ও ধারণে সনর্থ, ধনদাতা, অত্রৌহি ও জ্ঞাতি এই
দশজনকে অধারন করাইবে ॥ ১০৯ ॥

ENGLISH.—The son of a preceptor, a pupil willing to learn,
a communicator of some knowledge, a virtuous or pious person;

a man who is pure, a man who is trustworthy and faithful, one who is capable (of retaining what is taught), one who gives money, one who is honest and good and one who is a relative—these ten are lawfully to be taught. (109).

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्नचान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लीक आचरेत् ॥ ११० ॥

PROSE.—मेधावी अपृष्टः कस्यचित् न ब्रूयात्, अन्यायेन पृच्छतः च न ब्रूयात्, जानन् अपि मेधावी लोके जडवत् आचरेत् ॥ ११० ॥

KULLUKA.—नापृष्ट इति । यद्यन्येनात्याचरं विस्तरञ्चाधीतं तस्य तत्त्वमपृष्टः सन् न वदेत् शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यं भक्तिश्रद्धादिप्रश्रद्धासौम्यहृदयसन्त्यायः तेन पृच्छतो न ब्रूयात् । जानन्नपि हि प्राज्ञो लोके, सूक्त इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

GRAMMAR.—1. मेधा + विनिः । 2. न पृष्टः अपृष्टः । 3. कस्यचित् सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । 4. अन्यायेन प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं इति तृतीया । 5. जानन् - ज्ञा + शतृ । 6. लोके अधिकरणे सप्तमी । 7. जडवत् जड + वतिः तेन तुल्यं क्रिया वेदवतिः ।

Change of voice.—मेधाविना अपृष्टेन...उच्यते । जानता आचरेत् ॥ ११० ॥

BENGALI.—मेधावी 'शुद्ध' जिज्ञासित ना हईले आश्रय अध्यायने अक्षरबलन विम्वरता देधिषा ओ शिष्या ना हईले ताहाके किञ्च बलिबेन ना, अथवा शास्त्रागुप्तारे उक्तिशुद्धा-पूर्णक जिज्ञासा ना करिले जिज्ञासाकारोकेओ बलिबेन ना, एवओ उच्यते अवहातेई ज्ञानिषाओ लोकसमाजे सूक्तेन आश्रय वावहात करिवेन ॥ ११० ॥

ENGLISH.—No one should say (any thing of the Vedas) to any one without being asked ; nor should he answer any person asking improperly. A wise man, though he knows, should act like a dumb man (or a dullard) in the world. (110).

अधर्मोण च यः प्राह यश्चाधर्मो ण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्मेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

PROSE.—यः अधर्मोण प्राह यश्चाधर्मो ण पृच्छति तयोः अन्यतरः प्रैति विद्मेषं वा अधिगच्छति ॥ १११ ॥

KULLUKA.—उक्तप्रतिषेधश्रुतिक्रमे दोषमाह अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यथान्वायेन यं पृच्छति तथोरन्वतरो ध्यतिक्रमकारौ विधत्ते विधिषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

GRAMMAR.—1. अधर्मेण प्रकृत्यादिभ्य स्तृतीया । 2. प्राह प्र - ब्रू लट् ति । 3. तथोः निर्द्धारणे षष्ठी । 4. प्रैति स्त्रियते । प्र + एति । इ - लट्तिप् । अगान् । 5. विधिषम् Acc. of अधिगच्छति । वि - हिष् + घञ् ।

Change of voice.—येन...उच्यते येन पृच्छते अन्यतरिण प्रेयते विधिषः अधि-
गच्छते ॥ १११ ॥

BENGALI.—যিনি অধর্ম অনুসারে জিজ্ঞাসিত হইয়া উত্তর দেন এবং যিনি অধর্ম অনুসারে প্রশ্ন করেন সেই উত্তরের এক জন মৃত্যুসূত্রে পতিত হয় অথবা উভয়েই লোকের ঘেঁষের পাত্র হয় ॥ ১১১ ॥

ENGLISH.—He who says unlawfully, and he who asks unlawfully, either of these two may die or incur hatred. (111).

धर्मार्थी यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

PROSE.—यत्र धर्मार्थी न स्याताम्, तद्विधा शुश्रूषा वा अपि न (स्यात्), ऊषरे शुभं वीजमिवतत्रविद्या न वक्तव्या ॥ ११२ ॥

KULLUKA.—धर्मार्थाविति । यस्मिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थी न भवतः परिचर्या वा अध्ययनानुरूपा, तत्र विद्या नार्थकीया सुदुर्लभादिवीजमिवोषरे यत्र वीजमुत्तं न प्ररोहति स ऊषरः । न चार्थवद्ध्ये भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयं यद्येता-
वन्मन्त्रं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

GRAMMAR.—1. यत्र यद् + वल् अधिकारणे । 2. धर्मार्थी धर्मश्च अर्थश्च धर्मार्थी (इन्द्रः) पक्षे अर्थधर्मौ । धर्मोद्विष्वनियम इति वार्त्तिकान् । 3. स्याताम् अस् + याताम् । 4. तद्विधा सा एव विधा अस्या सा तद्विधा (वद्) qualifies शुश्रूषा । वि - धा + अच् । 5. शुश्रूषा - श्रु + सन् + ष । 6. ऊषरि अधिकारणे समनी । ऊष - दाङ् । ऊष + क् । ऊष - रः अक्षर्ये । 7. वीज-
मिव इवेन सह समासः विभक्त्यलोपश्च । Acc. of वक्तव्यम् understood । 8. विद्या - विद् + क्वाप् । 9. वक्तव्यं - वक् + तव्य । वपति उवाच । अवाप्सीत् ।
उच्यते । उक्तः ।

Change of voice.—धर्माध्याय्याम् न भूयेत...शुश्रूषया न भूयेत वीजेनेव विद्यया वक्तव्यया न भूयेत ॥ ११२ ॥

BENGALI.—যে শিক্ষাকে পড়াইলে ধর্ম কি অর্থ কিছুই হয় না, অথবা অনুরূপ পরিচর্যাও লাভ হয় না, উত্তর ভূমিতে যেমন উত্তম বীজ বপন করিতে নাহি, একরূপ শিষ্যও তখনই বিদ্যার উপদেশ করিবে না ॥ ১১২ ॥

ENGLISH.—Where there may not be virtue or wealth, or proper service and obedience, there no instruction should be imparted as seed is not sown in a barren soil. (112).

विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

PROSE.—ब्रह्मवादिना विद्यया एव समं कामं मर्त्तव्यम् घोरायां आपदि अपि हि एनां तु इरिणे न वपेत् ॥ ११३ ॥

KULLUKA. — विद्ययैव । विद्ययैव सच्च वेदाध्यापकेन वरं मर्त्तव्यं नतु सर्वथाध्यापनयोग्यशिक्ष्याभावे अपात्राद्यैतां प्रतिपादयेत् । तथाच कान्दीम्यब्राह्मणं विद्यया शार्द्धं सिध्यत न विद्यामूर्षरं वपेत् ॥ ११३ ॥

GRAMMAR — 1. ब्रह्मवादिना ब्रह्म वेदं वदितुं शीलमस्य स ब्रह्मवादी तेन । वेदवक्त्रा कर्त्तरि ढतीया । 2. विद्यया समम् योगे सद्धार्ये ढतीया । 3. कामम् Adv. अव्ययम् अकासालुमती कामम् । 4. मर्त्तव्यम् स + भावे तव्य । सिध्यते मरिष्यति अद्भन । 5. घोरायाम् qualifies आपदि । हन् + अच् हन स्थाने घुरादेशः by हन्नेरच् घुर् च । 6. आपदि अधिकरणे सप्तमी । 7. एनाम् Acc. of वपेत् । 8. इरिणे ऊपर, शून्ये स्थाने । अधिकरणे सप्तमी । ऋ + इणच् by अत्तः क्तिद्ध । “इरिणं शून्यम्” Bhatto. 9. वपेत्—वप + यात् ।

Change of voice. — ब्रह्मवादी...सिध्यत । एषा न लप्येत ॥ ११३ ॥

BENGALI.—বেদের অধ্যাপক বরং বিদ্যা লইয়াই শ্রিষ্ট হইবেন, তথাপি অধ্যাপনযোগ্য পাত্রের অভাবে উত্তর ভূমিতে (অপাত্রে) এই বিদ্যাবীজ বপন করিবেন না ॥ ১১৩ ॥

ENGLISH.—A teacher of the Veda should rather die with his learning (not communicated to any one); even in great distress he should not sow it in an unfertile soil. (113).

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शिवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

PROSE.—विद्या ब्राह्मणं एव आह ते शिवधिः अस्मि मां रक्ष असूयकाय मां मादास्तथा (सति) वीर्यवत्तमा स्याम् ॥ ११४ ॥

KULLUKA.—अस्यानुवादमाह विद्या ब्राह्मणमिति । विद्याधिष्ठात्री देवता कश्चिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्य एवमवदन् तवाहं निधिरस्मि मां रक्ष असूयकादिदोषघ्ने न मां वदेः तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथा च कान्दोग्यब्राह्मणं, विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालय अमर्हते मानिने नैवमादा शोपाय मां श्रेयसा तंऽहमस्मीति ॥ ११४ ॥

GRAMMAR. —1. विद्या Nom. to the verb आह । 2. ब्राह्मणम् Acc. of एव, कर्मणि द्वितीया । 3. आह governs वाक्यार्थे । from ते - to अप्रमादिने of the next sloka. 4. ते शिवे षष्ठो । 5. शिवधिः or शिवधिः शी + वन् शिव । शिव - धा + किः । निधिर्ना शिवधि भेदाद्व्यमरः । विशेष्य विशेषणम् of अहम् understood. 6. माम् Acc. of रक्ष । 7. माम् Acc. of मादाः । 8. असूयकाय सम्प्रदाने चतुर्थी । असूय -- म्बुल् । असूयति । 9. दाः दा + लृट् स । न माङ्गुगे इत्यङ्गागमनिषेधः । 10. अतिशयेन वीर्यवती वीर्यवत्तमा वीर्य + मनुप् + तमप् । 11. स्याम् अस + घाम ।

Change of voice.—विद्यया.....उच्यते । शिवधिना मया भूयते । त्वया अहं रक्ष्ये ।...अहम् मा दिधि वीर्यवत्तमया मया भूयते ॥ ११४ ॥

BENGALI.—विद्यार अधिष्ठात्री देवता कौन अध्यापक ब्राह्मणेर निकटे आसिरा बलिब्राह्मिणेन—आमि তোমার নিধিরূপ, তুমি আমাকে পালন কর, আমাকে অসূয়ানীক পাজে অর্পণ করিও না, তাহা হইলে আমি অধিকতর বলশালিনী হইব । ১১৪ ।

ENGLISH.—(The goddess of) learning coming to a Brahman says :—“I am your treasure, guard me. Do not impart me to a spiteful man ; then I shall be strongest.” (114).

यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

PROSE. — यं एव तु शुचिं नियतं ब्रह्मचारिणं विद्याः निधिपाय अप्रमादिने तस्मै विप्राय मां ब्रूहिः । ११५ ॥

KULLUKA.—यनिति । यमेव पुनः शिष्यं शिष्यं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

GRAMMAR. — 1. यम् कर्मणि द्वितीया । Governed by विद्याः यम् is qualified by विषेय विशेषणानि । 2. शिष्यम् । 3. नियतम् । 4. ब्रह्मचारिणम् । 5. विद्याः विद् + यास् । वेत्ति विवेद विदाद्यकार अवेदीत् विदाङ्-रोत् । 6. निधिपाय qualifies विप्राय । नि - धा + कि । निधि - पा + क । 7. अप्रमादिने न प्रमादी अप्रमादी तस्मै अप्रमादिने नञ् समासः । प्र - माद्यतीति प्रमादी तस्मै । Qualifies विप्राय । 8. तस्मै qualifies विप्राय । 9. विप्राय क्रियायहणमपि कर्तव्यमिति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । 10. माम् Acc. of ब्रूहि । 11. ब्रूहि—ब्रू + हि । अबोचत् अबोचत ।

Change of voice. — यः.....शुचिः नियतः ब्रह्मचारी विद्येत.....अहं... उच्यं ॥ ११५ ॥

BENGALI.—याहाके श्रुति मन्त्रतेल्लिख ब्रह्मचारी जानिबे; विद्यारूप निधिर-श्रुतिपालक मावधान सेहे विषेय निकट आनाके उपदेश दिबे । ११५ ॥

ENGLISH.—“But impart me to that Brahman who guards his treasure, is never careless, and whom you may know to be a pure and self-restrained student observing the vow of celibacy.” (115).

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानाद्वाप्नुयात् ।

स ब्रह्मक्षेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

PROSE. — यः तु अधीयानात् अननुज्ञातं ब्रह्म अवाप्नुयात् सः ब्रह्मक्षेयसंयुक्तः (सन्) नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

KULLUKA. — ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानात् अन्वं वा कश्चिदध्यापय-तत्तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेदक्षेययुक्तो नरकं गच्छति तस्मादेतन्न कर्त-व्यम् ॥ ११६ ॥

GRAMMAR. — 1. यः Nom. verb अवाप्नुयात् । 2. अननुज्ञातम् may be taken as an adverb of अवाप्नुयात् or as an adj. of ब्रह्म । न अनुज्ञातं अननुज्ञातम् । 3. अवाप्नुयात् अव - आप + यात् । आपत् । 4. ब्रह्म-क्षेयसंयुक्तः ब्रह्मक्षेयः क्षेयं ब्रह्मक्षेयं (वृत्तौ) तेन संयुक्तः तृतीया समासः qualifies सः क्षेययति चोरयतीति क्षेयः । क्षेय + अच् । क्षेयस्य भावः क्षेयम् । क्षेय + यत् नलोपश्च । 5. प्रतिपद्यते प्रति - पद् + लट् ते ।

Change of voice.—येन...ब्रह्म अवाप्येत तेन...नरकः प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

BENGALI.—কেহ অভ্যাসের জন্য বেদপাঠ করিতে থাকিলে অথবা অন্তর্কে পড়াইতে থাকিলে তদবস্থায় বিনা অনুমতিতে যে ব্যক্তি বেদ গ্রহণ করে, সে বেদ চুরি করার জন্য পাতকী হইয়া নরক প্রাপ্ত হয় ॥ ১১৬ ॥

ENGLISH.—He, who learns the Veda without permission from one reading or reciting it, is charged with theft of the Veda and goes to hell. (116).

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

PROSE.—यतः लौकिकं वैदिकं वापि तथा आध्यात्मिकं एव च ज्ञानं आददीत तं पूर्वं अभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

KULLUKA.—लौकिकमिति । लौकिकं अर्थशास्त्रादिज्ञानं वैदिकं वेदार्थज्ञानम् आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं यस्मान् गृह्णाति बहुमान्मध्ये स्थितं तं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणां समवायं यथोत्तरं मान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

GRAMMAR.—1. यतः आख्यातोपथोगे पञ्चमी । 2. ज्ञानम् कर्मणि द्वितीया Acc. of आददीत । It is qualified by लौकिकम् वैदिकं and आध्यात्मिकम् । 3. लौकिकम् लोक + ठक् । 4. वैदिकम् वेद + ठक् । 5. आध्यात्मिकम् आत्मानमधिकृत्य अध्यात्ममन्व्यग्रीभावः टिलोपः by न तन्निते । आध्यात्म + ठक् आध्यात्मिकम् । 6. आददीत आङ् - दा + ईत । आदित । 7. तम् Acc. of अभिवादयेत् । 8. पूर्वम् adverb. 9. अभिवादयेत् अभि - वद + णिष् + घात् । न पादस्याङ्ग्यम् इति सूत्रेण णिष् वदधातोः परस्मैपदनिषेधेऽपि “अकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव” इति भट्टोजीश्याख्यानात् परस्मैपदम् ।

Change of voice.—ज्ञानं...आददीयत सः...अभिवाद्यत ॥ ११७ ॥

BENGALI.—যাঁহা হইতে লৌকিকজ্ঞান অর্থাৎ অর্থশাস্ত্র প্রভৃতির জ্ঞান, বৈদিকজ্ঞান, কি আধ্যাত্মিকজ্ঞান লাভ করা যায়, বহুমান্ধ্য ব্যক্তি মধ্যে বর্ষমান থাকিলেও তাঁহাদিগকেই আগে অভিবাদন করিবে; (আর এক্রূপ তিনজনই উপস্থিত থাকিলে প্রথমতঃ আধ্যাত্মিক জ্ঞানদাতাকে, তৎপরে বৈদিক জ্ঞানদাতাকে, তৎপরে লৌকিক জ্ঞানদাতাকে অভিবাদন করিবে) ॥ ১১৭ ॥

ENGLISH.—One should salute first him from whom he may acquire worldly, vedic, or spiritual knowledge. (117).

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

PROSE.—सुयन्त्रितः सावित्रीमात्रसारः अपि विप्रः वरं अयन्त्रितः सर्वाशी सर्वविक्रयी त्रिवेदः अपि न (वरम्) ॥ ११८ ॥

KULLUKA.—सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिश्यान्वः नायान्वतो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविकेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयन्त्रितशब्देन विधानिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

GRAMMAR.—1. सुयन्त्रितः सम्यक् यन्त्रितः सुयन्त्रितः । 2. सावित्री-मात्रसारः सावित्री एव सावित्रीमात्रम् तदेव सारो यस्य सः सावित्रीमात्रसारः बहुव्रीहिः । 3. वरम् क्लीबे जनाक्प्रिये इत्यमरः अस्यप्रियार्थः वरशब्दः क्लीबे वर्जते । qualifies विप्रः । 4. न यन्त्रितः अयन्त्रितः । 5. सर्व्वं अश्नातीति सर्वाशी । सर्व्वं - अश् + णिनि । 6. सर्व्वं कुतूमितं विक्रीणीति सर्व्वविक्रयी । सर्व्वं - विक्री + इनिः । by कश्चिथीनिविक्रियः i. e. इनि is affixed to वि-को घातु preceded by accusative. कुतूमितं यद्दणं कर्त्तव्यं । 7. त्रिवेदः त्रयो वेदाः सन्ति यस्य स त्रिवेदः । बहुव्रीहिः । अक्षेपीत् अक्षेष्ट ।

Change of voice.—विप्रेण वरेण भूयते त्रिवेदेन न वरेण भूयते ॥ ११८ ॥

BENGAL.—शुश्रूषित् अर्थात् शास्त्राक्त विधिनियमेषु वशीकृतं ज्ञानं प्राप्तोऽपि ज्ञानिलो माञ्छु इहेवेन, आर शिन शास्त्राक्त विधिनियमेषु मानेन ना, निर्विक्र वस्तुः शान्न करेन, निर्विक्र वस्तु विक्रय करेन, तिन अग् यजूः उ साम एहे तिनटि वेष्ट ज्ञानिलेऽपि माञ्छु इहेते पात्रेन ना ॥ ११८ ॥

ENGLISH.—A Brahmin who knows but only the *Gayatri*, but who is thoroughly self-restrained is rather to be preferred ; but a Brahmin,—though he may know the three Vedas,—who is not self-restrained, who eats everything (i.e. prohibited food) and sells everything (i.e. prohibited things) is by no means to be preferred. (118).

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्यैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

PROSE.—श्रेयसा अध्याचरिते शय्यासने न समाविशेत् शय्यासनस्यैव (वृत्ते जाते) प्रत्युत्थाय एनं अभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

KULLUKA. — श्येति । श्य्या च आसनञ्च श्य्यासनं जातिरप्राणिनामिति (इन्दैकवद्भावः) तस्मिन् श्येयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा आध्याचरिते असाधारण्येन स्वीकृते उत्तरकालमपि नासीत् । सद्यश्च श्य्यासनस्यो गुरावागते उत्त्यायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

GRAMMAR. — 1. श्येयसा कर्त्तरि ढतीया । प्रशस्य + ईदसुः । 2. अध्याचरिते अधि - आङ् - चर + क्तः कर्मणि । 3. श्य्यासने श्य्याच आसनञ्च श्य्यासनम् जातिरप्राणिनामिति इन्दैकवद्भावः तस्मिन् अधिकरणे सप्तमी । शी + क्यप् । आस + ल्युट् अधिकरणे । अशयिष्ट आसिष्ट । 4. समाविशेत् सम् - आङ् - विश् + यात् । 5. श्य्यासनस्यः श्य्या च आसनञ्चः श्य्यासनं इन्दैकवद्भावः श्य्यासने तिङ्गतीति श्य्यासनस्यः । श्य्यासन - स्या + कः । 6. प्रत्युत्थाय - प्रति - उत् - स्या + ल्यप् सकारलोपः । 7. एनम् अन्वादेशे एनादेशः । Acc. of अभिवाद्येत ।

Change of voice. — समाविशेत् श्य्यासनस्येन अयं अभिवाद्येत ॥ ११९ ॥

BENGAL.—बिद्या ओ बरसे श्रेष्ठ गुरुजन वे शया ओ आसन निर्दिष्टभावे अधिकार करेन, সেই শ্রেষ্ঠ ব্যক্তি তাহা পরিভাগ করিবার পরেও বিদ্যা ও বরসে হীন-তর ব্যক্তি তাহাতে শয়ন বা উপবেশন করিবে না ; এনং স্বয়ং শয়া বা আসনস্থ থাকি কালে তাপূন গুরুজন আগমন করিলে উখিত হইয়া তাঁহাকে অভিবাদন করিবে ॥ ১১৯ ॥

ENGLISH.—One should not sit on the very seat or bed occupied by his superiors, on the approach of superior, he if sitting on a seat or bed, should stand up by way of reception and salute him (by touching his feet). (119).

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

PROSE.—स्थविर आयति (सति) यूनः प्राणाः ऊर्ध्वं उत्क्रामन्ति (युवा) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम् पुनः तान् प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

KULLUKA.—अस्यार्थवादमाह ऊर्ध्वमिति । यस्मात् यूनोऽल्पवयसो बधोविद्यादिना स्थविर आयति आगच्छति सति प्राणा ऊर्ध्वं सुत्क्रामन्ति देहादङ्घ्रिनिर्गमिच्छन्ति तान् इत्यस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः सुस्थान् करोति तस्माद्गुरुस्य प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ १२० ॥

GRAMMAR.—1. स्वविरि यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी । स्वा + किरच् । 2. आधति आ-इ + शट् । सप्तमी पुर्व्वसूत्रेण उभयव । अनात् । 3. यूनः शेषे षष्ठी । युवन् युवा यूनः । 4. वाणाः Verb उत्कामन्ति । 5. उत्-काम + अन्ति लट् । अकामीत् । 6. प्रत्यत्याजश्च अभिवादश्च प्रत्यु-त्यानाभिवादी ताभ्याम् करणे तृतीया । 7. तान् Acc. of प्रतिपद्यते ।

Change of voice.—प्राणोः उत्काम्यते (यूना) न प्रतिपद्यन्ते ॥ १२० ॥

BENGALI—विद्या ओ नष्टसे श्वविर (ज्वाष्ठ) वाङ्मि आगमन करिले अज्ञवशक् वाङ्मि प्राण देह हहेते बहिर्गमन करिते ८।२, आगत ज्वाष्ठ वाङ्मिके प्रत्यूथानपूर्वक अभिवादन करिले कनिष्ठेण प्राण पुनर्कार सूत्र হয়। অতএব জ্বাঠকে প্রত्यूথান ও অভিবাদন করিব ॥ ১২০ ॥

ENGLISH.—When an old man approaches, the vital breath of a youthful person moves upward (to pass out as it were). By rising up (for reception) and saluting (him) he gets it back (quieted down). (120).

अभिवादनशीलस्य नित्यं ब्रह्मोपसेविनः ।

चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १२१ ॥

PROSE.—नित्यं अभिवादनशीलस्य ब्रह्मोपसेविनः आयुः विद्या यशः बलं चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते ॥ १२१ ॥

KULLUKA.—इतथ फलदाह अभिवादनशीलस्येति । उक्त्याय सर्व्वदा ब्रह्मभि-वादनशीलस्य ब्रह्मोपसेविनश्च आयुःप्रज्ञावशोवलानि चत्वारि सम्यक् प्रकर्षेण वर्द्धन्ते ॥ १२१ ॥

GRAMMAR.—1. नित्यम् adv. connected with verbs in अभि-वादनशीलस्य and ब्रह्मोपसेविनः । 2. अभिवादनशीलस्य अभिवादनं शीलं स्वभावो यस्य सः तस्य बहुव्रीहिः । 3. ब्रह्मोपसेविनः ब्रह्मान् उपसेवने इति ब्रह्मोपसेवी तस्य ब्रह्म-उप-सेव + णिनिः । 4. आयुः । 5. विद्या । 6. यशः । 7. बलम् same case with चत्वारि used as noun. 8. चत्वारि 'its verb सम्प्रवर्द्धन्ते ।

Change of voice.—आयुषा विद्यया यज्ञसा बलेन चतुर्भिः सम्प्रवर्द्ध्यते ॥ १२१ ॥

BENGALI.—সতত বৃদ্ধগণের অভিবাদক ও সেবাকারী ব্যক্তিরা আয়ু, বিদ্যা, যশ ও বল এই চারিটিই বৃদ্ধি পায় ॥ ১২১ ॥

ENGLISH.—The duration of life, knowledge, fame and strength. these four,—go on increasing of him who is ever in the habit of saluting and respectfully serving the old. (121).

अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ १२२ ॥

PROSE.—ज्यायांसं अभिवादयन् विप्रः अभिवादात् परं असौनामा अहं अस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् OR.....असौ नाम अहं अस्मीति.....॥ १२२ ॥

KULLUKA.—सम्प्रत्यभिवादनविधिमाह अभिवादात्परमिति । ब्रह्ममभिवादयन् विप्रदिरभिवादात् परम् अभिवादये इति शब्दोच्चारणानन्तरम् अमुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् स्वकीयनामविशेषमुच्चारयेत् । अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वान्-स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मीधातिथिगोविन्द-राजयोरभिधानप्रमाणम् । अतएव गांतमः स्वनाम प्रोव्याहमभिवादय इत्यभिवर्देत् । सांख्यायनोऽप्यसावहर्भा इत्यात्मनो नामादिशेदित्यक्तवान् । यदि च नामशब्दग्रथनात्प्रत्यय-प्रयोगस्तदा अकारयास्य नामोऽन्ते इत्यभिधानात् प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यात् नच तत् कस्यचित् मन्मतम् ॥ १२२ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—अभिवादात्परम् = “अभिवादये इति शब्दो-च्चारणानन्तरम्” After uttering the words I salute. “असौ-नामा has been taken by Kulluka as an irregular compound word, and he explains it as “अमुकनामा” नाम may however be taken separately, but then the desired meaning cannot be deduced.

GRAMMAR.—1. ज्यायांसम् Acc. of अभिवादयन् ब्रह्म + ईयसु । 2. विप्रः Nom. to the verb कीर्त्तयेत् । 3. अभिवादात् अन्यारादिति पञ्चमी in connection with परम् । 4. असौ-नामा अहः नाम यस्य सः असौ-नामा (Irregular) बहुव्रीहिः । Or असौ अहम् and take नाम as separate, अव्ययम् which means अमुकेन नाद्या प्रसिद्धः अहम् । 5. स्वं qualifies नाम Acc. of परिकीर्त्तयेत् । 6. परिकीर्त्तयेत्—परि- कृत् - णिच् स्वार्षे + यात् । कीर्त्तयति अघोरकृतम् अघिकीर्त्तम् । कीर्त्तयेत् ।

Change of voice.—अभिवादयता विप्रेष असौ-नाम्ना मया कृत्यते इति नाम-कीर्त्तयेत् ॥ १२२ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणादि वर्षजय वृद्धके अतिवादन करिवार काने "अतिवादन करितेहि" এই মত উচ্চারণ করিবার আবাবহিত গত্রেই "আমি অমুকনামী (বাক্তি) হই" ইহা বলিয়া নিজের নাম উচ্চারণ করিবে । (অর্থাৎ "অতিবাধন করি, আমি বক্তব্য মর্মা" এক্রণ বলিবেন ॥ ১২২ ॥

ENGLISH.—A Brahmin saluting an old man should after salutation utter his own name thus, "I am so and so, i.e., my name is so and so." (122).

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमितिब्रूयात्स्त्रियःसर्वास्तथैवच ॥ १२३ ॥

PROSE.—ये केचित् नामधेयस्य अभिवादं न जानते ; प्राज्ञः तान् (अभिवादये)

अहमितिब्रूयात् सर्वाः स्त्रियः तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

EXPL.—ये केचित् अभिवादाः जनाः नामधेयस्य उच्चारितस्य अभिवादं अभि-
वा-दये एमशर्माहं इत्यस्य अर्थं संस्कृतानभिज्ञत्वात् न जानते वोऽङ् न शक्नुवन्ति तान्
अभिवादनीयान् जनान् प्राज्ञः विद्वान् अहमिति अर्थात् अभिवादये अहं इतिमात्रं
न तु स्वकीयनामोच्चारणपूर्वकम् ब्रूयात् तथा अभिवादनीयाः सर्वाः स्त्रियः ब्रूयात्
अभिवादनकाले इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

KULLUKA. — नामधेयस्येति । नामधेयस्य उच्चारितस्य मतो ये केचिदभिवादाः
संस्कृतानभिज्ञतया अभिवादार्थं न जानन्ति तान् प्रत्यभिवादानेऽप्यसमर्थत्वात् प्राज्ञ
इत्यभिवादाशक्तिविज्ञोऽभिवादयिता अभिवादयेऽहमित्येवं ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव
ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

GRAMMAR. — 1. केचित् Nom. to the verb जानते । 2. नामधेयस्य
शेवे षष्ठी । नाम + धेय स्वार्थे । 3. अभिवादम् Acc. of जानते । अभि + वद +
अच् । 4. प्राज्ञः जानातीति ज्ञः विशेषणञ्च; प्राज्ञः स्वार्थे अच् । 5. तान् गौणकर्त्तव्यं
of ब्रूयात् ब्रूयातीर्हकर्त्तव्यत्वात् अहमिति वाक्यार्थः मुख्यं कर्म । 6. सर्वाः
qualifies स्त्रियः । 7. स्त्रियः गौणं कर्म of ब्रूयात् । In the accusative
case plural we have स्त्रीः as well as स्त्रियः by वामशब्दोः i. e. अनि
श्चि च विभक्तौ स्त्रीशब्दस्य इयञ् वा स्यात् । स्त्री स्त्रियम् — स्त्रियौ, स्त्रियः स्त्रीः ।
8. ब्रूयात् । ब्रू + घात् । षष्ठीचत् ।

Change of voice.—येः केचित् अभिवादः न ज्ञायते ते प्राज्ञेन अहमिति
उच्येरन् सर्वाः स्त्रियः तथा उच्येरन् ॥ १२३ ॥

BENGALI.—यदि अतिवादनोप वाङ्मि उक्तरिक्त नायमहयोगे अतिवादनस्य अर्थ बुझिते ना पात्रेन, তবে তাঁহাকে “আমি অতিবাদন করি” এইমাত্র বলিবে; অতিবাদন যোগ্য স্ত্রীলোকদিগকেও একরূপ বলিবে ॥ ১২০ ॥

ENGLISH.—A wise man should address those who do not understand the meaning of the same so uttered, in the following form:—“I bow to you”. And he should address all women (deserving of respect) in the same way. (123).

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

PROSE.—अभिवादाने स्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दं कीर्त्तयेत्, भोभावः हि ऋषिभिः नाम्नां स्वरूपभावः स्मृतः ॥ १२४ ॥

KULLUKA.—भोः शब्दमिति अभिवादाने यत्रास प्रयुक्तं तस्यान्ते भोः शब्दं कीर्त्तयेत् अभिवादानुसन्धोपनायम् अतएवाह नाम्नामिति भो इत्यस्य भो भावः सत्ता साऽभिवादानाम्नां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृतः । तस्मादेवमभिवादानवाक्यम् अभिवादये शुभशर्माहर्मास्य भोः ॥ १२४ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—नाम्नां = “अभिवादानाम्नाम्” अभिवादनोपस्य “नाम्नां स्वरूपभावः” स्वरूपस्य अवस्थानिशेषः अन्तर्गतं भोः शब्दः अभिवादनोपजनस्य नाम्नः प्रतिनिधिरित् । भोःशब्दप्रयोगेन अभिवादाने अभिवादनस्य जनस्य नाम्ना एव आह्वानं भवेत् ।

GRAMMAR.—1. अभिवादाने विषयाधारे सप्तमो । 2. स्वस्य शेषे षष्ठी । 3. नाम्नः शेषे षष्ठी । 4. अन्ते अधिकरणे सप्तमो । 5. भोः शब्दम् Acc. of कीर्त्तयेत् भोः इति शब्दः । भोःशब्दः कर्मधारयः । तम् । 6. भोभाव भोः इत्यस्य भावः भोभावः षष्ठीसमासः । Same case with स्वरूपभावः । भोस् is the word. It becomes भोः । भोः + भावः = भोभावः by हलि सर्वेषाम् अर्थात् सर्वेषां मनेन हलि परे स स्थानीय रुकारजात यकारस्य लीपः स्यात् । किन्तु भोः अच्युत becomes भोरु अच्युत and then भोयच्युत । भोः देवाः यकार drops we get भो देवाः । 7. भोःशब्दम् भोः इति शब्दः भोःशब्दः कर्मधारयः । तम् । भोस् + शब्दः = भोः शब्दः भोः remains as it was, because श is not अच् vide भो भगो अर्घो अवर्षपूर्वस्य योऽग्नि । 8. ऋषिभिः कर्त्तरि द्वितीया । 9. नाम्नाम् शेषे षष्ठी । 10. स्वरूपभावः स्व रूपं स्वरूपं तस्य भावः ।

Change of voice.—भोःशब्दः कीर्त्तयत । भोभावेन...स्वरूपभावेन स्फुटीन भूयते ॥ १२४ ॥

BENGALI.—अभिवादनकाले अभिवादनकारी वाक्त्रि निज नामेर पत्रे ङोः नन् उच्चारण करिवे, केनना ब्रविगण बलिग्राहेन, अभिवादाने ङोः शब्देर सत्ता अति-पान्नीय वाक्त्रि नानेर रूप विशेष बलिग्रा गणा । अतएव अभिवादनकाले “अभि-वादाने अमुक शर्माइहमनि ङोः” एहेरूप बलिबे ॥ १२४ ॥

ENGLISH.—In (the time of) saluting, one should mention the word “Bhoh,” (oh), after having uttered his own name. The existence or mention of the word “Bhoh” is looked upon by sages as a representative of the name (of the person addressed). (124).

आयुषान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोच्चरः प्रुतः ॥ १२५ ॥

PROSE.—अभिवादाने (कृते सति) विप्रः आयुषान् भव सौम्येति वाच्यः, अस्य नाम्नः अन्ते अकारश्च पूर्वोच्चरः प्रुतः कार्यः ॥ १२५ ॥

EXPL.—अभिवादाने अभिवादानेन अभिवादाने कृते सति, विप्रः अभिवादकः विप्रादिः, आयुषान् विरायः, भव सौम्य शोभन इति वाच्यः वक्तव्यः अभिवादनोद्येन वनेन, अस्य अभिवादकस्य नाम्नः अन्ते वर्त्तमानः अकारः अकारादिस्वरः, अन्ते अग्रने सति पूर्वोच्चरः व्यञ्जनात् पूर्ववर्त्ती स्वरः प्रुतः विमाताविगिष्टः कार्यः करणीयः । अकारश्चेन स्वरमात्रं उपलक्षितम् ॥ १२५ ॥

KULLUKA.—आयुषानिति । अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादयिवा अभिवादको विप्रादिः आयुषान् भव सौम्येति वाच्यः । अस्य अभिवादकस्य यत्रान् तस्यान्ते योऽकारादिः श्वरो नाम्नःकारान्तस्त्वनियमाभावात् स प्रुतः कार्यः स्वरापेक्षे-दकाराद्यन्तत्वं व्यञ्जनात्पि नास्ति सम्भवात् पूर्वं नामगतमच्चरं संश्लिष्टं यस्य न पूर्वोच्चरः तेन नागन्तरपक्षे चकारादिः स्वरः प्रुतः कार्यः । एतच्च वाक्यस्य टेः प्रुतः उदात्त इत्यस्यानुवृत्तौ प्रत्यभिवादे अशुद्ध इति प्रुतं स्वरं पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातश्च वृत्तिकृता वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनात्स्वैव टेः प्रुतो यथा स्यादिति तस्मादोद्देशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुषान् भव सौम्य शुभशर्मन् एवं चयिष्यस्य बलवर्त्तन् एवं वैश्यस्य वसुभूते । प्रुतो राजन्वविशां वेति कात्यायनवचनात् अत्रिष-वैश्ययोः पक्षे प्रुतो न भवति । शूद्रस्य प्रुतो न कार्यः, अशुद्ध इति पाणिनिवचनात् । स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्रुतः गोविन्दराजसु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्षोपपदं नित्यं प्रागभिवाय प्रत्यभिवादनवाक्ये आयु-

आयु भव सौम्य मद्र इति निष्पपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निर-
ज्ञापयति । धरषोधरोऽपि आयुषान् भव सौम्येति सम्बुद्धिविभक्त्यान् मनुवच-
पश्यन्नपि असम्बुद्धिप्रथमैकवचनानाम् अनुज्ञशर्मा इत्यादाहरन् विषयपर्युपेक्षसौ-
एव ॥ १२५ ॥

KULLUKA EXPLAINED. — Panini's Grammar is held as a
स्मृतिः, Sankaracharya on more than one occasion cites Pani-
ni's Sutras as "इति पाणिनि स्मृतेः ।" Hence Kulluka Bhatta cites
Panini and Katyayana as supplementing Manu's code here.
Manu lays down "नास्त्रं अन्ते अकारः पूर्वोचरो वा यथाप्राप्तं द्रुतः कार्यः ।"
Panini lays down वाक्यस्य टिः द्रुत उदात्तः प्रत्यभिवादेऽगुद्रे । *i. e.* when
a Sudra is not the saluter, the टिः of the सम्बोधनवाक्य should
be द्रुतः and उदात्तः । Brittikar explains टिः as व्यञ्जनान्तस्त्रैव टिः स्वरान्त-
तु स्वर एव टिः । Panini prohibits द्रुतता as to the Sudra, Katya-
yana prohibits द्रुतता in the case of females also. द्रुतता of a
Khatriya and Vaishya saluter's name is optional. Thus Manu
and Panini together make the injunctions complete.

आयुषान् भव ³देवदत्तः । आयुषान् भव इन्द्र³वर्धनः । आयुषान् भव इन्द्र-
³पालितः । The figure 3 indicates द्रुतता, underlining indicates उदात्त
स्वरता । It will be द्रुत and उदात्त both. अकारः here indicates
vowels generally.

.GRAMMAR.—1. आयुषान् आयुष् + मतप् । इ-उसि णित् । विशेष-
विशेषण of त्वम् understood. 2. सौम्य सम्बोधनेच इति प्रथमा । 3. वाच्यः
अच् + ष्यत् । शब्दसंज्ञायां वाक्यम् । कर्मणि ; गौण कर्म being विप्रः which
is उक्त or expressed by ष्यत् here. मुख्यं कर्म वाक्यार्थे इतिशब्दगम्यः ।
4. अभिवाद्ने भावे समसौ । 5. अस्य शेषे षष्ठी refers to अभिवादकस्य
understood. 6. नास्त्रः शेषे षष्ठी । 7. अन्ते अधिकरणम् of विद्यमानः
क्रिया understood which is connected with अकारः । 8. अकारः
Acc. of वाच्यः अ + कारः । 9. पूर्वोचरः पूर्व्य अचरं संज्ञितं यस्य स पूर्वोचरः
qualifies अकारः which means स्वरभावम् । 10. द्रुतः द्रु + त्तः कर्षणि ।
द्रुतः is defined उच्चार्योऽगुद्रेऽदीर्घद्रुतः *i. e.* vowels which may be

measured short, long and prolated just like उ as uttered by a cock when crowing “उ-ऊ-उ” are called respectively उ, दीर्घ and प्रुत । Hence we have अ-आ-अ, इ-ई-इ. We may note here that according to Panini the vowels are classified as उ, दीर्घ प्रुत, उदात्त अनुदात्त स्वरित, and मानुनासिक, निरनुनासिक । They are altogether 132 in number. We have १८ अ, १८ इ, १८ उ, १८ ऋ, १२ ए as it has no दीर्घ, १२ ए, १२ ऐ, १२ औ, १२ षी as they have no उ । Thus there are 132 vowels, of these only प्रुत is referred to in the text. Therefore it is inaccurate to say that there are only 14 vowels as stated in Kaláp “तत्रादी अनुईश स्वराः” । This was done to meet ordinary cases.

Change of voice. - वाच्येन विप्रैश्च भूयते... अकारिण्य पूर्वाक्षरिण्य प्रुतेन वाच्येन भूयते ॥ १२५ ॥

BENGALI.—अभिवादन करा হইলে, অভিবাধ্য ব্যক্তি অভিবাধনকারীকে হে সৌমা দীর্ঘাযু: হও এই কথা বলিবেন, এবং অভিবাধনকারীর নাম স্বরান্ত হইলে নামের অন্ত্য স্বর, এবং নাম ব্যঞ্জনান্ত হইলে অন্ত্য বন্ধনবর্ণের পূর্ববর্তী স্বর প্রুত উচ্চারণ করিবেন । (অভিবাধনকারী ব্রাহ্মণ হইলে বলিবে “আয়ুযান্ ভব ³ শুভশর্শুন্,”

কত্রিয় হইলে “আয়ুযান্ ভব ³ বলবর্শুন্,” বৈশ্য হইলে বলিবে “আয়ুযান্ ভব

³ বশুভুতে । কত্রিয় ও বৈশ্যের নামে বিকল্পে প্রুত হইবে না । অভিবাধনকারী শূহ্র ৭ স্ত্রীলোকের নামান্ত্রের কোমল ও প্রুত উচ্চারণ করিয়া প্রত্যভিবাধন করিবে না । প্রত্যভিবাধন বাক্যে অভিবাধকের নাম ও গোত্র উল্লিখিত না হইলে প্রুত হইবে না । আয়ুযান্ এষি । বিজ্ঞাতি অভিবাধকের নামের পরিবর্তে ভো: শব্দ ব্যবহার করিলে ভো: প্রুত হইবে । আয়ুযান্ এষি ভো:) ॥ ১২৫ ॥

ENGLISH.—When salutation is made, a Brahmin should be addressed in return thus :—“May you have a long life, good one” and the final vowel such as a &c., of his name, and (in the case of the name ending in a consonant) the vowel preceding last consonant should be pronounced as a prolated vowel. (125).

यो न वेत्तमभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

मभिवाद्यः स विदुषा यथा मुद्गस्तयैव सः ॥ १२६ ॥

PROSE.—यः विप्रः अभिवाद्स्य प्रत्यभिवादनं न वेत्ति स विदुषा न अभिवाद्यः यथा शूद्रः स तथा एव ॥ १२६ ॥

KULLUKA.—थो न वेत्तीति । थो विप्रोऽभिवादनस्थानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानाति असावभिवादनविदुषापि स्वनामोच्चारणायुक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । अभिवाद्येऽहमिति शब्दोच्चारणमावन्तु चरणगृहणादिभूत्यसनिषिद्धं प्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

GRAMMAR.—1. अभिवाद्स्य शिषे षष्ठी । 2. प्रत्यभिवादनम् Acc. of वेत्ति ।

Change of voice.—येन विप्रेण...प्रत्यभिवादनं न विद्यते तेन अभिवाद्येण न यथा शूद्रेण तेन तथा भूयते ॥ १२६ ॥

BENGALI.—जे बाङ्गि अडिवादनेर अशूरूप प्रताडिवादन जानेना विधान् बाङ्गि ताहाके উচ্চ নিয়মে অভিবাদন করিলেই না, শূদ্রেরূপ তাহাকে লেউরূপ স্থানে চরণগৃহণ না করিয়া আনি অडিবাदन করি এই কথা মুখে উচ্চারণ করিয়া একটু অবনত হইবে মাঝ ॥ ১২৬ ॥

ENGLISH.—A Brahmin who does not know how to return the salutation should not be greeted by a learned man. He is as good as a Sudra. (126).

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् चक्षुर्वभ्युमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

PROSE.—समागम्य (समानवयस्कं अनभिवादकं अपि) (अवरवयस्कं अभिवादकं ब्राह्मणं च) कुशलं, चक्षुर्वभ्युमनामयं वैश्यं क्षेमं, शूद्रं आरोग्यं पृच्छेत् ॥ १२७ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मणमिति । समागम्य समागमे कृते अभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कम् अनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलं चक्षुर्वभ्युमनामयं वैश्यं क्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएव आपस्तम्बः कुशलमवरवयस्कं समानवयस्कं वा विप्रं पृच्छेत्, अनामयं चक्षुर्वभ्युमनामयं वैश्यम् आरोग्यं शूद्रम्, अवरवयस्कमभिवादकं वयस्कमनभिवादकमपीति, मन्वर्थमीवापस्तम्बः स्फुटयति च । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात् प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नाद्, तत्र अभिवादकेन सह समागम्यस्यार्थप्राप्तत्वात् समागम्येति निष्कृष्योक्तानुवादप्रसङ्गात् । अत्र कुशलक्षेमशब्दोत्पत्तौ समागम्यप्रदशोच समागम्यत्वात् विप्रोऽभिवाद्यमीव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

GRAMMAR.—1. समागम्य सम् - आ - गम + ल्यप् । 2. ब्राह्मणम् । 3. चक्षु-

वसुम् । 4. वैश्यम् । 5. शूद्रम् All गौणकर्त्र्य of पृच्छेत् । चत् । वन्धवी यस्य स चत् । वन्धुः निकृष्टचत् इति । मुख्यार्थः अत्र चत्प्रियमात्रम् । 6. कुशलम् । 7. अनामयम् । 8. क्षेमम् । 9. आरोग्यम् All मुख्यकर्त्र्य of पृच्छेत् आनयस्य अभावः अनामयः अभिवाद इतिवत् अव्ययीभावेन सङ्घ तत्पुरुषस्य विकल्पः अव्ययीभावे अनामयम् । न विद्यते रोगो यस्य स अरोगः बहुव्रीहिः । तस्य भावः आरोग्यम् । अरोग + ष्यञ् । 10. पृच्छेत् प्रच्छ + यात् । अप्राचीत् ।

Change of voice.—ब्राह्मणः कुशलम् चत् । वन्धुः अनामयम् वैश्यः क्षेमम् शूद्रः आरोग्यम् पृच्छेत् ॥ १२७ ॥

BENGALI.—नगागम इहेवार परे अतिवादन ना करिलेओ समानवपत्र एवः अतिवादनक अवतरवपत्र ब्राह्मणके कुशल, कश्त्रिकके अनामय, वैश्याके केम एवः शूद्रके आरोग्या जिज्ञासा करिवे । (अर्थात् कुशल, अनामय, केम ओ आरोग्या शक एकार्थ-शक इहेलेओ भिन्न भिन्न वर्णके शास्त्रोक्त भिन्न भिन्न शक नजन जिज्ञासा करिवे) ॥ १२७ ॥

ENGLISH.—After meeting, a Brahmin should be inquired about his health with the word *Kusala* (welfare); a Kshatriya with the word *anamaya* (want of disease); a *Vaisya* with the word, *Kshema* and a *Sudra* with the word *Arogya* (the state of being free from diseases). (127).

अवाच्यो दौक्षितो नाम्ना यवोयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकन्त्वेनमभिभाषित धर्मवित् ॥ १२८ ॥

PROSE. — यवोयान् अपि यः दौक्षितः भवेत् (सः) नाम्ना अवाच्यः, धर्मवित् एनं भोभवत्पूर्वकं अभिभाषित ॥ १२८ ॥

KULLUKA.—अवाच्य इति । प्रत्यभिवादनकाले अन्वदा च दौक्षणीयातः प्रथ्याबभूव्यज्ञानात् कनिष्ठोऽपि दौक्षितो नाम्ना न वाच्यः । किन्तु भोभवत्पूर्वकं दौक्षितादिशब्दैरुक्तकर्वाभिधाघिभिरिव धार्मिकोऽभिभाषित । भो दौक्षित इदं कुह भवता यजमानेन इदं क्रियतामिति ॥ १२८ ॥

GRAMMAR.—1. यवोयान् युवन् + ईयसु । 2. दौक्ष् + ऋः of दौक्षा + इत्च् । 3. नाम्ना प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया । 4. अवाच्यः न वाच्यः प्रसज्यप्रतिषेधस्य समासः । 5. धर्मवित् धर्मं वेत्तीति धर्मवित् उपपद समासः धर्म + विद् + क्त्विप् । 6. एनम् अन्वादेशे एनादेशः Acc. of अभिभाषित । 7. भो भवत्पूर्वकश्च Adv. added to अभिभाषित । भो भवत् च पूर्वो यस्मिन् तद् दद्यात् स्यात् तथा ।

बहुव्रीहिः । भोस् शब्दस्य सकारस्य लोपः इति परे इति विसर्गाभावः ।

8. अभिभाषेत अभि - भाव + ईत् ।

Change of voice.—यवौयसा...यिन दीचितेन भूयते तेन नाम्ना चवाच्येन भूयते धर्मविदा अथं अभिभाष्येत ॥ १२८ ॥

BENGALI.—यस्य कनिष्ठे वाङ्मि दीक्षित इहिले (अर्थात् कौन एख शेष करिण अवतृष ज्ञान करिणे) प्रत्याभिवादन कालेई इडक, कि अख समयेई इडक, तांशर नाम उच्चारण करिण कथा बनिवे ना, किख धार्मिक वाङ्मि एहैरूप वाङ्मिके भो ष उबए नक उच्चारणे सञ्जायण करिवेन; यथा “भो दीक्षित, बजमान महाशर, एरूप करन,” एहैरूप बनिवे ॥ १२८ ॥

ENGLISH.—A person who has got initiated into a sacrifice should not be called by his name, though he may be junior in age. A pious man conversant with rules should address him with the words “Bhoh” (oh), and “Bhavat” (your Honour). (128).

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

PROSE.—या स्त्री परपत्नी योनिः च असम्बन्धा तां भवति इत्येवं सुभगे भगिनी इति च ब्रूयात् ॥ १२९ ॥

KULLUKA.—परपत्नी इति । या स्त्री परपत्नी भवति असम्बन्धा च योनिः इति स्वस्मार्दिर्न भवति तामनुप्रयुक्तसम्भाषणकाले भवति सुभगे भगिनीति वा. वदेत् । परपत्नीयइत्यात् कन्यायां नैष विधिः । स्वसुः कन्यादिस्त्वायुषत्यादिपदैरभिभाषणम् ॥ १२९ ॥

GRAMMAR.—1. परपत्नी परस्य पत्नी परपत्नी । पत्युर्मुग् यज्ञमंथीने इति मुक् ङीप् । रूपं नदीशब्दवत् । शूद्रस्य तु पत्नीव पत्नी यज्ञसंधोगाभावात् । रूपं पत्नी पत्नियो पत्नियः इत्यादि । तव - पति + नी निपातनात् (Bhattoji). 2. असम्बन्धा न विद्यते सम्बन्धः यस्याः सा बहुव्रीहिः । 3. योनिः ऋषे इतीया । 4. ताम् गौणं कर्म of ब्रूयात् । 5. सुख्यं कर्म भवतीत्येवम् सुभगे भगिनीति च इति वाक्यार्थः । 6. भवति सम्बोधने प्रथमा । भा + डवतु भवती । भू + शब्द = भवती । 7. सुभगे सु शोभनो भगः ऐन्द्र्यं यस्याः सा सुभगा । सम्बोधने । 8. भगिनि भग + इति + ङीप् । सम्बोधने प्रथमा । भगिन्वादि गङ्गीलमिति शौहीदनिस्त्वे प्राप्तम् । वस्तुतस्तु भगशब्दः सुख्यार्थे तथापि गङ्गीलमं गत इति शौहीदनि स्त्वेवावगम्यते । एवं भगवादिशब्दाश्च ।

Change of voice.—परपत्या यथा असम्बन्धया सूचित सा.....
सूचित ॥ १९६ ॥

BENGALI.—ये स्त्री परेर पत्नी अथच यिनि उगिनौ अर्द्धति सवकाहित नहेन, सङ्गावणकाने ताहाके “भवति” “सुभगे” अथवा “उगिनि” बलिग्रा सवोधन करिबे । बाह्यर परिणम हर नाई सेई कञ्चार प्रति एरूप सवोधन करिबे ना । उगिनौर कञ्चार अर्द्धतिके आनुअति अर्द्धति शब्दे सवोधन करिबे ॥ १२७ ॥

ENGLISH.—A woman, who is another man's wife, and is not related by birth, should be addressed as “respected madam,” “good lady” or “sister” (129).

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

PROSE.—यवीयसः मातुलान् पितृव्यान् च श्वशुरान् ऋत्विजः गुरुन् प्रत्युत्थाय
असौ अहम् इति ब्रूयात् ॥ १३० ॥

KULLUKA.—मातुलांश्चेति । मातुलादीन् चागतान् कनिष्ठान् चासनादुत्थाय
असावहमिति वदेत् नाभिवादेयत् असाविति स्वनामनिर्देशः । भूयिष्ठाः खलु गुरुव
इत्युपक्रम्य ज्ञानब्रह्मतपोब्रह्मशरीरपि हारीतेन गुरुत्वक्रीतनात् तयोश्च कनिष्ठशरीरपि
सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ॥ १३० ॥

GRAMMAR. — 1 यवीयसः युवन् + ईयसुः । Qualifies मातुलान् &c. &c.
2. मातुलान् Acc. of ब्रूयात् । माह + डुलच् । मातुर्भाता । 3. पितृव्यान्
पितुर्भाता पितृव्यः । पितृ + व्यत् । By पितृव्यं मातुलं मातामहं पितामहः ।
4. श्वशुरान् श्व (आश्व) - अश्वङ् धातु + चरन् by शावशेरासौ । श्वशुरः ।
5. ऋत्विजः ऋतु + यज् + जिप् ऋतुवृत्तौ वा यजन्तीति ऋत्विजः तान् । 6. गुरुन्
Acc. of ब्रूयात् । 7. प्रति - उत् - स्था + ल्यप् । 8. असौ qualifies अहम्
Nom. to the verb भवसि understood । 9. इति मुख्यं कर्म of ब्रूयात् ।

Change of voice.—यवीयांसः मातुलाः पितृव्याः श्वशुराः ऋत्विजः
गुरुवः.....इति उत्थेरन् ॥ १३० ॥

BENGALI.—वसःकनिष्ठे मातुल, पितृवा, श्वशुर, पुरोहित, उ जानवृद्ध उपो-
वृद्ध उरुव आगमने गात्रोत्थान करिग्रा आसि अयूक एइरूपे निवेन नाम उक्तरिण
करिबे किङ्क पाद ग्रहण पूर्वक अतिवादन करिबे ना ॥ १३० ॥

ENGLISH.—One should rise up for reception and say ‘I am so
and so’ (but not touch the feet of) maternal uncles, father's

brothers, fathers-in-law, priests and preceptors who are junior in age. (130).

मातृषसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृषसा ।

सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

PROSK. — मातृषसा मातुलानी पितृषसा श्व श्रूः गुरुपत्नीवत् पूज्या (यतः) साः गुरुभार्यया समाः ॥ १३१ ॥

KULLUKA. — मातृषसेति । मातृषसादयो गुरुपत्नीवत् प्रत्युत्यानाभिवादानासनदानादिभिः सम्पूज्याः । अभिवादानप्रकरणादभिवादानमेव सम्पूजनं विज्ञायते इति समास्ता इत्यवोचत् गुरुभार्यासमानत्वात् प्रत्युत्यानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

GRAMMAR.—1. मातृषसा मातृषसा पक्षे मातृषसा । षष्ठा विकल्पे षलुक् by विभाषा स्वसृपत्योः । षष्ठी having स्वसृ and पति after it elides optionally in a compound. Thus मातृषसा and मातृषसा are both compounds. मातृषसा here स् becomes ष by मातृपितृभ्यां स्वसा i. e. स becomes ष when स्वसृ is compound with मातृ and पितृ and षष्ठी is not retained. But when षष्ठी drops optionally and it is a compound still we have मातृःस्वसा and मातृःषसा by मातृःपितृभ्यां-सन्वतरस्याम् ; in such षलुक् समास स becomes ष optionally when placed after माता and पिता । When there is no compound, we have मातृःस्वसा, पितृःस्वसा in which case no question of षत्व arises. 2. Similarly पितृषसा—we have (a) पितृःस्वसा पितृषसा पितृः—स्वसा, पितृः—षसा । 3. मातुलानी मातृर्भाता मातुलः मातृ + लुच् । मातुलस्य पत्नी मातुलानी आनुक by इन्द्र वरुणभव &c. &c. डीष् by पुंयोगादाख्यायाम् । 4. श्रूः श्वश्रूष्य पत्नी श्रूः । श्वश्रू + ऊङ् then श्वश्रूस्वोकाराकार लोपश्च । 5. गुरुपत्नीवत् गुरोः पत्नी गुरुपत्नी षष्ठी समासः पत्युर्गुण्यसंयोगे इति स्त्रियां पत्नी ङीप् । गुरुःपतिर्यस्या इति विग्रहेतु बहुव्रीहौ गुरुपत्नी or गुरुपतिः but that is not the meaning here. गुरुपत्नी + वति तेनतुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति । 6. सम्पूज्याः सम्—पूज + य + कर्मणि । 7. ता Nom. to भवन्ति understood. 8. गुरुभार्यया-दृतीया by तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां दृतीया अन्यतरस्याम् । पक्षे षष्ठी । Connected with तुल्यार्थक word समाः गुरोर्भार्या गुरुभार्या षष्ठी समासः । भ + षत् भार्यः भरणीय स्त्रियां भार्या ।

Change of voice.—मातृष्वस्रा.....संपूज्याभिः सूयते । ताभिः...
समाभिः सूयते ॥ १३१ ॥

BENGALI.—बानी, मातृलानी, गिनि ७ शास्त्रीके मननोव२ पादग्रहणपूर्वक अंगार करिवे; केनना ईश्वरा गकलेई मातार जुला ईश्वरा आंगमन करिले अछुआन करिवे ॥ १३१ ॥

ENGLISH.—A mother's sister, a maternal uncle's wife, mother-in-law, and father's sister are to be respected like the wife of a *Guru* or a teacher of the Vedas...They are equal to the wife of a *Guru*. (131).

भ्रातृभार्यापसंग्राह्या सवर्णाहृन्महृन्मपि ।

विप्रोथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

PROSE.—सवर्णा भ्रातृभार्या अहनि अहनि अपि उपसंग्राह्या ज्ञाति-
सम्बन्धियोषितः न विप्रोथ उपसंग्राह्याः ॥ १३२ ॥

KULLUKA.—भ्रातृभार्यात् । भ्रातृः सजातीया भार्या ज्येष्ठा, पुत्राप्रकरणात् उपसंग्राह्या पादयोरभिवाद्या अहृन्महृन्मपि प्रत्यहमेव अपिर्वाच्ये ज्ञातयः पितृपचाः पितृपचादयः सम्बन्धिनो मातृपचाः श्वशुरादयः तेषां पत्न्याः पुनर्विप्रोथ प्रवासान् प्रवासानमेव अभिवाद्याः न तु प्रत्यहं नियमः ॥ १३२ ॥

GRAMMAR.—1. सवर्णा समानो वर्णो यस्या मा सवर्णा । बह्व्रीहिः समानस्य सः by “ज्योतिर्जन पदरावनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवत्सुषु” एषु दादगसु उत्तरपदैषु समानस्य सः स्यात् । The four original castes are called वर्णा । The mixed castes are जाति and not वर्ण । Here वर्ण is used in the secondary sense जाति । The injunction applying to all the twice-born castes whether original or mixed *i. e.* to ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, सूत्राभिपिण्ड, माहिष्य and अश्वज्ज primarily. Vide Manu X. 14. One's brother may have an असवर्णा wife *i. e.* wife taken from a lower वर्ण which was sanctioned by law. Vide सवर्णाये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकश्चेति । कामतस्तु प्रशानाना मिमाः स्युः क्रमगो वराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य

वा च स्वा च विशः ज्युते । ते, स्वादेव राघ्नश्च ताश्च स्वाचार्यजनानः । Manu III. 12. 13. *i. e.* The three twice-born castes should first marry females of equal caste, after which the following are good wives in order. A Sudra will have a Sudra wife only. A Vaishya may have a Sudra and a Vaishya ; a Khatriya may have a Sudra, a Vaishya and a Khatriya ; a Brahmin may have a Sudra, a Vaishya, a Khatriya and a Brahmin wife. But it is recommended that a Brahmin should never marry a Sudra, though allowed (Manu X. 14.). A younger brother is to salute the wife of his elder brother every day in the morning provided she is a wife equal in caste. 2. भार्या qualified by सवर्णा । Derived. 3. भ्रातुः शिषे षष्ठी । भ्राज + ष्ट् उवादिः । 4. उप-संयाज्ञा उप-सम्-यद् + ष्यत् कर्मणि । 5. विप्रोष्य— वि-प्र-वम् + ल्यप् । अवात्सौत् । 6. अहनि अहनि वीप्सायां द्विकृतिः अघ्निकरथे मत्तसो । 7. ज्ञातिसम्बन्धिघोषितः ज्ञातयश्च सम्बन्धिनश्च ज्ञातिसम्बन्धिनः तेषां घोषितः (इन्ध and षष्ठी समास) । Acc. of उपसंयाज्ञाः whose nominative दत्तौयान्त is understood. 8. उप-सम्-यद् + ष्यत् ।

Change of voice.—भार्यया उपसंयाज्ञया भूयते । ज्ञातिसम्बन्धि-
योषिट्भिः उपसंयाज्ञाभिः भूयते ॥ १३२ ॥

BENGALI.—(জাঠে ভাতার মহাতীয়া স্ত্রীকে প্রতিদিনই অভিবাদন করিবে, কিন্তু পিতৃপক্ষীয়, মাতৃপক্ষীয় ও স্বহৃদপক্ষীয় মাছা নারীগণকে বিশেষ হইতে আগিয়াই অভিবাদন করিবে, অতাহ অভিবাদনের নিয়ম নাই, কিন্তু অতাহ অভিবাদন করিতে বাধা নাই ॥ ১৩২ ॥

ENGLISH.—An (elder) brother's wife who is of the same caste (as her husband) should be greeted every day. But the wives of kinsmen and other relations should be greeted after returning from a sojourn. (132).

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याञ्च स्वसूर्यपि ।

मातृषद्वृत्तिमातिष्ठन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

PROSE.—पितुः मातुः च भगिन्यां ज्यायस्याम् स्वस्वसरि अपि मातृवत् वृत्तिं प्रातिष्ठन् । माता (पुनः) ताभ्युः गरीयसी ॥ १३३ ॥

KULLUKA.—पितृभगिन्यामिति । पितृस्मात्पुत्र्य भगिन्यां ज्येष्ठायाश्चात्मनो भगिन्यां मातृवत्वृत्तिमातिष्ठेत् माता पुनस्त्रायो गुरुतमा । ननु मातृत्वसा मातृत्वानौ- त्यनेनैव गुरुपदोवत् पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते । उच्यते इदमेव माता ताभ्यो गरीयसीत्यनेन पितृत्वस्मानुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधि मातृगान्ना अनु- ष्ठेयते । अथवा पूर्व्वं पितृत्वसादेस्मातृवत् पूज्यत्वमुक्तम् अनेन तु खेहादिवृत्तिरप्य- तदिच्छते इत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

GRAMMAR.—1. पितुः । 2. मातुः शेषे षष्ठी । 3. भगिन्याम् अधि- करणे सप्तमी । 4. ज्यायस्याम् qualifies स्वस्वसरि प्रणस्य + ईयसु । 5. स्वस्वसरि सा स्वमा स्वस्वसा पुं वत् । तस्याम् अधिकरणे सप्तमी । 6. मातृवद् वृत्तिम् मातरि इव मातृवत् अन्वयम् मातृवत् वृत्तिः मातृवद्वृत्तिः कर्मधारयः ताम् Acc. of प्रातिष्ठन् । 7. आङ् - स्या + धात् । 8. ताभ्युः पञ्चमी विभक्ते इति विभाषे पञ्चमी । 9. गरीयसी गुरु + ईयसु ।

Change of voice.—वृत्तिः आस्थीयेत मात्रा गरीयसा मृयते ॥ १३३ ॥

BENGALI.—पितातर ओ मातातर उगिनो एवः निजेतर जोठो मशोनतर अति मातातर छात्र प्रेहादि वानहार करिवे ; माता ईं हातेर इहंतेओ वरुओण उरुओतर जानिवे । ईंहातेर आछा इहंते मातृ आछा बनवती ॥ १३३ ॥

ENGLISH.—One should behave towards a father's sister, a mother's sister, and his own elder sister in the same way as towards his mother, who is superior to them all. (133).

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्राब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

PROSE.—पौरसख्यं दशाब्दाख्यं, कलाभृतां (सख्यं) पञ्चाब्दाख्यं श्रोत्रि- यणां त्र्यब्दपूर्व्वं स्वयोनिषु स्वल्पेन अपि (भवति) ॥ १३४ ॥

KULLUKA.—दशाब्दाख्यमिति । दश अन्दा आख्या यस्य तद्दशाब्दाख्यम् अयमर्थः एकपुरवासिनां वत्यमाणविद्यादिगुणरहितानाम् एकस्य दशभिरद्वैजैह्वले सत्यपि स्वल्पमाख्यायते पुरयद्दृशं प्रदर्शनार्थं तेनेकयःमादिनिवासिनामपि स्यात् ।

गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सख्यं श्रोत्रियाणां द्वाद्वपर्यन्तं सपिण्डेषु अत्यन्ताल्पे-
नेव कालिन सह सख्यम् अपिरेवार्थे सर्व्वदीककालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

GRAMMAR.—1. पुरस्य इदं पौरम् । पौरं सख्यम् पौरसख्यं कर्मधारयः ।
सखुर्भावः सख्यम् । सखि + य । Or पौराणां पुरवासिनां सख्यं । Its
विधेय विशेषणम् is दशाब्दाख्यम् । 2. दशाब्दाख्यम् अपो ददातीति अद्दः उपपद
समासः । वत्सरः । अप -- दा + कः । दशमंख्यायुक्ता अद्दाः दशाब्दाः समाहारं कृते तु
दशाब्दी स्यात् दशाब्दा इत्याख्या यस्य तत् दशाब्दाख्यम् बहुव्रीहिः । Or दश अद्दाः
यस्य तत् दशाब्दम् दशाब्दं इत्याख्या यस्य तत् दशाब्दाख्यम् । 3. कलाभ्यताम्
शेषे षष्ठी connected with सख्यम् understood कला द्रव्यगीताख्या तां
विश्वतीति कलाभ्यतः उपपद समासः । तेषाम् । 4. पञ्चाब्दाख्यम् पञ्च अद्दः
यस्य तत् पञ्चाब्दं पञ्चाब्दं आख्या यस्य तत् qualifies सख्यम् । 5. श्रोत्रियाणास्
शेषे षष्ठी । कृन्दीऽअधीते इति श्रोत्रियः कृन्द्म् + घ निपातनात् । पधे क्वान्टसः ।
by श्रोत्रियक्कन्दीऽधीते । 6. द्वाद्वपूर्व्वम् विसंख्या अद्दाः द्वाद्वः । मध्यपदलोपो
कर्मधारयः । द्वाद्व पूर्वं यस्या तत् द्वाद्वपूर्व्वम् । बहुव्रीहिः qualifies सख्यम् ।
7. स्वयोनिसु अधिकरणे सप्तमी । 8. स्वल्पेन सु अतिशयेन अल्पः स्वल्पः ।
प्रकृत्यादिभ्य कृतीया ।

Change of voice.—दशाब्दाख्येन पौरसखीन...पञ्चाब्दाख्येन - द्वाद्व-
पूर्व्वेण भ्रूयते ॥ १३४ ॥

BENGALI.—एक नगरवासी लोकदिगेर मधो विदा ७ धनादिधारा पञ्चद-
ना धाकिले बरसे दश ब२सुर पयाञ्च नानाधिक्य श्रुले परम्पर सथा इ०वे, गीतवादित्र
आलोचनाशैलीदिगेर पाँच ब२सुर पर्याञ्च नरसेर नानाधिक्यः ७ परम्पर सथा जानिबे,
वेदअदिगेर मधो तिन ब२सुर पर्याञ्च नरसेर जेन धाकिले ७ उाहारा परम्पर सथा,
सपिण्दिगेर मधो बरसेर साथाञ्च नानाधिक्यो सथा हर । ऐ निरमित्त समयेर परई ज्योष्ठ
कनिष्ठ वावहार चलिबे ॥ १०४ ॥

ENGLISH.—Friendship among inhabitants of the same city or
town or co-villagers may be said to subsist even at the disparity
of age by ten years ; among members bearing the same art, such as
music, dancing &c. it may be said to subsist even at the disparity
of age by five years ; among students of the Vedas at the disparity
of age by three years ; and among persons related by birth it may
exist when the difference is (only) of a small time. (134).

ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् ।

पितापुत्री विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोःपिताः ॥ १३५ ॥

PROSE.—दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं भूमिपं पितापुत्री विजानीयात् तयोस्तु ब्राह्मणः पिता (भवति) ॥ १३५ ॥

KULLUKA.—ब्राह्मणमिति । दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः अविद्यं पितापुत्री ज्ञानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव अस्ति शतवर्षस्यापि पिता तस्मात् पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

GRAMMAR.—1. दशवर्षम् दश वर्षाणि वर्गानि यस्य स दशवर्षः बहुव्रीहिः तन् qualities ब्राह्मणम् । 2. शतवर्षम् पूर्व्ववत् qualifies भूमिपम् । 3. भूमिपम् Acc. of विजानीयात् भूमि-पा + कः । 4. तयोः निर्द्धारणे षष्ठौ ।

Change of voice.—दशवर्षः ब्राह्मणः शतवर्षः भूमिपः पितापुत्री ज्ञानेयाताम् । ब्राह्मणेन...पिता भूयते ॥ १३५ ॥

BENGALI.—এক বৎসর বয়স্ক ব্রাহ্মণ ও শতবৎসর বয়স্ক ক্ষত্রিয় এই উভয়কে পিতা পুত্র বলিয়া জানিবে ; যে উভয়ের মধ্যে ব্রাহ্মণকে পিতা বলিয়া জানিবে ॥ ১৩৫ ॥

ENGLISH.—Let a Brahmin of ten years of age, and a Kskatriya of hundred years, be looked upon as father and son ; of the two the Brahmin is (as respectable as) the father. (135).

वित्तं वन्धुर्व्ययः कर्म्यं विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यदुयदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

PROSE.—वित्तं वन्धुः वयः कर्म्यं (चतुष्टयम्) विद्या पञ्चमी भवति । एतानि मान्यस्थानानि (भवन्ति) यत् यदुत्तरं (तत्) गरीयः ॥ १३६ ॥

KULLUKA.—वित्तमिति वित्तं व्याघ्राज्जिह्वं धनं, वन्धुः पितृव्यादिः वयोऽधिक-वयस्कृता, कर्म्यं शौतं आर्जव, विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानम् एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यदुयदुत्तरं तत्तत्पूर्व्वस्थानं श्रेष्ठमिति बहुमान्यमैतन्के वनावल्लसुक्तम् ॥ १३६ ॥

GRAMMAR.—1. वित्तम् विद् रुधादि + क्तः भावे वित्तम् । पञ्चे कर्म्यादी विव्रम् । विद्यतेरपि विव्रः वेतेस्तु विदितः । 2. वन्धुः वन्धु + उन् । 3. वयः वय + चतुन् । 4. पञ्चमी पञ्चायां पूर्यः पञ्चमः ङीप् पञ्चमी ।

6. विद्या विद् + क्त्वाप् । प्रातिपदिकायै प्रथमा । 6. मान्यस्थानानि मान्यानि स्थानानि मान्यस्थानानि । कर्मधारयः । 7. यदुत्तरम् यस्मात् उत्तरम् यदुत्तरम् पञ्चमी समासः or (a) यत् and (b) उत्तरम् two words. (a) is an अव्यय meaning यस्मात् अन्वारादिति पञ्चमी । (b) उत्तरम् परम् । 8. गरीयः अतिशयेन गुरु गरीयः गुरु + ईयस् ।

Change of voice.—वित्तेन वत्सना वयसा पञ्चम्या विद्याया भूयते एतैः मान्यस्थानैः भूयते । येन यदुत्तरं (तेन) गरीयसा भूयते ॥ १३६ ॥

BENGALI.—छात्रकिञ्चित् धन, पित्र्वादादि मयक, अधिकवद्व्यता ७ कर्म एहे छवि एषा विद्या एहे पाँचटि माञ्जद्वर कारण गटे ; एहे पाँचटिर मधो गेति बाहोर परे छेक इहेल गेति उाहा इहेते अधिक माञ्ज, अर्थात् धन इहेते मयक, मयक इहेते वयस, वयस इहेते कर्म, कर्म इहेते विद्या अधिक माञ्ज । वदमाञ्ज विनित इहेले एहेरूपे माञ्जतार वनावल जानिये ॥ १३६ ॥

ENGLISH—Wealth, kinmanship, age, work or profession, and, the fifth, learning—these are the causes of respectability. What is stated next is superior (to what is stated before). (136).

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीगतः ॥ १३७ ॥

PROSE.—त्रिषु वर्णेषु पञ्चानां यत्र भूयांसि (यत्र) गुणवन्ति च स्युः सः अत्र मानार्हः । दशमीं गतं शूद्रः अपि (विज्ञानां मानार्हः) १३७ ॥

KULLUKA.—पञ्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां विनादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः । तेन विनवत्सल्युक्तो वयोऽधिकान्मान्यः एवं विनादितययुक्तः कर्मवतो मान्यः विनादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति तेन ह्यथोरेव विनादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीभवस्था नवव्यधिकां गतो विज्ञानानामपि मानार्हः शतवर्षाणां दशधा-विभागि दशमावस्था नवव्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“तेन ह्यथोरेव विनादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः” । This is the explanation of “गुणवन्ति” i. e. when two are rich, old &c. &c. preference will be given in favour of him who exceeds the other in these qualifications. तेन (तस्मात्) ह्यथोः

एव (इयोरिव ब्राह्मणयोः अत्रिययोः वैश्यायोर्वा) विनादिसत्ते (धनादिसत्त्वे सति)
प्रकथं : (तत्तद्विषयकं आधिक्यं) मानहेतुः (मान्यत्वकारणम्) ।

GRAMMAR.—1. वक्षेव अधिकरणे मप्रमौ । 2. पञ्चानाम् निर्धारणे षष्ठी ।
3. भूयामि qualifies मान्यव्यानानि understood वक्ष् + ईयस । 4. गुणवन्ति
(qualifies मान्यव्यानानि) means आधिक्यवृत्तानि । गुण + मत्प् । प्रथ-
माया वहवचनम् । 5. मानाहं: मानं अहंतीति मानाहं: मान - अहं + अष्
उपपद समासः । 6. दशमीम् Acc. of गतः ।

Change of voice.—यत् भूयोभिः गुणवद्भिः भूयते तेन मानाहंण भूयते
दशमीं गतेन शब्देण अपि भूयते ॥ १३७ ॥

BENGALI.—जाक्षण, कक्षिय उ देष्ण एते तिन वर्णर ग्रथो वे वाञ्छिते
धनादि पाँचটি क्षणर परक परक क्षण एकाधिक मन्नास नईमान থাকে সে বাড়ি পর পর
একটিশ্রগুক্ত বাড়ি চড়েতে মাঞ্জ, ইহেনেন । (বাটার ধন ও বন্ধুতাশ্রণ আছে তিনি
নগোণিক বাড়ি চড়েতে মাঞ্জ ; ধন, বন্ধুতা ও বগস এটে তিন শ্রগুক্ত বাড়ি কর্তবান
বাড়ি ইহেতে মাঞ্জ ; ধনাদি চারিটি শ্রণনিমিত্তে বাড়ি নিমাবান চড়েতে মাঞ্জ) । আর
(দুটেজন ধনী, দুটেজন মধ্যকাষিত, দুটেজন অধিক বগস, দুটেজন বিদ্বান উপস্থিত
থাকিলে) সেটে সেটে শ্রণ বাটার অধিক থাকে সেচেষ্টে গ্রথো তিনিই অধিক মাঞ্জ ।
২০ বৎসরের অধিক বৃদ্ধ ইহেনে শূণ্ড বিক্রগণের মাঞ্জ হয় ॥ ১৩৭ ॥

ENGLISH. - Among the three (higher) castes he is deserving of
respect in whom are found a good many superior virtues out of
these five. A *Sudra* too reaching the tenth decade (of his age) is
respectable. (137).

चक्रिणो दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

ज्ञातकस्यच राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

PROSE.—चक्रिणः दशमीस्यस्य रोगिणः भारिणः स्त्रियाः ज्ञातकस्य राज्ञः च
वरस्य च पत्न्याः दीयः ॥ १३८ ॥

KULLUKA. - अयमपि पुत्राप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते चक्रिण इति । अक्युक्त-
रथादियानाहृदस्य नवत्यधिकवयसो रोगार्त्तस्य भारपीडितस्य स्त्रियाः अचिरनिवृत्तसमा-
चरनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य पत्न्याश्चकथ्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेन
अनुधी ॥ १३८ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“अचिरनिवृत्त समावर्तनस्य” अचिरं अगति-पूर्वम् निवृत्तं सम्पन्नं समावर्तनं शुरुगृह्यात् आगमनकालीनं कर्म यच्च तस्य । This is the explanation of स्नातकः । स्नातकः means a गृहस्थाश्रमी । ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधी गृहस्थः स्नातको गृहीति हेमचन्द्रः । Here स्नातकः means a new गृहस्थाश्रमी ।

GRAMMAR.—1. चक्रिणः शेषे षष्ठी । 2. दशमीस्थस्य दशम्यां तिष्ठतीति दशमी + स्था + क्त उपपद समासः । 3. रोगिणः कृत् + घिसृन् । 4. भार + इति तस्य भारिणः । 5. स्नातकश्च । 6. राज्ञः । 7. वरस्य सर्व्वव शेषे षष्ठी । 8. दैव्यः दा + व ।

*Change of voice....*पथा देयिन भूयते ॥ १३८ ॥

BENGALI.—छक्रयुक्तं गामे आद्रोशकरी, नखइ बन्तरेर अधिक बन्ध, रोगार्ड, भारवादी, श्रो, उक्तस्य इहेते आर्द्रागत गृह्य, राज्ञी ओ वरके पथ छाड़िना निरा एकधारे त्रिरी वाहेवे ॥ १३८ ॥

ENGLISH.—Let one (stand aside and) give the path to a person driving in a wheeled carriage to a person who has reached the tenth decade of his age, who is diseased, who is carrying a burden, to a female, to a *Snataka* (a Brahmin who has just entered the 2nd stage of life the household stage), to a king; and to a bridegroom. (138).

तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातकोनृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

PROSE.—समवेतानां तेषां स्नातकपार्थिवौ मान्यौ राजस्नातकयोश्च स्नातकः नृपमानभाक् (भवति) ॥ १३९ ॥

KULLUKA.—तेषामिति । तेषामेवमिति मिलितानां देशधिपस्नातकौ मान्यौ राजस्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः अतो राजशब्दोऽत्र पूर्व्यश्लोके च न केवलमनृपजातिवचनः अविद्यजात्याश्च वा ब्राह्मणं दशवर्षन्वित्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकयज्ञवीक्ष्यर्थाच्च ॥ १३९ ॥

GRAMMAR.—1. सम् - अव - इ + क्तः । 2. तेषां निर्द्धारणे षष्ठी । 3. स्नातकश्च पार्थिवश्च स्नातकपार्थिवौ इन्द्रः । स्ना + क्तः + कः । पृथिवी + अव् ।

३. राजमानभाक् राज्ञः मानः राजमानः राजमानं भजति राजमानभाक् उपपद समासः । राजमान - भज + त्विः ।

Change of voice.—स्वातक पाठिवाभ्यां मान्याभ्यां भूयते । स्वातकेन रूप-मानभाजा भूयते ॥ १२९ ॥

BENGALI.—पूर्वोक्त समुच्चयार्थि मिलित इहेले उग्रथो राजा उ स्वातक इहे इहेजन अबनिष्ठेर माञ्च इहेयेन ; [एहले राजा असे केवल कजिय जाडोर नहे, राजा भाइहे बुकिते इहेये, केनना कजिय इहेते ये राजेन माञ्च उहा पूर्वो वना ःयेरहे] ; राजा उ स्वातक एहे उग्रथेय यथो स्वातक राजार माञ्च ॥ १०० ॥

ENGLISH.—Among all these taken together the *Snataka* and the king are respectable. And of the *Snataka* and the king, the *Snataka* is deserving of respect from the king. (139).

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

PROSE.—यः विजः तु शिष्यं उपनीय सकल्पं सरहस्यं वेदं अध्यापयेत् तं आचार्यं प्रचक्षते [मुनयः] ॥ १४० ॥

KULUKA.—आचार्यादिशब्देरिह शास्त्रे प्राथम्यवहारात् आचार्यादिशब्दाद्ये-माह उपनीयति । यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसहितं वेदशास्त्रं सर्वाम-ध्यापयति तमाचार्यं पूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्यारहस्यं मुपनिषत् । वेद-संश्लेषुपनिषदाः प्राधान्याववक्ष्या पृथक्-नद्वेषः ॥ १४० ॥

GRAMMAR.—1. यः qualifies विजः । 2. विजः वि-जन + उः । 3. उपनीय उप-नी + यप् । 4. सकल्पम् कल्पेन सह वर्तमानः सकल्पः बहुव्रीहिः तम् । कल्पमूर्तं सामवेदाङ्गं येन यज्ञकरणविषयक उपदेशः कथ्यते । 5. सरहस्यम् रहस्येन गुप्तेन उपनिषदा इत्यर्थः वर्तमानः सरहस्यं तम् qualifying वेदम् । 6. वेदम् मुख्यं कर्म of अध्यापयेत् शिष्यं कर्म by गति वृद्धि प्रत्यवसान etc. etc. शिष्यो वेदं अधीते शिष्यं वेदं अध्यापयति कर्मसंज्ञाप्रयोज्यस्य । 7. अध्यापयेत् षधि-इङ्-षिच्-यात् । षिधि आत्मन् क्रीड्जीनां षौ इति । पुक् । लुङ् षध्य-लौगपत् अध्यापिपत् । 8. आचार्यम् Acc. of प्रचक्षते । आङ्-चर + खत् गुरी । अन्वत् तु यत्प्रत्ययः by चर राडि चागुरी चर्वाह वृहभिर्नाथे आङ्-चर

+ यत्र आचार्यः दीशः । गुरौ तु आचार्यो (ख्यत्) गुरुः । Bhatto. 9. प्रव-
चते प्र - चच्, लट् अन्ते ।

Change of voice.—येन द्विजेन शिष्यः वेदं अध्याप्येत स आचार्यः
ख्यायते ॥ १४० ॥

BENGALI.—(ये) ब्राह्मण निवारक उपनयन प्रदान करत छात्राकें गुरु मन्धान
विषयक शास्त्र ओ उपनिषद् नामक गुरु विचार महित मन्त्र वेदशास्त्रा पाठ करान তাঁহাকে
गुरुनिगण आचार्या ख्यते ॥ १४० ॥

ENGLISH.—They call him an *acharya* or teacher who investing
his pupil with the sacred thread teaches him the Vedas together
with the injunctions about sacrifices, and the deeper or occult
sense of the Veda (*i.e.* the Upanishadas). (140).

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्तार्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

PROSE.—यः तु वृत्तार्थं वेदस्य एकदेशं वेदाङ्गानि वा पुनः अध्यापयति स
उपाध्यायः उच्यते ॥ १४१ ॥

KULLUKA.—एकदेशमिति । वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मण्य, वेदरहितानि
व्याकरणदीनि अङ्गानि, यो वृत्तार्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

GRAMMAR.—1. वृत्तार्थम् वृत्तये इदम् वृत्तार्थम् । 2. वेदस्य जीषे षष्ठी ।
3. वेदाङ्गानि वेदानां अङ्गानि वेदाङ्गानि । शिष्या कल्प्यो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
गणः । छन्दसां विधिति श्वेव षडहो वेद उच्यते । 4. उपाध्यायः उप - अधि -
इङ् + घञ् ।

Change of voice.—येन एकदेशं वेदाङ्गानि वा (शिष्यः) अध्याप्यते ॥ १४१ ॥

BENGALI.—यিনি যেদেৰ একাংশ অথবা বেদরহিত কেবল ব্যাকরণাদি অঙ্গ
জীৱিকানিৰ্ব্বাহেৰ জন্ত পড়াইয়া থাকেন তাঁহাকে উপাধ্যায় বলে ॥ ১৪১ ॥

ENGLISH.—He who teaches for his livelihood a part of the
Veda or the branches of learning subsidiary to the Veda is called
an *Upadhyaya* or preceptor. (141).

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते ॥ १४२ ॥

PROSE.—यः यथाविधि निषेकादीनि कर्माणि करोति अग्नेन च सम्भावयति सः विप्रः गुरुः उच्यते ॥ १४२ ॥

KULLUKA.—निषेकादीनीति । निषेको गर्भाधानं तेन पितुरयं गुरुत्वो-
पदेशः गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाश्राव्यं यः करोति अग्नेन
च संवर्द्धयति स विप्रो गुरुकथ्यते ॥ १४२ ॥

GRAMMAR.—1. विधिसनतिक्रम्य यथाविधि । 2. निषेकः आदिशेषां
तानि । 3. सम्भावयति सम्-भू+षिधि ।

Change of voice.—कर्माणि क्रियन्ते सम्भाव्यते तं विप्रं गुरुं ब्रुवन्ति ॥ १४२ ॥

BENGALI.—यिनि यथानिश्चये निषेकादि कर्म मण्णाधने कर्तव्येन, एतत् अग्नेर्वा-
त्पितृपालन कर्तव्येन तस्यै पित्रोःक गुरु इत्येव ॥ १४२ ॥

ENGLISH.—The Brahmin who does in due from the rites begin-
ning with the ceremony of impregnation, and rears up with food
is called *Guru* or father. (142).

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

PROSE.—वृत्तः यः यस्य अग्न्याधेयं पाकयज्ञान् अग्निष्टोमादिकान् मखान्
करोति इह स तस्य त्वित्क उच्यते ॥ १४३ ॥

KULLUKA.—अग्न्याधेयमिति । आहुवनीश्रायग्रान्पादकं कर्म अग्न्याधेयम् ।
षट्कादीन् पाकयज्ञान्, अग्निष्टोमादीन् यज्ञान्, हतवरणो यस्य यः करोति स तस्य
त्विगिहोच्यते इति धेयते ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमपि त्वित्कत्वात्तथासाधार्यादि
वदःत्वजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

GRAMMAR.—1. वृत्तः वृत्+क्तः । अवारोत् अवरिष्ट अवरौष्ट अहत ।
वृत् (दीर्घः) वृणाति वृणोति अवारोत् अवारिष्ट अवरौष्ट अवूर्ष्ट । 2. अग्न्याधेयम्
षट्-धा+यः भावे आधानम् इत्यर्थः । अग्ने राधेयम् षष्ठी समासः । 3.
पाकस्य यज्ञान् । 4. अग्नेः कौमः अग्निष्टोमः पत्वम् । स आदिशेषाम् तान् ।
5. मखान् Acc. of करोति । 6. वृत्तो यज्ञतीति त्वित्क । वृत्तु-यज्ञः
+क्विप् ।

Change of voice.—इतिेन येन अपराधियं पाकयज्ञाः अग्निष्टोमादयः मन्वाः क्रियन्ते तं ऋत्विजं ब्रुवन्ति ॥ १४३ ॥

BENGAL.—यथानिग्रमे निगूढ इहेषां यिनि याज्ञात् आश्वनीयादि अग्नि-उत्पानक कर्म, अष्टेकादि पाकयज्ञ, उ अग्निष्टोमादि यज्ञ कार्या करिष्या थाकेन, त्तिनि तांशत अष्टिक (पूरोहित) इन । (उक्तकारोत्त धर्मनिर्देशेन इत्नेन पूरोहितेत्त गच्छा वना निष्ठाशोभन, त्नेन पूरोहित उ आचार्येत्त छात्र मात्र इहा देखाइवार ज्ञत्त पूरोहितेत्त लक्षण वना इहेत्त) ॥ १४३ ॥

ENGLISH.—He who being requested (and engaged) does for another the rite of consecrating the fire, the *paka* sacrifices, and the sacrifices, *agnistoma* and others is called his priest. (143).

य आश्वणीत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावभौ ।

म माता स पिता ज्ञेयस्तन्न द्रुह्येत् कदाचन ॥ १४४ ॥

PROSE. — यः अवितथं ब्रह्मणा उभौ श्रवणौ आश्वणीति स माता स पिता ज्ञेयः तं कदाचन न द्रुह्येत् ॥ १४४ ॥

KULLUKA.—य आश्वणीतीति । य उभौ कर्णौ अवितथमिति वर्णस्वर-वैगुण्यरहितेन अत्यल्पेण वेदेनापूरयति स मातापिता च ज्ञेयः महोपकारकत्वगुण-योगात् अथमध्यापका मातापितृशब्दाच्चः तत्रापकुर्व्यात् कदाचनेति द्रुह्येतीति वेदे ॥ १४४ ॥

GRAMMAR. — 1. न वितथं यथा स्नात् तथा । 2. तम् Acc. of द्रुह्येत् । It ought to have been तर्क्यं in connection with द्रुह्येत् (कृषद्द्रुह्येत् सूत्रार्थानां थं प्रति कोपः) here कोप is not the meaning, but अपकार is the meaning. Hence भार्यासौख्यंति इतिवत् द्वितीया ।

Change of voice. — येन.....श्रवणौ आश्रियेते तेन माता पिता ज्ञेयेन भूयते स...द्रुह्येत् ॥ १४४ ॥

BENGAL.—बिनि प्रकृत सर उ उक्तात्तगुक्त वेद धावा इहेर्नर्न पुर्ण करिष्या पेन, त्तिनि महोपकारो वनिष्ठा पिता उ माता इन ; वेदप्रशनेत्त परेत्त कथन तांशत अपकार करिषे वना ॥ १४४ ॥

ENGLISH.—He who fills the two ears with the Veda (recited) properly and without defect is father and mother (both). Never should a man injure him. (144).

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रन्तु पितृमाता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

PURSE.—आचार्यः दश उपाध्यायान् (अपेक्ष्य) पिता आचार्याणां शतं (अपेक्ष्य) माता सहस्रं पितृन् (अपेक्ष्य) गौरवेण अतिरिच्यते ॥ १४५ ॥

KULLUKA.—उपाध्यायानीति । दशोपाध्यायनपेक्ष्य आचार्यः । आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत उपनयनपञ्चकमाधिब्रीमावाध्यापयिता आचार्यांसिभिः तमपेक्ष्य पितृकृतकर्मः । उत्पादकब्रह्मदातोः रित्यनेन सुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्य उत्कर्षं वन्द्यतीत्यादिशेषः ॥ १४५ ॥

GRAMMAR.—1. आर्- नर + ग्यन् आचार्यः । 2. उप- अधि + इ + प्रत् । 3. सहस्रम् qualifies पितृन् । शतं सहस्रं are singular but qualify plural number as their singular indicates plurality ; Acc. of अपेक्ष्य क्रिया understood. 4. गौरवेण करणे द्वितीया । 5. अतिरिच्यते अति- रिच् + लट् ने । कर्मकर्तारि ।

Change of voice.—आचार्येण दश उपाध्यायान् अपेक्ष्य.....पिता...माता... अतिरिच्यते ॥ १४५ ॥

Note.—श्रीदत्तः पच्यते this कर्मकर्तारि प्रयोग may be changed into भारवाच । श्रीदत्तेन पच्यते । [Bhatto].

BENGALI.—आचार्य दशजन उपाध्यायक, पिता एकशत आचार्याक, माता एक सहस्र पितृके गौरवे अतिक्रम করেন ॥ १४५ ॥

ENGLISH.—In point of honour and respect an *acharya* exceeds ten *Upadhyays* ; father excels a hundred *acharyas* ; and mother surpasses a thousand fathers. (145).

उत्पादकब्रह्मदातोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्महि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

PROSE.—उत्पादकब्रह्मदातोः (पितोः मध्ये) ब्रह्मदः पिता गरीयान् विप्रस्य ब्रह्मजन्म हि प्रेत्य च इह च शाश्वतम् भवति ॥ १४६ ॥

KULLUKA.—उत्पादकीति । जनकाचार्योः इतिपि पितरौ जन्मदात्तत्वात्

तयोराचार्यपिता गुरुतरः । यथाहिप्रस्य ब्रह्मगृह्यार्थं जन्म उपनयनजन्यसंस्काररूपं परलोके इह लोके च श्रावणं नित्यं ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

GRAMMAR.—1. उत्पादकश्च ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातारी तयोः । ब्रह्मणो दाता ब्रह्मदाता षष्ठीसमासः । तजज्ञाभ्यां कर्त्तरीति दादृशब्देन षष्ठी-
समासनिषेधेऽपि शेषषष्ठ्या समासस्तु घटनिर्मातुरितिवत् कैयटमतमनुसृत्य समासः ।
2. ब्रह्म-दा+क । उपपद समासः । 3. गरीयान् गुरु + ईयसु । 4. विप्रस्य
शेषे षष्ठी । 5. ब्रह्मजन्म ब्रह्मणः ब्रह्मगृह्यार्थं जन्म ब्रह्मजन्म षष्ठी समासः ।
6. प्रेत्य प्र-इ+ल्यप् । Finite verb हितम् understood. 7. श्रावणम्
श्रावत् + चष् qualifies ब्रह्मजन्म ।

Change of voice.—ब्रह्मदेन पिता गरीयसा भूयते । ब्रह्मजन्मना श्रावतेन
भूयते ॥ १४६ ॥

BENGALI.—जनक ऽ आचार्यो उच्यते पिता ; किञ्च जनक पिता इति चेत् वेदप्र-
पिता अधिकतर भाग्य ; केनना ब्राह्मणेषु पक्षे वेदप्रशिक्षणं जज्ञ उपासनारूपं जज्ञ
उत्काले ऽ परकाले ब्रह्मप्राप्तिर द्वाररूपं बलिष्ठा निष्ठा ॥ १४६ ॥

ENGLISH.—Of the two, viz. the generator, and the initiator
into the Veda, the latter, the teacher of the Veda, is a superior
father. For, the birth (or sacrament appropriate) to the reception
of the Veda is eternal for a Brahman, both here and here-
after. (146).

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

PROSE—माता पिता च मिथः कामात् एनं यत् उत्पादयतः, यत् (अयं)
योनी अभिजायते, तां तस्य सम्भूतिं (पशुसाधारण्यं) विद्यात् ॥ १४७ ॥

KULLUKA.—कामादिति । मातापितरौ यदेनं बालकं कामवशीनाम्बोऽयम्
उत्पादयतः सधवमारं तप्तस्य पश्यादिसाधारणं यद्योनी मातृकुच्चावभिजायते अङ्ग-
प्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

Note.—The text is very elliptical. The full sentence is
माता पिता च मिथः कामात् यत् एनं उत्पादयतः, अतः अयं यत् मातृयोनी जायते
तत् अस्य सम्भूतिं पशुसाधारण्यं सम्भूतिमारं विद्यात् ॥ १४७ ॥

GRAMMAR.—1. कामात् द्विती पञ्चमी । 2. मिथः अन्यघम् means परस्परं । 3. एनम् अन्दादेशे एनादेशः । 4. योनौ अधिकरणे सप्तमी । उत्पत्तिस्थाने गठनं इत्यर्थः । जायते जन लट् ति । अजनि ; वर्द्धते इत्यर्थः । 5. सम्भूतिम् Acc. of विद्यात् । 6. ताम् विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् it refers to the meaning of माता...उत्पादयतः and यत्.....जायते which is expressed by यत् which again is reproduced by ताम् ।

Change of voice.—मात्रा पित्रा च अयं यत् उत्पादयते, यत् अनेन योनां जन्वते सा तस्य सम्भूतिः (पशुसाधारणी) विद्येत ॥ १४७ ॥

BENGALI.—पिता माता परस्पर कामवशतः ये पुत्र उत्पन्न करेन, पुत्र ये मातृगर्भे वाकिंसा अणुप्रताप जात्र करे सेइरूप उत्पत्ति पशुप्रभृतिरु ३इंश धारक, ३ जन्मदारा पशु प्रभृतिर मत्रे कोन प्रभेद जन्म ना ॥ १४७ ॥

ENGLISH.—That a man is given birth to by the parents out of mutual passion, that he grows in the womb (of the mother)—know this procreation to be common with the beasts. (147).

आचार्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्देवपारगः ।

उत्पादयति सावित्वा सा सत्या साजरामरा ॥ १४८ ॥

PROSE.—वेदपारगः आचार्यः विधिवत् सावित्वा तस्य यां जातिं उत्पादयति सा सत्यां सा अजरा अमरा (भवति) ॥ १४८ ॥

KULLUKA.—आचार्यः इति । आचार्यः पुनर्व्वेदज्ञोऽयं सावकस्य यां जातिं यज्जन्म विधिवत् सावित्वाति साङ्गोपनयनपूर्व्वकसावित्वाभुवचनेनोत्पादयति सा जातिः सत्या अजरा अमरा ब्रह्मप्राप्तिकलकत्वात् उपनयनपूर्व्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थ-ज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

KULLUKA EXPLAINED).—“वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैः निष्कामस्य मोक्ष-लाभात्” वेदानां अर्थज्ञानं तदुक्तकर्त्तव्या अनुष्ठानानिच तैः कामो नश्यति तेन च अथवसिद्धौ मोक्ष इति उपनयनमेव मुख्यं जन्म नित्यञ्च तत्, मोक्षसाधनत्वात् । एवञ्चोपनयनार्थवादीऽयमिति ।

GRAMMAR.—1. विधि + वति । 2. वेदपारगः वेदानां पारः वेदपारः सं गच्छतीति वेदपारगः or पारं गच्छतीति पारगः । वेदानां पारगः षष्ठी ।

३. आचार्यः आच् - अर + ख्यत् । 4. सावित्रा करणे तृतीया । 5. आतिम् Acc. of उत्पादयति । जन + क्तिन् आतिम् । उत्पत्तिम् । 6. उत्पादयति - उत् - पठ + षिच् लट् ति । उत्पादयति = करोति उत्पत्तिं उत्पादयति would be meaningless. 7. सत्या qualifies सा । अस + शठ = रुत् । मत् + यत् नञौहितम् । 8. अजरा न विद्यते जरा-वाङ्मयम् यथाः सा अजरा बहुव्रीहिः । 9. अमरा विद्यते इति मरः स्त्रियां मरा पञ्चाद्यन् । न मरा अमरा ।

Change of voice.—वेदपारमेण आचार्येण...वा जातिः उत्पाद्यते तथा सत्या अजरया अमरया भूयते ॥ १४८ ॥

BENGAL.—मनश्च वेदस्य आश्रिता यथानिश्चयेन वेगनशन च सावित्रीनां चोत्पादकत्वेन ये जगत्पान करेण सैद् जगत्प्रकथनं वनिष्ठा अजरा 'अ अमर वतिर्वा गणा । १४८ ॥

ENGLISH.—But the birth or regeneration which an *Acharys* who has reached the end of the Vedas brings about in due form by means of the *gayatri* is true, pure, undecaying and without death. (148)

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥ १४९ ॥

PROSE.—यस्य यः अल्पं बहु वा (कृत्वा) श्रुतस्य उपकरोति तथा श्रुतोपक्रियया तं अपि इह (तस्य) गुरुं विद्यात् ॥ १४९ ॥

EXPL.—यस्य अधीयानस्य यः उपाध्यायः अल्पं बहु भूयः वा कृत्वा श्रुतस्य श्रुतेन इत्यर्थं उपकरोति हितं साधयति तथा श्रुतोपक्रियया वेददानरूपोपकारिण इत्युक्तं तम् अपि अंशेन शिक्षयितारमपि इह शास्त्रे गुरुनिर्वाचनविषयके तस्य गुरुं विद्यात् जानीयात् ॥ १४९ ॥

KULLUKA.—अल्पं वेति । श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायी यस्य शिष्यस्याल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतेनोपक्रिया तथा श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

KULLUKA EXPLAINED.—“उपाध्यायः” The word यः of this sloka refers to उपाध्यायः and not to आचार्यः, because the words “अल्पं वा बहु वा” indicate a part of the Vedas only ; and a teacher of a part has been named उपाध्यायः ।

GRAMMAR.—1. चस्य । 2. बहु Acc. of कृत्वा understood ।
3. श्रुतस्य श्रुतेन इत्यर्थः । तृतीयास्थाने षष्ठी विवक्षया । 4. यस्य शेषे षष्ठी
in connection with उपकरोति । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी एव
एधोदकस्य उपस्कुरुने पक्षे द्वितीया समुपकुरुते । 5. श्रुतीपक्रियया श्रुतस्य उप-
क्रिया श्रुतीपक्रिया तथा द्वितीया । 6. उप-कृ+ञ् । उपक्रिया ।

Change of voice....येन.....उपक्रियते सः गुरुः विद्यते ॥ १४९ ॥

BENGALI—बिनि बेषोपदेश द्वारा, बाहार अन्नई हट्टक अथवा अदिकई हट्टक
उपकार सम्पादन करेन, तनि सेहै बेषोपदेशरूप उपकरण द्वारा ताहार उक्त ईहा
जानिबे ॥ १४९ ॥

ENGLISH.—Whoever does some benefit, great or small, by
instruction in the Veda is to be known as a *Guru* on account of
that benefit by means of the Veda. (149).

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो ब्रह्मस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

PROSE.—ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता विप्रः बालः अपि
ब्रह्मस्य धर्मतः पिता भवति ॥ १५० ॥

KULLUKA.—ब्राह्मस्येति । ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्मसुपनयनं स्वधर्मस्य शासिता
वेदार्थव्याख्याता तादृशोऽपि बालो ब्रह्मस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति धर्मत इति पितृधर्मात्-
स्मिन्ननुष्ठानत्याः ॥ १५० ॥

GRAMMAR.—1. ब्राह्मस्य qualifies जन्मनः ब्रह्मण्+अण् । अजाती
वकारलोपः । 2. स्वधर्मस्य षष्ठी in connection with तजन्मः शासिता ।
No prohibition of षष्ठी by नलोकाव्यय इति । १

Change of voice...कर्त्ता...शासिता.....विप्रेण बालीन.....पित्रा
श्रयते ॥ १५० ॥

BENGALI—ये ब्राह्मण ब्राह्मजन्म अर्थात् उपनयन दान करेन, एवं स्वधर्मस्य
धर्मात् वेदस्य व्याख्या करेन, तनि बालक इहेलेও धर्माशुसार बरौजोष्ठेन पिता
न ॥ १५० ॥

ENGLISH.—Even a young Brahmin who is the author of
regeneration or Vedic birth, and who can direct and rule as to one's
own duties is lawfully the father of an old man. (150).

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

PROSE.—शिशुः कविः आङ्गिरसः पितृन् अध्यापयामास, तान् ज्ञानेन परि-
गृह्य पुत्रका इतिह उवाच ॥ १५१ ॥

KULLUKA.—प्रकृतानुरूपार्थवादमाह अध्यापयामासेति । आङ्गिरसः पुत्रो
वालः कविर्विद्वान् पितृन् गौणान् पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् तान्
ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान् कृत्वा पुत्रका इति आजुहाव इतिहोवाच्यं पुराहण-
सूत्रमाद्यं ॥ १५१ ॥

GRAMMAR.—1. आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः आङ्गिरसः । गीतप्रत्ययस्य
लृक् बहुवचने अङ्गिरसः तदगोत्रापत्यानि । अङ्गिरस् + अण् । 2. कविः विद्वान् ।
कु + इन् । 3. ज्ञानेन करणं तृतीया । 4. इतिह it has been taken as
a single अव्यय । However it may be split up as इति and इ ।
इ indicates traditional history.

Change of voice—शिशुना कविना आङ्गिरसेन पितरः अध्यापयामासिरे
ते पुत्रका इतिह ऊचिरे ॥ १५१ ॥

BENGALI.—पूर्वकाले अङ्गिरार पुत्रं तत्रेन कनिष्ठे इष्टेयां पितृकुला पितृव्य
ए अधिकवयस्य उन्पुत्र प्रकृतिके नेदपाठं कदाइयाङ्गिरसेन, एव उंहादिगके ज्ञान
घात्रा एहण करिया अर्थान् शिष्या करिया पुत्रगण वलिशा आज्ञान करियाङ्गिरसेन ॥ १५१ ॥

ENGLISH.—The wise son of Angiras, while a child, taught his
(father-like) uncles ; and taking them to be his disciples on account
of his (superior) wisdom and knowledge addressed them, so the
story goes, as "my boys." (151).

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्ववः ।

देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

PROSE.—आगतमन्ववः ते देवान् तं अर्थं अपृच्छन्त देवाः च समेत्य एतान् ऊचुः
शिशुः न्याय्यं वः उक्तवान् ॥ १५२ ॥

KULLUKA.—ते तमर्थमपृच्छन्तेति । ते पितृकुल्याः पुत्रका इत्युक्त्वा अनेन
आतन्नीयाः पुत्रकशब्दार्थं देवान् पृष्टवन्तः देवाश्च पृष्टा मिथिला एतान्बोधन् युष्मान्
यत् शिशुः पुत्रकशब्देनोक्तवान् तदुक्तम् ॥ १५२ ॥

- GRAMMAR.—1. आगतमन्ववः आगतः मनुः क्रीधोयेषां ते षडुञ्जीङिः ।
 2. अर्थम् मुख्यं कर्म of षडुच्छन् । 3. देवान् गौषकर्म of षडुच्छन् ।
 4. देवाः Nom. to the verb ऊचुः । 5. एतान् गौषकर्म of ऊचुः ।
 6. न्यायम् न्यायान् अनपेतं न्यायम् । न्याय + वत् । 7. वः गौषकर्म of उक्तवान् ।
 8. षडुच्छन् प्रच्छ लङ् अन् । प्राचां निरङ्कुशत्वादात्मनेपदम् ।

Change of voice.—आगतमनुभिः देः देवाः तं अर्थं षडुच्छन् देवैः एते ऊचिरे न्यायं यूर्यं शिशुनोक्ताः ॥ १५२ ॥

BENGALI.—पूजक शब्द सन्निहित इहेरा सेहे शिङ्गुला शिङ्गुवादि शब्दजन कृत् इहेरा देवतामिगेर निकट पूजक शब्देर अर्थ जिज्ञासा करेन ; देवतागण एकत्र मिलित इहेरा ताशदिगके बलिदाहिलेन, शिञ्जु आवाकपेई शोभादिगके पूजक बलिदा सन्निधान करिशाहे ॥ १५२ ॥

ENGLISH.—They with anger rising (in their heart) asked the gods about the (just) application of the term (i.e. the form of address). And the gods meeting together told them that the child had justly called them so. (152).

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्वदः ।

अज्ञं हि बाल मित्याहुः पितेत्येवतु मन्वदम् ॥ १५३ ॥

PROSE.—अज्ञः वै बालः भवति, मन्वदः पिता भवति हि अज्ञं बालं इति, मन्वदं पिता इत्येव आहः ॥ १५३ ॥

KULLUKA.—अज्ञ इति । वैशब्दोऽवधारणे अज्ञएव बालो भवति नत्वन्वदः मन्वदः पिता भवति मन्वदग्रहणं वेदोपलक्षणार्थं यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता ॥ १५३ ॥

GRAMMAR.—1. बालः विधेय विशेषण of अज्ञः । 2. पिता विधेय विशेषण of मन्वदः । 3. बालम् same case with अज्ञं no connection with इति which means एवम् i. e. अन्वयेन न अभिधानम् । 4. पिता इति अत्र निदानेनाभिधानान् प्रथमा ।

Change of voice.—अज्ञेन बालेन भूयते, मन्वदेन पिता भूयते, अज्ञः बालः इति मन्वदः पिता इत्युच्यते ॥ १५३ ॥

BENGALI.—वे बालि मूर्ख, अज्ञोकोठ इहेलेगे से बालिके बालक बले, वे बालि वेन; अध्यान करानि तिमि अज्ञःकनिठ इहेलेगे पिता हन ; केनना शिञ्जुगण अज्ञ बालिके बालक एव; वेदोपलक्षणोके पिता बलेन ॥ १५३ ॥

ENGLISH.—One devoid of knowledge or experience is a child ; and one who imparts instruction into the Vedas is a father. They call an inexperienced or ignorant man a child, and the initiator into the Vedas a father. (153).

न हायनेन पलितेन वित्तेन न वन्मुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

PROSE.—ऋषयः धर्मं चक्रिरे न हायनेः न पलितैः न वित्तेन न वन्मुभिः (किन्तु) यः अनूचानः स (एव) नः महान् (भवति) ॥ १५४ ॥

KULLUKA.—यस्मात् पुर्व्वेऽपि सुनथोऽन्नं बालमित्युचुः सन्तश्च पितृत्वेवा-
नवन् इत्यर्थहेतुमाह न हायनेरिति । न वद्भूमिर्व्वर्षेण केशशम्युलोमभिः युक्तैः न
वदुना धनेन न पितृव्यत्वादिभिर्व्वन्मुभावेः समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति किन्तु
ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् सम्मतः ॥ १५४ ॥

GRAMMAR.—1. हायनेः &c. हेतौ तृतीया । 2. अनूचानः अनूचानो
विनोते स्यात् साङ्गवेदविषयणे इत्यमरः । वेदस्य अनुवचनं कृतवान् अनूचानः अनु-
पूर्व्वान् वचेः कर्त्तरि कानच् । By उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । निपातनात् ।
3. नः निर्द्धारणे षष्ठी ।

Change of voice.—ऋषिभिः धर्मः चक्रे etc. ॥ १५४ ॥

BENGALI.—कनिगण निरम करिग्राहिलेन, वयम द्वारा, कि केशादिर परुता
द्वारा, कि धनद्वारा कि पित्र्वादादिसम्पत्क द्वारा अथवा এই সকল মিলিত স্তম্ব দ্বারা
মহৎ হইবে না, কিন্তু যিনি সাঙ্গ বেদে পণ্ডিত তিনিই আমাদের মধ্যে মহৎ শর
বাচ্য ॥ ১৫৪ ॥

ENGLISH.—Greatness is due not to years, not to the whiteness of hair or beard, not to wealth, and not to relationship. The sages laid down it as a rule that he who could teach the Vedas together with their subsidiary branches of study was great among them. (154).

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामिव जन्मतः ॥ १५५ ॥

PROSE.—विप्राणां ज्ञानतः, क्षत्रियाणां तु वीर्यतः, वैश्यानां धनधान्यतः,
शूद्राणां एव जन्मतः ज्यैष्ठं (भवति) ॥ १५५ ॥

KULLUKA.—विप्राणामिति ब्राह्मणानां विद्यया चविद्यायां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना श्रेष्ठत्वम् । सर्व्वेव तृतीयायै तसिः ॥ १५५ ॥

GRAMMAR.—1. विप्राणाम् श्रेवे षष्ठी । 2. ज्ञानतः करणे तृतीया स्थाने तसिः । 3. वीर्य्यतः । 4. धान्यधनतः धान्यानि च धनानि च धान्यधनानि तैः पूर्व्ववत् तसिः । 5. जन्मतः जन्मना इत्यर्थः । 6. ज्यैष्ठम् ज्यैष्ठस्य भावः । ज्यैष्ठ + षष् ।

Change of voice.—ज्यैष्ठेन (भूयते) ॥ १५५ ॥

BENGALI.—छानि द्वारा ब्राह्मणदिगेर मधे, पत्राक्रम द्वारा कश्त्रिदिगेर मधे एव वरम द्वारा शूद्रदिगेर मधे श्रोष्ठे ज्ञये ॥ १८८ ॥

ENGLISH.—Among Brahmans seniority is acquired by (or due to) knowledge; among Kshatriyas by strength, among Vaisyas by wealth and property, and among Sudras by birth. (155).

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः ॥ १५६ ॥

PROSE.—येन अस्य शिरः पलितं तेन वृद्धः न भवति, युवा अपि यः अधीयानः देवाः तं स्वविरं विदुः ॥ १५६ ॥

KULLUKA.—न तेनेति । न तेन वृद्धो भवति येनास्य युक्तकेशं शिरः किन्तु युवापि सन् विद्वान् तं देवाः स्वविरं जानन्ति ॥ १५६ ॥

GRAMMAR.—1. येन द्विती तृतीया । 2. वृद्धः वृध + क्तः कर्त्तरि । वृद्धते अवर्द्धिष्ट वृधे । 3. अधीयानः अधि - इङ् + गानच् । अधीते अव्यष्टि अव्यष्टीट । 4. देवाः Nom. to विदुः । 5. स्वविरं विधेयविशेषणम् of तम् । 6. विदुः विद् + लृच् विदोस्तु वा इति पञ्चे लटि लिङ्गादेशः ।

Change of voice.—न भूयते । युना येन अधीयानेन भूयते स द्वैः स्वविरः विद्यते ॥ १५६ ॥

BENGALI.—वे कारणे वस्तुक गलित हय, से कारणे लोकेके वृद्ध बने ना, किञ्च वरसे युवा इहिलेओ विनि वेदादिनाञ्ज्ज देवतागण ताहाकेइ वृद्ध बनेन ॥ १८९ ॥

ENGLISH.—One does not become old by the fact that his head has turned grey. The gods know him to be old who, though young, is read in the Vedas (156).

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

PROSE.—यथा काष्ठमयः हस्ती यथा चर्ममयः मृगः यश्च विप्रः अनधीयानः ते त्रयः नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

KULLUKA.—यथा काष्ठमय इति । यथा काष्ठघटितो हस्ती, यथा चर्म-निर्मितो मृगः यश्च विप्रो नाधीते त्रय एते नाममात्रं दधति ननु हस्तादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं चमले ॥ १५७ ॥

GRAMMAR.—1. काष्ठमयः काष्ठ + मयट् । विकारार्थे मयट् । 2. चर्म-मयः do. 3. विभ्रति भृज् + भ्रति लट् । अभाषोत् अमृत ।

Change of voice.—तैः विभिः नाम भ्रियते ॥ १५७ ॥

BENGAL.—कार्त्तिकनिर्मित इन्ध्रीं ओ चर्म्निर्मित मृगं येरूपं शत्रुवधादि कार्यां सम्पादन करिते पात्रे ना, ये त्राक्कण शान्द्रु ना इन तिनिओ सेईरूपं त्राक्कणेर कौन कार्या सम्पादन करिते पात्रेन ना ; एई तिनट्टिई केवल सेई सेई नाम धारण करे माज् ॥ १०१ ॥

ENGLISH.—As a wooden elephant, and as a deer made of leather, so a Brahman not reading the Vedas—these three hold the name or title only. (157).

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गीर्गवि चाफला ।

यथाचाञ्चोऽफलदानं तथाविप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १५८ ॥

PROSE.—यथा षण्डः स्त्रीषु अफलः यथा गीः गवि च अफला, यथा अचे दानं अफलं तथा अनृचः विप्रः अफलः ॥ १५८ ॥

KULLUKA.—यथा षण्ड इति । यथा नपुंसकं स्त्रीषु निष्फलं, यथा स्त्रीगवी गव्यामेव निष्फला, यथा च अचे दानमफलं तथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्त्तिकस्मान् ईतथा तत्फलरहितत्वात् ॥ १५८ ॥

GRAMMAR.—1. षण्डः नपुंसकम् nominative भवति understood. 2. गीः feminine. 3. अफला qualifies गीः । 4. अनृचः न विद्यते अच-मन्नाः यच्चिन् सः अनृचः सृक् पूर्बधूःपयामानच् इति समासान्तः अ प्रत्ययः । Bhatto says अनृचवद् चावध्येत्येव । नैह अनृक् साम् ।

Change of voice.—बच्छेन अफलीन ; गवा...अफलया, दानेन...अफलीन भूयते तथा अशुचेन विप्रेण अफलीन भूयते ॥ १५८ ॥

BENGALI.—যেমন নপুংসক ব্যক্তি স্ত্রীতে কোন সম্ভান উৎপাদন করিতে পারে না, যেমন স্ত্রীস্রীকর্তা গো অল্প গাভীতে সম্ভান উৎপাদন করিতে পারে না, যেমন অল্প ব্যক্তিকে দান করিলে কোন ফল উৎপন্ন হয় না, সেইরূপ বেদহীন ব্রাহ্মণ কোন ফল দান করে না ॥ ১৫৮ ॥

ENGLISH.—As a eunuch is useless with regard to women, as a cow is useless with regard to another cow ; as a gift made to a foolish or ignorant person is useless ; so a Brahman without the knowledge of the Vedas is useless. (158).

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक् चैव मधुरा श्रद्धा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

PROSE.—धर्म इच्छता अहिंसया एव भूतानां श्रेयोऽनुशासनं कार्यं मधुरा श्रद्धा वाक् च प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

KULLUKA.—अहिंसयैवेति । भूतानां शिष्याणां प्रकरणात् श्रेयोऽर्थमनुशासनमनतिहिंसया कर्तव्यं रज्ज्वा वेद्यदत्तेन वेद्यत्यहिंसाया अभ्यनुज्ञानात् । वाणी च मधुरा प्रीतिजननी श्रद्धा या नोऽस्मैरुच्यत सा शिष्यशिष्यायै धर्ममिच्छता प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

GRAMMAR.—1. धर्मम् Acc. of इच्छता । 2. इच्छता qualifies अध्यापकेन understood. 3. भूतानाम् refers to शिष्याणाम् । 4. श्रेयोऽनुशासनम् श्रेयोऽर्थं अनुशासनं श्रेयोऽनुशासनम् मध्यपदलोपी कर्मधारयः । 5. न हिंसा पीडनं अहिंसा तथा । 6. श्रद्धा श्रद्ध्+क्त्वाः औषादिः । qualifies वाक् ।

Change of voice.—श्रेयोऽनुशासनेन काव्येण भूयते मधुरया श्रद्धया वाचा प्रयोज्यया भूयते ॥ १५९ ॥

BENGALI.—যে অধ্যাপক ধর্ম ইচ্ছা করেন তিনি শিষ্যগণকে রজ্জ্ব বা বেণুদল দ্বারা স্বল্প হিংসায়ুক্ত শাসন করিবেন, এবং মধুর বৃহৎ ও প্রীতিজনক বাক্য প্রয়োগ করিবেন ॥ ১৫৯ ॥

ENGLISH.—A preceptor wishing to abide by law and virtue should give instruction for the benefit of his students without doing

injury (by way of punishment) to them. And he should use sweet and mild words. (159).

यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।

स वै सर्व्वमवाप्नोति वेदान्तावगतं फलम् ॥ १६० ॥

PROSE.—यस्य वाङ्मनसो शुद्धे सर्व्वदा सम्यक् गुप्ते च स वै सर्व्वं फलं वेदान्तावगतं अवाप्नोति ॥ १६० ॥

KULLUKA.—श्रद्धानो पुरुषमावस्य फलं धर्मो वाङ्मनससंशयमाह न चाध्याप-
यितुरेव यस्येति । यस्य वाङ्मनसोभयं शुद्धं भवति वागमृतादिभिरदुष्टा मनस्य रागद्वेषादि-
भिरदूषितं भवति एते वाङ्मनसे निषिद्धविषयप्रकरणे सर्व्वदा यस्य पुनः सुरक्षिते भवतः
स वेदान्तावगतं सर्व्वं फलं सर्व्वज्ञत्वसर्व्वज्ञत्वादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति ॥ १६० ॥

GRAMMAR.—1. वाङ्मनसे वाक् च मनस्य वाङ्मनसे हन्तः । अचतुरादि-
सूत्रेण निपातनात् सिद्धम् । 2. वेदान्तावगतम् वेदान्ते अवगतं वेदान्तावगतम् ।
If read वेदान्तोपगतम् meaning the same.

Change of voice.—वाङ्मनसाम्नां शुद्ध्यां गुप्ताभ्यां च भूयते तेन सर्व्वं फलं
अवाप्यते ॥ १६० ॥

BENGAL.—गोशत्र ताका त्रिधादि शत्रा एवः मन शत्रुद्वेषादित्र शत्रा अङ्गुटे
एवः निषिद्ध विषय इहेते शत्रुक्रिञ्च, त्रिनि श्लोकनाडानसुर वेशाशुनाञ्च पत्रिञ्चो
मर्षाञ्च ७ मर्षाञ्चरत्नादि मयञ्च फलनाञ्च करञ्च ॥ १६० ॥

ENGLISH.—He whose mind and speech are pure and are al-
ways carefully guarded reaps all the fruit known in the Vedanta or
Upanishads. (160).

नारुनुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्मधोः ।

ययास्योद्विजते वाचा नालोक्षांतामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

PROSE.—वार्त्तः अपि नारुनुदः न स्यात् परद्रोहकर्मधोः न (स्यात्) यथा
वाचा अस्य (परः) उद्विजते तां अलोक्षां (वार्त्तं) न उदीरयेत् ॥ १६१ ॥

KULLUKA.—अयमपि पुरुषमावस्येव धर्मो नाध्यापकस्येत्याह नारुनुद इति ।
वार्त्तः पौडितोऽपि नारुनुदः स्यात् न मर्षपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत् । तथा परस्य
द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कर्मवृद्धिश्च न कर्त्तव्या । तथा यथा वाचा चास्यपरो व्यवर्त्ते तां
मर्षान्मृशमघालोक्षां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदीत् ॥ १६१ ॥

GRAMMAR. - 1. चान्नः चा + च्छन्नः । 2. चरन्तुदः चरन् तुद + खञ्
सुन् । उपपद समासः । 3. परद्रोहकर्त्र्यधीः द्रोहसूत्रं कर्त्र्यं धीश्च द्रोहकर्त्र्यधिथी
परस्य द्रोहकर्त्र्यधिथी यस्य स परद्रोहकर्त्र्यधीः बहुव्रीहिः । 4. वाचा करषी तृतीया ।
5. अलोक्याम् लोकाय स्वर्गादिलोकाय द्विता लोका नलोका ताम् । qualifies
ताम् । 6. उदीरयेत् उत् - ईर + णिच् + यात् ।

Change of voice. - चाप्तेन अपि चरन्तुदेन न भूयेत, परद्रोहकर्त्र्यधिथा च
न भूयेत, सा अलोका न उदीर्येत ॥ १६१ ॥

BENGALI.—एकान्त पीडित तहेलेও अস্তेन्न नर्गपीडानायक কোন দোষের উল्लेख
करिবে না, अस्तेन्न श्लोहघ्नक चिन्ता ও कर्त्र्य करिবে ना, ये वाक्य चारा अस्त वाञ्छि
उद्देशे पात्र ताहा स्वर्गप्राप्तिर विरोधिनी ताहा उच्चारण करिবে ना ॥ १०१ ॥

ENGLISH.—Though distressed, one should not be caustic or
acrimonious (in his remarks) ; and his thought and action should
not be directed to the injury of others. And he should not
utter words which do not secure heaven, and by which another is
aggrieved or afflicted. (161).

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्यैव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

PROSE. - ब्राह्मणः विषादिव सम्मानात् नित्यं उद्विजे सर्वदात अमृतस्यैव
अवमानस्य च आकाङ्क्षेत् ॥ १६२ ॥

KULLUKA. - सम्मानादिति । ब्राह्मणः सम्मानात् विषादिव सर्वदोद्विजेत
सम्माने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्यैव सर्वव्याप्तोकादवमानस्याकाङ्क्षेत् अवमाने
परिष कृतेऽपि अमावांस्तथ खेदं न कुर्यात् । मानावमानदम्बसहितशुत्वमनेन
विधीयते ॥ १६२ ॥

GRAMMAR. - 1. विषादिव इवेन समासः विभक्त्यालोपश्च । भयार्थक-
धातोः प्रथोने अपादानत्वात् पञ्चमी । 2. अमृतस्यैव पूर्ववत् समासः शिष्यत्वविवक्षया
षष्ठी । 3. अवमानस्य शिष्यत्वविवक्षया षष्ठी कर्त्र्यस्थाने । 4. आकाङ्क्षेत् आ-
काङ्क्ष + यात् ।

Change of voice. - ब्राह्मणेन उद्विज्येत । आकाङ्क्षेत् ॥ १६२ ॥

BENGALI.—ब्राह्मण नित्यै विषयं सम्मान इहेते तत्र पाहेवेन एव अमृतेर
श्रात्र अवमाननार आकाङ्क्षा करिबेन । (अवमान श्रात्र हईरा खेद श्रात्र हईवेन
ना) ॥ १०२ ॥

ENGLISH.—A Brahman should always be afraid of respect and honour as of poison ; and he should always look forward to dishonour as to ambrosia. (162).

सुखं ह्यवमतः शैते सुखञ्च प्रतिवृद्धयति ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

PROSE.—अवमतः हि सुखं शैते सुखं प्रतिवृध्यते सुखं अस्मिन् लोके चरति अवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

KULLUKA.—अवमानसहित्वात्वे हेतुमाह सुखं ह्यवमतः शैते इति । यस्मादवमाने परेषु तत्र खेदमकुर्व्वाणः सुखं निद्राति अन्वधा अवमानदुःखेन दृष्टमानः कथं निद्रां लभते कथञ्च सुखम् प्रतिवृध्यते प्रतिवृद्धञ्च कथं लोके सुखं कार्येषु चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

GRAMMAR.—1. सुखं क्रियाविशेषणम् । 2. अवमतः अवमन + क्तः कर्म्मणि मन्ते सेने अवमन्त । 3. अव + मन् + टन् अवमन्ता ।

Change of voice.—अवमनेन शय्यते, प्रतिवृध्यते चर्थ्यते, अवमन्ता विनश्यते ।

BENGALI.—बीशकै अवमानित करी इध तिनिसुखे शयन करेन, सुखे जाशुत हन, डुवनेन सुखे विचरण करेन, किञ्च वे अवमान करे से नाश प्राप्ति हर ॥ १६३ ॥

ENGLISH.—Being dishonoured he lies down happily and quietly ; awakes happily, and roams about in the world happily ; but he who dishonours comes to ruin. (163).

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् सच्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

PROSE.—अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ वसन् शनैः ब्रह्माधिगमिकं तपः सच्चिनुयात् ॥ १६४ ॥

KULLUKA.—अनेनेति । अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्म्मणादिना उपनयनपर्यन्तेन संस्कृती द्विजो गुरुकुली वसन् शनैरत्वरथा वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहितताभिघासमाननिग्रमकलापरूपम् अनुतिष्ठेत् विध्यन्तरसिद्धस्यापि अयमनुवादीऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

GRAMMAR.—1. क्रमयोगेन करणे तृतीया । 2. संस्कृतात्मा संस्कृत. आत्मा येन सः । 3. गुरौः गुरुग्रहे अधिकरणे सप्तमी । 4. सच्चिनुयात् सम् - चि + यात् ।

5. ब्रह्माधिगमिकं अधिगमः प्राप्तिः प्रयोजनमस्य इति आधिगमिकं । तदस्य प्रयोजनमिति उक्त् । ब्रह्मणः आधिगमिकं इति ब्रह्माधिगमिकं qualifies तपः । 6. तपः Acc. of सञ्चिनुयात् ।

Change of voice.—संस्कृतात्मना द्विजन्...वसता...तपः मञ्जीवेत् ॥ १६४ ॥

BENGALI.—द्विजातिगण पूर्वोक्त प्रणाली अनुसारं श्रातकर्त्तव्यं संन्यास द्वारा संसृज् इहेशा सुत्रकुले वासकरतः धीरे धीरे वेदग्रहणञ्च उक्तं च वक्ष्यमाणं उतादिक्लप उगञ्च मध्यं करिषेन ॥ १०४ ॥

ENGLISH.—A twice-born having purified and reformed his ownself in the order said above, and living with or in the house of his preceptor, should slowly lay up austerities whereby the knowledge of the Scriptures can be attained. (164).

तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

PROSE.—द्विजन्मना तपोविशेषैः विधिचोदितैः विविधैः ब्रतैश्च कृतस्त्रः सरहस्यः वेदः अधिगन्तव्यः ॥ १६५ ॥

KULLUKA.—अध्ययनाद्ब्रह्ममेव स्पष्टयति तपोविशेषैरिति । तपोविशेषैर्नियम-कलापैर्विधैर्वर्णकैश्च अश्रेयसाणस्वाचानः इत्यादिभोक्तैः संवेतेनास्तु नियमा-नित्यादिभिर्व्यवस्थितैरपि ब्रह्मोपनिषद्ब्रह्मज्ञानादिकादिभिर्विधिचोदितैः स्वस्वस्वविहितैः समथो वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः रहस्यसुपनिषत् प्राधान्य-ख्यापनाय पृथङ्निर्द्देशः ॥ १६५ ॥

GRAMMAR.—1. तपोविशेषैः । 2. ब्रतैः करणे तृतीया । 3. द्विजन्मना कर्त्तरि तृतीया । 4. सरहस्यः रहस्येन सह वर्त्तमानः सरहस्यः qualifies वेदः । 5. कृतस्त्रः सकलः qualifies वेदः । कृत + क्स्त्रः by कृत्यश्रुत्या क्स्त्रः ।

Change of voice.—वेदेन अधिगन्तव्येन भूयते ॥ १६५ ॥

BENGALI.—ब्राह्मणादि द्विजातिजय निरमपाननरूप उगञ्च द्वारा, एवं विधिविहित उतादुक्तानद्वारा उपनिषत् सह मन्त्रब्राह्मणात्मक समस्त वेद अध्यायन करिषेन ॥ १०५ ॥

ENGLISH.—The entire Veda together with its esoteric teachings (the Upanishadas) should be mastered by a twice-born by means of special forms of penance and various vows directed by formal injunctions. (165).

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्रान् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपःपरमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

PROSE.—द्विजोत्तमः तपः तप्स्रान् वेदं एव सदा अभ्यस्येत् हि इह वेदाभ्यासः विप्रस्य परं तपः उच्यते ॥ १६६ ॥

KULLUKA.—यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत् कृतस्वस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधमे वेदमेवति । तपस्तप्स्रान् चरिष्यन् द्विजो वेदमेव यद्वर्षार्धमावर्तयेत् यस्माद्देदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृतं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

GRAMMAR.—1. अभ्यस्येत् अमि अस दिवादि + यात् । आस्यत् लुङ् । 2. तपस्यन् तप् + स्यत् । 3. द्विजेषु उत्तमः । 4. वेदस्य अभ्यासः । 5. परम् qualifies तपः ।

Change of voice.—वेदः अभ्यस्येत तप्स्रता द्विजोत्तमेन । वेदाभ्यासं परं तपः वक्ति ॥ १६६ ॥

BENGAL.—वे विद्व तपश्चा करिते उच्छ्रा करेन, तिमि वेप्रग्रहणं उच्छ्रेष्ठ नर्त्तना वेन श्रावण करिवन, केनना इहेनके ब्राह्मणानि विजातित्र पक्षे वेनात्तासके परम तपश्चा बलिग्रा मुनिगण निर्देन करिशाहेन ॥ १०० ॥

ENGLISH.—A Brahman who would practise austerities should always repeat (or recite) the Veda. For the recitation of the Vedas is said to be the best penance for a Brahman. (166).

आ ह्येव स नस्त्रायेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्वपि द्विजोऽधोते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

PROSE.—यः द्विजः स्रग्वी अपि अन्वहं शक्तिः स्वाध्यायं अधोते सः आ नस्त्रायेभ्यः परमं तपः तप्यते ॥ १६७ ॥

KULLUKA.—स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरिधं आ ह्येवेति । इत्यन्तः परमशब्दाभिहितस्यापि प्रकथंस्वातिशयसूचकः स द्विज आ नस्त्रायेभ्य एव चरुणस्यपर्यन्तं सर्वदीहव्यापकमेव प्रकृततमं तपस्तप्यते यः स्रग्वपि कुसुमनालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्रग्वपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमव्यागमनि सुत्यर्थं दर्शयति । तप्यते तप इति तपस्तपःकर्त्तव्ये वेति यगात्मनेपदै भवतः ॥ १६७ ॥

GRAMMAR.—1. नस्त्रायेभ्यः नस्त्रानां अशाधि तेभ्यः आङ् योने पञ्चमी । 2. तप्यते यक् आत्मनेपदश्च कर्ता कर्त्तव्यश्च by तपस्तपः कर्त्तव्यस्त्वैव । तापस्तः तपः

तप्यते अर्जयतीत्यर्थः । अतस्तु । ३. सख्यौ सज्ज + विनिः । ४. स्वाध्यायं Acc. of अधीते । ५. शक्तिः तसिः द्वितीया स्थाने । ६. अन्वहन् अहनि अहनि अन्वहन् अन्वयौभावः । समासान्त टच् by अनश्च अन्नन्तात् अन्वयौभावात् टच्स्यात् ।

Change of voice—तेन परमं तपः तप्यते सखिना येन द्विजेन.....स्वाध्यायः अधीयते ॥ १६७ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारिणो निरग्रमज्जनपूर्वकं मालाधारणं करिष्यात् विनि प्रताह् यथा-शक्तिं वेद अध्यासनं करेन त्विनि नथाग्रं श्हेते समस्तं शरीरं चारा प्रकृष्टे उपश्रिता करिष्यात् पादकेन ॥ १७१ ॥

ENGLISH.—That twice-born, who, though wearing garlands, reads the Veda every day according to his might, practises the best penance affecting his whole body up to the tip of the foot-nails. (167).

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्वयं कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

PROSE. — यः द्विजः वेदं अनधीत्य अन्यत्र श्रमं कुरुते स जीवन् एव सान्वयः आशु शूद्रत्वं गच्छति ॥ १६८ ॥

KULLUKA.—योऽनधीत्येति । यो द्विजो वेदमनधीत्य अन्यवार्यशास्त्रादी श्रमं यदातिशयं करोति स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिमद्वितः शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः । अतएव शङ्कलिखितौ न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीशीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः ॥ १६८ ॥

GRAMMAR.—1. अन्वयेन सह वर्तमानः सान्वयः ।

Change of voice. — येन द्विजेन...श्रमः क्रियते...तेन जीवता सान्वयेन शूद्रत्वं गम्यते ॥ १६८ ॥

BENGALI.—ये द्विज वेद अध्यासनं ना करिष्यात् अर्थशास्त्रं प्रकृष्टि पाठे परिश्रमं करेत् से जीवित्वावहार्यं सर्वश्रेण अति मद्दरं शूद्रत्वं प्राप्नुयिष्यति । (वेद अध्यासनं ना करिष्यात् वेदाङ्गं च स्मृति अध्यासनं करिष्येत् ऐक्यं दोषं ह्येनं) ॥ १७१ ॥

ENGLISH.—That twice-born, who without reading the Veda bestows his labours on other branches of study, does soon become in the very life reduced to the state or condition of a Sudra, together with his family. (168):

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६८ ॥

PROSE. — द्विजस्य षष्ठे अधिजननम् मातुः, द्वितीयं अधिजननं मौञ्जीवन्धने, तृतीयं अधिजननं यज्ञदीक्षायां श्रुतिचोदनात् ॥ १६८ ॥

KULLUKA. — द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह मातुरग्रे इति । मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म, द्वितीयं मौञ्जीवन्धने उपनयने व्यापीः संज्ञा खन्दमोर्वङ्गप्रमिति, क्रमः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् । तथाच श्रुतिः पुनर्या यद्विजः यज्ञियं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीति । प्रथम-द्वितीय-तृतीय-जन्मकथनश्लेढं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं द्विजस्यैव यज्ञदीक्षावामध्यधिकारात् ॥ १६८ ॥

GRAMMAR. — 1. मातुः अपदाने पञ्चमी । 2. मौञ्जीवन्धने अधिकरणे सप्तमी । मौञ्जी has become मौञ्जि as accounted for by Kulluka. 3. श्रुतिचोदनात् श्रुतेः चोदनम् प्रेरणं श्रवणमित्यर्थः । द्विती पञ्चमी । 4. षष्ठे अधिकरणे सप्तमी or प्रथमार्थे सप्तमी षष्ठे अधिजननम् = षष्ठं (प्रथमम्) अधिजननम् ।

Change of voice. — अधिजननेन भूपने.....द्वितीयेन भूपने.....तृतीयेन भूपने ॥ १६८ ॥

BENGAL. — माता इष्टेऽत्र त्रिजगत्पत्र पथमं जन्म इत्य, उपनयनकाले द्वितीयं जन्म इत्य, श्राद्धिष्टोभाति षष्ठकाले पत्रश्रवणं तृतीयं जन्म इत्य ॥ १७० ॥

ENGLISH. — The first birth of a twice-born is from his mother ; the second birth takes place at the time of fastening the girdle of the Munja grass ; and the third birth takes place on account of listening to the Vedas at the time of initiation into a sacrifice (169).

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

PROSE. — तत्र अस्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितं यत् ब्रह्मजन्म तत्र अस्य सावित्री माता आचार्यस्तु पिता उच्यते ॥ १७० ॥

KULLUKA. — तत्रेति । तेषु विषु जन्मसु मध्ये यदेतद्ब्रह्मजन्मार्थं जन्म उपनयनसंस्काररूपं मेखलावन्धनोपलक्षितं तत्रास्य मातृवक्तव्यं सावित्री माता आचार्यस्तु पिता मातापितृसंख्यादात्वाज्जन्मनः ॥ १७० ॥

GRAMMAR.—1. मीञ्जीवन्धनेन चिह्नितम् । 2. ब्रह्मग्रन्थ ब्रह्मपदार्थे नन्व ब्रह्मग्रन्थ मध्यपदलोपो कर्मधारयः । 3. तव सप्तमी ।

Change of voice.—येन मीञ्जीवन्धनचिह्नितेन ब्रह्मग्रन्थना भूयते...सावित्री मातरं आचार्यं पितरं वक्ति ॥ १७० ॥

BENGALI.—द्विज्ज्वर उक्त तिनटि ज्ञेय्ये मधो उपनयनकाले सेखलाबन्धनचिह्नित वे द्वितीय ज्ञय हय, সেই ज्ञेय्ये काले सावित्रीই ইহার মাতা এবং আচার্যই ইহার পিতা বলিয়া গণ্য হন । ১৭০ ॥

ENGLISH.—In the second of these births which is marked by the fastening of the girdle of the Munja grass and which is due to initiation into the Veda, Gayatri is his mother, and the *acharya* is said to be his father. (170).

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदा मीञ्जिवन्धनात् ॥१७१॥

PROSE.—वेदप्रदानात् आचार्यं पितरम् परिचक्षते, अस्मिन् हि आमीञ्जिवन्धनात् किञ्चित् कर्म न युज्यते ॥ १७१ ॥

KULLUKA.—वेदप्रदानादिति । वेदाध्यापनादर्थं पितरं मन्वादयो वदन्ति पितृवन्महोपकारकानात् गौणं पितृत्वं महोपकारमेव दर्शयति न ह्यस्मिन्निति । यथा-दस्मिन्नाद्यवकं प्रागुपनयनात् किञ्चित् कर्म यातं स्मार्त्तञ्च न सम्बध्यते न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

GRAMMAR.—1. वेदप्रदानात् वेदस्य प्रदानम् तस्मात् द्विती पञ्चमी । 2. मीञ्जीवन्धनात् आङ् योगे पञ्चमी । आपोः संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलमिति ब्रह्मत्वम् ।

Change of voice.—आचार्यः पिता परिख्यायते ॥ १७१ ॥

BENGALI.—উপনয়নের পূর্বে কোন কর্মে অধিকার জন্মে না; আচার্য্য কেবল প্রদান করিয়া (ঐ সকল কর্মে অধিকার প্রদানরূপ) উপকার করিয়া থাকেন বলিয়া যাহাি মূনিগণ আচার্য্যকে গৌণ পিতা বলিয়া থাকেন ॥ ১৭১ ॥

ENGLISH.—They call the *acharya* as father on account of his imparting instruction in the Veda. No work of any kind is enjoined or set down in reference to a twice-born until the fastening of the girdle of the Munja grass. (171).

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावदुयावद्दे न जायते ॥ १७२ ॥

PROSE.—आ मीञ्जीवन्मनात् स्वधानिनयनात् ऋते ब्रह्म न अभिव्याहारयेत्, यावत् वेदे न जायते तावत् हि (असी) शूद्रेण समः ॥ १७२ ॥

KULLUKA.—नाभिव्याहारयेदिति । आ मीञ्जीवन्मनादित्यनुवर्तते प्रागुप-
नयनादेदं नोच्चारयेत् स्वधाशब्देन शङ्कमुच्यते तन्नित्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद-
वर्जयित्वा मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्तानुच्चारयेत् तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् यथाद-
यावद्देदं न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

GRAMMAR. — 1. स्वधानिनयनात् स्वधा इत्यन्यथं स्वधा शब्दं तस्य निनयनम्
सम्पादनं येन तत् स्वधानिनयनम् तस्मात् ऋते शब्दयोगे पञ्चमी । 2. शूद्रेण तुल्यार्थक
शब्दयोगे तृतीया । 3. वेदे अधिकरणे सप्तमी 4. अभिव्याहारयेत् अभि - वि -
आ - ह + णिच् + यात् । स्वार्थे णिच् ।

Change of voice.—ब्रह्म न अभिव्याहार्येत । समेन भूयते...न तेन
जायते ॥ १७२ ॥

BENGALI.—उपनयनर पूर्वकं आङ्ग भिन्न अञ्च कोन मन्त्रे वेद उच्चारण करिब
ना, वे पर्याञ्च उपनयन श्रां विद्योत्र अत्र ना इय, तावत्काल शूद्रेण समान ई
षाके ॥ १७२ ॥

ENGLISH.—Prior to the fastening of the girdle of the Munja
grass one should not utter the Veda except the *mantras* by which
the Sradha ceremony is done. For as long as he is not initiated
into the Veda he is as good as a Sudra. (172).

ऋतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिच्छते ।

ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

PROSE.—ऋतोपनयनस्य अस्य क्रमेण विधिपूर्वकं व्रतादेशनं ब्रह्मणः ग्रहणञ्चैव
इच्छते ॥ १७३ ॥

KULLUKA.—ऋतोपनयनस्तेति । यथादस्य माणवकस्य समिधमाधि हि मा
दिवा आश्वीरिवादिब्रतादेशं वेदसाध्ययनं मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाध्यमाणस्वाधानात् इत्यादि
विधिपूर्वकमुपनौतस्वोपदिश्यते तस्मादुपनयनात् पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

GRAMMAR. — 1. कृतोपनयनस्य कृतं उपनयनं यस्य स तस्य । 2. व्रता-
देवनम् व्रतस्य चादेवमम् । 3. ब्रह्मणः वेदस्य कर्तृकर्माद्योः कृतीति षठी ।

Change of voice.—व्रतादेशनं यद्वचं इच्छन्ति ॥ १७३ ॥

BENGALI.—उपनयन वाङ्मित्र अति कृष्णः विधिपूर्वक उत्र, धान ७ वेवाधायन
विहित आह । अत्र एव उपनयननेत्र पूर्वैः वेव उच्छात्रण करिषे न ॥ ११७ ॥

ENGLISH.—The commands as to the observance of vows and
the gradual initiation into the Veda according to due form are
desired in respect of him when investing with the sacred thread
has been done. (173).

यदयस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यश्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

PROSE.—यस्य यत् चर्म यत् सूत्रं विहितं या च मेखला विहिता यः दण्डः
विहितः यश्च वसनं विहितं अस्य व्रतेषु अपि तत्तत् विहितम् ॥ १७४ ॥

KULLUKA.—यदयस्येति । यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राणि
उपनयनेकाले गृह्णाथ विहितानि तानि गादावादिकव्रतेष्वपि नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

GRAMMAR.—1. तत् तत् सामान्ये नपुंसकम् ।

Change of voice.—येन...चर्मणा येन सूत्रेण यथा च मेखलाया.....
भूयते तेन तेन भूयते ॥ १७४ ॥

BENGALI.—उपनयनकाले षे उच्छात्रोत्र षेरूप चर्मसूत्र मेखला ७ ७ वस्त्र विहित
आह, सेहै उच्छात्रो गोदानादि व्रतकाले ७ सेहै सेहै रूप चर्मादि धारण करिषे ॥ ११७ ॥

ENGLISH.—In practising vows one should use the same thread,
the same hide, the same girdle and the same staff as have been
enjoined for him at the ceremony of investing with the sacred
thread. (174).

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

सन्धियम्येन्द्रियधामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

PROSE.—ब्रह्मचारी इन्द्रियधामं सन्धियस्य गुरौ वसन् आत्मनः तपोवृद्धयर्थम्
वसान् नियमान् तु सेवेत ॥ १७५ ॥

KULLUKA. — सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन् इन्द्रियसंयमं कृत्वाक-
गतादृष्टद्वयार्थमिमात्रियमानमुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

GRAMMAR. — 1. ब्रह्मचारी ब्रह्म वेदं चरतीति ब्रह्मचारी उपपद समासः ।
2. इन्द्रिययामम् Acc. of संनियम्य । 3. संनियम्य सम् + नि यम् ल्यप् भयंसीत् ।
4. तपोवृद्ध्यर्थम् तपसो वृद्धिः तपोवृद्धिः तस्यै इदम् तपोवृद्ध्यर्थम् अर्थेन समासः
विशेष्यलिङ्गताश्च Adv. 5. गुरो आधारे समीपे । 6. सेवेत सेव + ईत् ।
असेविष्ट ।

Change of voice.—ब्रह्मचारिणा इमे नियमाः सेव्येरन् ॥ १७५ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी ईन्द्रियसंयमपूर्वकं गुरुगृहे वागकरोतः निश्चय उपपत्ता
वृद्धिं कृत्वा तपसोऽर्थेन नियमं कृत्वा अन्वयेन कर्तव्येन ॥ १७५ ॥

ENGLISH.—A student of the Veda, living with his preceptor,
should, after having controlled the group of his senses observe
the following rules for the sake of the welfare of his own pen-
ance. (175).

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यश्चैनश्चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) नित्यं स्नात्वा शुचिः सन् देवर्षिपितृतर्पणं देवताभ्यश्चैनं च
समिदाधानं एव च कुर्यात् ॥ १७६ ॥

KULLUKA.—नित्यमिति प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं प्रतिमादिषु
हस्तिरादिदेवपूजनं साथं प्रातश्च समिद्धं सन् कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिर्षेधो
ब्रह्मचारिणः सुखस्नानविषयः अतएव बौधायनः नाप्सु, आघमानः स्नायात् । विष्णुनाम
कालहृदयमभिषेकाप्रकार्यकारणमस्तु, दृष्टवन्मज्जनमिति ब्रुवाणेन वारहयं स्नान-
मुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

GRAMMAR.—1. स्नात्वा स्ना + क्त्वाप् अस्नासीत् । 2. देवर्षिपितृतर्पणम्
देवश्च ऋषिश्च पितरश्च देवर्षिपितरः तेषां तर्पणम् । टप् + ल्यट् । अतार्पंसीत्
अवाप्सीत् अतर्पेत् अटपत् । 3. देवतानां देवप्रतिमानां अघर्षणम् । 4. समिधां
आधानम् समिदाधानम् । वर्धामुरथकार आदधीत इत्यादि जैमिनिसूत्रोक्ताधानव्यव-
प्रयोगान् अभ्यासानमेव विवक्षितं तस्मादुक्तम् समिद्धीमं कुर्यादिति ।

Change of voice.—(ब्रह्मचारिणा)...नियेत ॥ १७६ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी एताह्नानकरतं शुचि इहेरा देवता, रवि ओ गिडलोककर कर्षण करिवे, हरिहरादि देवप्रतिमार अर्चना करिवे एव सार ओ प्राते कठिहारा होम करिवे ॥ ११७ ॥

ENGLISH.—A student of the Veda should bathe every day, offer palmfuls of water to the gods, the rishis, and the manes, perform the worship of gods and offer fuel to the sacrificial fire. (176).

वज्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं मान्यं रसान् स्त्रियः । •

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम् ॥१७७॥

PROSE. — (ब्रह्मचारी) मधु मांसं गन्धं मान्यं रसान् स्त्रियः यानि सर्वाणि शुक्तानि तानि प्राणिनां हिंसनं च वर्जयेत् ॥ १७७ ॥

KULLUKA.—वज्जयेदिति । चीटं मांसञ्च न खादेत् गन्धञ्च कर्पूरचन्दन-कान्तिकादिं वज्जयेत् एषाञ्च गन्धानां यथासम्भवं भक्षणमनुलीपनञ्च निषिद्धं मान्यञ्च न धारयेत् चट्टिकरमांश्च गुडादीन् न खादेत् स्त्रियश्च नापेयात् यानि स्वभावतो मधुरादि-भ्यानि कालवशेन उदकशामादिना चाक्षयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत् । प्राणिन हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

GRAMMAR.—1. शुक्तानि Acc. of वज्जयेत् ।

Change of voice.—मधु मांसं गन्धः मान्यं रसाः स्त्रियः... (तानि)... हिंसनं च वर्जयेत् ॥ १७७ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी नक्तिकानाञ्च मधु ओ नांस खाहेने ना, कर्पूर ओ चन्दनादि द्रव्या याहा उक्तः ताहा उक्षण करिवे ना, याहा अमूल्येपा ताहा अनूल्येपन ओ याहा आश्वेप ताहा आश्राप करिवे ना, नाजा परिधान करिवे ना, उग्ररस शुडानि खाहेवे ना, दानःसर्ग करिवे ना, याहा अभावतः मधुर किञ्च रुजे भिज्जान धाकावशतः अन्न इहेरा विप्राहे एवम उत्रवा खाहेवे ना, एव प्राणिहिंसा करिवे ना ॥ १११ ॥

ENGLISH.—He should forbear from (taking) honey, meat, sweet scents, garlands, sweet and pungent drinks, intercourse with women, all sour gruel or acid liquid; and the killing or injuring of animals. (177)

अभ्यङ्गमस्नानश्चाख्योरूपानश्चैवधारणम् ।

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥१७८॥

(The slokas from 177 to 179 form one sentence, all the accusatives there being governed by the verb वर्जयेत् । We however take them separately for the sake of convenience.)

PROSE.—अभ्यङ्गं अक्षीः अङ्गनं उपानच्छत्रधारणं कामं क्रोधञ्च लोभं च नर्तनं गीतवादनं च (वर्जयेत्) ॥ १७८ ॥

KULLUKA.—अभ्यङ्गमिति । तैलादिना शिरःसङ्घितदेहमर्दनलक्षणं कञ्जलादिभिश्च अक्षुषीरञ्जनं पादुकायाम्बुदस्य च धारणं कामं मैथुनातिरिक्तविषयामिलाषातिशयं मैथुनस्य स्निध्य इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् । क्रोधलोभनृत्यगीतवीणापद्यवादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

GRAMMAR.—1. अभ्यङ्गम् अभि + अङ्ग + घञ् । 2. अक्षीः कर्तृकार्थोः क्तवति षष्ठी । 3. उपानच्छत्रधारणम् उपानत् च छत्रं च उपानच्छत्रे तयो धारणम् । 4. गीतवादनम् गीतसङ्घितं वादनम् मध्यपदलोपि कार्थधारयः ।

Change of voice.—अभ्यङ्गः...कामः क्रोधः लोभः...वर्ज्येत ॥ १७८ ॥

BENGALI.—(वृक्षकारि) डेउनादिधारि मलुक इहेउे चरण पर्यास्तु मर्दन, कञ्जलादि धारां चक्षुर अङ्गन, पादुकां ओ छत्रधारण, विषयांजिलाव, लोउ, नृता, गीत ओ वादा परि-तांग करिबे ॥ १७८ ॥

ENGLISH.—He should forbear from smearing the body with oil, painting the eyes with collyrium, using shoes and umbrella, desire for enjoyment, anger, covetousness, dancing, singing and playing on musical instruments. (178).

द्यूतञ्च जनवादञ्च परीवादं तथानृतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्ममुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

PROSE.—द्यूतं च जनवादं च परीवादं तथा अनृतम् स्त्रीणां प्रेक्षणात्ममुपघातं परस्य (वर्जयेत्) ॥ १७९ ॥

KULLUKA.—द्यूतञ्चेति । अद्यादिक्रीडां जनैः सह निरर्थकवाक्कलङ्कं परस्य दीषवादं मृषाभिधानं स्त्रीणाञ्च मैथुनेच्छया सानुसंगीण प्रेक्षणात्किङ्कने परस्य आपकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

GRAMMAR.—1. द्यूतम् दिष + ऋः भावेः । 2. जनवादः is a technical word meaning जनरवः ; नित्यसमासः । 3. न चतन्म् अनृतम् तस्यनुङ्-

चोति वुट् । ४. स्त्रीषाम् कर्त्तृषि षष्ठी । 5. प्रेक्षयालम्बम् प्रेक्षयच्च बालम्बश्च प्रेक्षयालम्बम् समाहार इत्यः । अद्रम्यवाचित्वेऽपि जाति रभाषिनामिति समासः । 6. उपघातम् उप—हन + घञ् ।

Change of voice.—यूतं जनवादः परिवारः अहृतं...प्रेक्षयालम्बम् उपघातः वर्जित ॥ १७९ ॥

BENGALI.—अक्रान्ति ज़ोड़ा, लोकेर सजे वृथा बाक्कनह, परेर दोषप्रकाश, मिथा कथा, मैथुनेच्छार सान्द्राणे ज़ोनोकदर्शन ओ आलिजन ओ परेर जगकार परि-
ताग करिबे ॥ ११० ॥

ENGLISH.—He should forbear from gambling, petty quarrels with people, calumniating, speaking lies, wistfully looking at women and embracing them, and harm to others. (179).

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।

कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) सर्वत्र एकः शयीत क्वचित् रेतः न स्कन्दयेत्, हि कामात् रेतः स्कन्दयन् आत्मनः व्रतः हिनस्ति ॥ १८० ॥

KULLUKA.—एकः इति । सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् इच्छया न स्नग्धं पातयेत् यस्माद्दृक्श स्मैदनात् युक्तपातनं स्त्रीधरतं नाशयति व्रतलोप आनकीर्षिमायश्चिचं कुर्यात् ॥ १८० ॥

GRAMMAR.—1. शयीत शी + ईत् । अशयिट् । 2. क्वचित् क्विन् शब्दात् सम्बन्धे जादेशः । 3. स्कन्दयेत् स्कन्द-विच्-यात् । 4. हिनस्ति हिंस धातु षड्विंसीत् । निहिंस ।

Change of voice.—एकेन शयेत । रेतः न स्कन्देत । व्रतं हिंसते स्कन्दयता ॥ १८० ॥

BENGALI.—सर्वत्र नीच शयाते एकाकी शयन करिबे, ईच्छापूर्वक रेतःखलन करिबे ना, केन ना ईच्छापूर्वक सुद्रपातन करिबे षकोर उठ नूठ हर एव उभवहार आशक्ति करिबे हर ॥ ११० ॥

ENGLISH.—In all places he should lie down alone, and should nowhere emit the seminal fluid. For, emitting wilfully the seminal fluid, he puts an end to his vow. (180).

स्वप्नेऽसिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाकर्मर्चयित्वा त्रिः पुनर्धामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

PROSE.— ब्रह्मचारी द्विजः स्वप्ने अकामतः शुक्रं सिक्ता स्नात्वा अकर्म अर्चयित्वा पुनः मार्जितं ऋचं त्रिः जपेत् ॥ १८१ ॥

KULLUKA.— स्वप्ने इति । ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छेद्य रेतः सिक्ता कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुर्लपनपुण्यधृपर्वादभिः मध्येमध्यर्चा पुनर्धामित्वान्द्रियम् इत्येतां ऋचं वारवथं पठेत् । इदमत मथश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

GRAMMAR.— 1. सिक्ता - सिच् + क्ताच् । 2. अकामतः दत्तौघायास्तसिः । 3. स्नात्वा स्ना + क्ताच् । 4. अर्चयित्वा अर्च क्ताच् । 5. त्रिः adv. 6. पुनर्धामिति या ऋक् सा पुनर्धामित्वाक् तां Acc. of जपेत् ।

Change of voice.— पुनर्धामित्वाक् जप्येत ब्रह्मचारिणा द्विजेन ॥ १८१ ॥

BENGALI.— ब्रह्मचारी ब्राह्मणादि विष्णु यदि अत्रावहाय अनिच्छापूर्वकं रेतःशून्यं कवेन, तत्रेव शानं करिष्या गङ्गादि शारां श्रुत्या अर्चनां करिष्यतिः पुनर्धामित्वा एतुं हेतुविशेष एतै शक्यं यत्र तिन वार जप करिष्येन, एतै यत्रपाठैः एतै गोपेन आशुक्ति ॥ १८१ ॥

ENGLISH.— A twice-born student of the Veda, emitting unwittingly the seminal fluid in dream, should, after bathing, worship the sun and mutter thrice the hymn :—“Let the senses come back to me &c...” (181).

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्दयावदर्थानि भैक्ष्यञ्चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

PROSE.— (ब्रह्मचारी द्विजः) उदकुम्भं सुमनसः गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् यावदर्थानि आहरेत् भैक्ष्यं च अहरहः चरेत् ॥ १८२ ॥

KULLUKA.— उदकुम्भमिति । जलकलसपुष्यगोमयसत्तिकाकुशान् यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावन्त्याचार्यार्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमप्यविवक्षितं प्रदर्शनश्चेतत् अन्वदद्याचार्योपयुक्तमुपहरेत् भैक्ष्यं प्रत्यहं मज्जयेत् ॥ १८२ ॥

GRAMMAR.— 1. उदकुम्भं कुम्भः तम् संज्ञायां उदादेशः । 2. सुमनसः स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः बहुवचनानाम् । 3. गोः ब्रह्मन् च सत्तिकां च कुशाच्च

इदरेतर इन्धः Acc. governed by आहरेत् । 4. यावदर्धानि यावान् अर्थः प्रयोजनं येषां तानि यावदर्धानि सामान्ये नपुंसकम् । 5. अहरहः वीक्षायां द्विक्रिः अन्धत्वं संयोगे द्वितीया ।

Change of voice.—उदकान्धः सुभनसः गीशकान्धुत्तिकाकुशाः यावदर्धानि आह्रियेरन् भैत्यं चयेत् ॥ १८२ ॥

BENGALI.—फलकनन, पुष्प, गोमय, मृत्तिका ओ कुश यत्तुनि प्रयोजन उतुञ्जलि मन्त्र प्रत्य आहरण करिये, (प्रयोजन प्रत्य अन्धुत्तिका कुशाओ मन्त्र करिये) एवम् प्रातदिन द्विक्रि मन्त्र करिये ॥ १८२ ॥

ENGLISH.—He should draw (for his preceptor) water in pitchers, pluck flowers, bring cow-dung, earth, and kusagrass, as much as is necessary ; and should go about everyday begging alms. (182)

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैत्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

PROSE.—ब्रह्मचारी वेदयज्ञैः अहीनानां स्वकर्मसु प्रशस्तानां गृहेभ्यः अन्वहं भैत्यं आहरेत् ॥ १८३ ॥

KULIUKA.—वेदयज्ञै रिति । वेदयज्ञै शाल्यकानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रयत्नं ब्रह्मचारी सिद्धात्त भिलासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

GRAMMAR.—1. वेदयज्ञैः वेदोक्तैः यज्ञैः पूर्वसदृशसमीपार्थकलहनिपुत्र-मिश्रणार्थैः इत्यनेन ऊनार्थक शब्दयोगे तृतीयाच्चापकान् ऊनार्थे तृतीया । 2. स्वकर्मसु विषयाधिकरणे समसो । 3. गृहेभ्यः अपादाने पञ्चमो । 4. अन्वहम् अहनि अहनि अन्वहम् वीक्षायां अन्वयीभावः समासान्तः अन् ।

Change of voice.—ब्रह्मचारिणा भैत्यं आह्रियेत् ॥ १८३ ॥

BENGALI.—वाहारा वैदिक यज्ञशेन नहेन, ओ कर्तव्यकार्णे प्रयत्न सेइरुण वाह्रियेर गृह इहेते ब्रह्मचारी अतिदिन मन्त्रतुक्ते सिद्धात्त भिलासमूह आहरण करिये ॥ १८३ ॥

ENGLISH.—A student of the Veda, pure and self-controlled, should everyday collect his food by begging from the houses of such persons as are skilled and praised in their own profession, and are not devoid of Vedic sacrifices. (183).

गुरोः कुले न भिद्येत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलामे त्वन्वगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

PROSE.—गुरोः कुले न ज्ञातिकुलबन्धुषु न भिद्येत, अन्वगेहानां तु अलामे पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

KULLUKA.—गुरोः कुल इति । आचार्यस्य ज्ञातिसपिण्डेषु बन्धुषु च मातुला-
दिषु न भिद्येत तदग्रद्वयतिरिक्तभिषाधोग्यग्रहामावे शोक्तेभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् ।
ततश्च प्रथमं बन्धुं भिद्येत तत्रालामे ज्ञातौ न तत्रालामे गुरोरपि ज्ञातौ न भिद्येत ॥ १८४ ॥

GRAMMAR.—1. ज्ञातिकुलबन्धुषु ज्ञातिकुले बन्धुषु च । 2. अन्वेषां
गेहानाम् अन्वगेहानाम् कर्ष्येति षष्ठी । 3. पूर्वं पूर्वं Acc. of विवर्जयेत्
बोद्धव्यां षिः ।

Change of voice.—भित्येत ; पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ब्रह्मचारिणा ॥ १८४ ॥

BENGALI.—शुद्ध वंशे, सपिण्डिगेर वंशे अथवा शुद्ध मातुलादिवङ्गकुले
छिका करिबेना, किञ्च अग्र गृह ना पाठरा गेले पूर्वं पूर्वं गृह पत्रित्याग करिबे ।
अर्थात् अग्र बाड़ी ना पाईले अथवा शुद्ध मातुलादिगृहे उपर सपिण्डगृहे, उपर
शुद्धवंशे छिका करिबे ॥ १८४ ॥

ENGLISH.—He should not beg from the family of his preceptor,
and from the family of his kinsmen, and relatives. If other houses
are not available, then he should avoid (in succession) those that
are mentioned first in order. (184).

सर्व्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्व्वोक्तानामसन्धवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिग्रस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

PROSE.—पूर्व्वोक्तानां असन्धवे प्रयतः वाचं नियम्य सर्व्वं वापि ग्रामं चरेत्
अभिग्रस्तान् तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

KULLUKA.—सर्व्वं वेति । पूर्वं वेद्यञ्चैरङ्गीनानामित्यनेनोक्तानामसन्धवे
सर्व्वं वा ग्रामस्तुतुपरहितमपि शुचिर्भ्रौंनो भिद्येत महापातकाद्यभिग्रसां श्यजेत् ॥ १८५ ॥

GRAMMAR.—1. असन्धवे भावे सप्तमी । 2. वाचम् Acc. of नियम्य ।
3. अभिग्रस्तान् अभि - यन् + तः कर्ष्येति ।

Change of voice.—अभिग्रस्ताः वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

BENGALI.—यदि पूर्वोक्त विशेषण विनिष्टे वाङ्मि ना থাকে, তাহা হইলে ব্রহ্মচারী সংযতভাবে যৌন অবলম্বন করিয়া সমুদ্র গ্রাম তিকা করিবে, কিন্তু মহাপাতকগ্রস্ত বাঙ্গালীগকে পরিত্যাগ করিবে ॥ ১৮৫ ॥

ENGLISH.—If the houses said above be not available then he should go about the whole village, self-controlled, and controlling his speech ; but he should avoid those who are guilty of high crimes. (185).

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

PROSE.—दूरात् समिधः आहृत्य विहायसि सन्निदध्यात् अतन्द्रितः सन् ताभिः सायं प्रातश्च अग्निं जुहुयात् ॥ १८६ ॥

KULLUKA.—दूरादिति । दूरादेव अपरिमृद्दौतवृद्धेभ्यः समिधमानीय आकाशे धारणाशक्तेः पटलादीं स्थापयेत्, ताभिश्च समिद्भिः सायम्प्रातरनखे होमं जुह्यात् ॥ १८६ ॥

GRAMMAR.—1. आहृत्य आङ् इ + ल्यप् । अहावीत् । 2. समिधः Acc. of आहृत्य and सन्निदध्यात् । 3. नि-घा + यात् अघात् अघित । 4. जुहुयात् हु + यात् । अह्वीवीत् ।

Change of voice.—समिधः सन्निधीयेरन् । अतन्द्रितेन अग्निः इयेत् ॥ १८६ ॥

BENGALI.—दूरস্থিত বৃক্ষাদি হইতে কাঠ আনয়ন পূৰ্ব্বক জনা বৃত্ত স্থানে রাখিয়া দিবে, এবং সেই কাঠ দ্বারা অনলমভাবে সায়ং ও প্রাতঃকালে অগ্নিতে হোম করিবে ॥ ১৮৬ ॥

ENGLISH.—He should collect fuel from far off places and place it in open air ; and with it kindle the fire morning and evening, and offer burnt offerings without being idle. (186).

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिधश्च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

PROSE.—अनातुरः सन् सप्तरात्रं भैक्षचरणं अकृत्वा पावकं च अहमिधश्च अवकीर्णव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

KULLUKA.—अहलेति भिचाहारं साधन्नातः समिद्धोममरोगो नैरन्येण सप्तरात्रमकृत्वा दुःसन्नतो भवति ततश्चावकीर्णिं प्राथयित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

GRAMMAR.—1. भैक्षचरणम् भैक्षस्य चरणं कारणम् । 2. पावकम् Acc. of अमिध्य । 3. अमिध्यं न समिध्य अमिध्यं । सम् - इत् + ल्यप् । इन्धे इंधाचक्रे षंधिष्ट । 4. न आतुरः अनातुरः । 5. सप्तरात्रम् सप्तानां रात्रीणां समाहारः (द्विगुः) सप्तरात्रम् । अहःसार्द्धकट्टेऽहंख्यातपुण्याच्च रात्रे रितिः अः । संख्यापूर्व्यं रात्रं क्लान्तिविति नपंसकता, नत् सप्ताहारनपंसकता समाहारनपंसकतां वाधते इति भट्टोजिवचनात् । तस्मात् संख्यापूर्व्यमिति वार्तिकं प्रथमम् । कान्वाध्वनो- रिति द्वितीया । 6. अवकीर्णिं व्रतम् Acc. of चरेत् अवकीर्णिनाम् व्रतम् । 7. अव - कृ + क्तः भावे । ततः इतिः ।

Change of voice.—अवकीर्णिव्रतं चर्येत ॥ १८७ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी रोगाक्रान्त न इहेषां यदि कमान्त मात दिन डिक्कुर आहार न करे ओ अश्रिते अश्रिति ना देख, उते उश्रित व्रत लोप इय एव उश्रिके आश्रितलक्षणे अवकीर्णिव्रत करिते इय ॥ १८७ ॥

ENGLISH.—He should observe the expiatory vow known as *avakirni-vrata*; if he, without being unwell does not beg alms and kindle the fire for full seven nights (187).

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकात्रादी भवेद्व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरूपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

PROSE.—व्रती एकात्रादी न भवेत् नित्यं भैक्षेण वर्त्तयेत् व्रतिनः भैक्षेण वृत्तिः उपवाससमास्मृता ॥ १८८ ॥

KULLUKA.—भैक्षेणेति । ब्रह्मचारी न एकात्रमयात् किन्तु बहुगृह्याहत- भिचासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्माद्भिचासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरूपवाससमा- स्मृतिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

GRAMMAR.—1. एकात्रादी एकस्य गृहस्थस्य अन्नं अन्नं शौचं यस्य सः । एकात्र - अद् + षितिः । 2. भैक्षेण करणे व्रतीया । 3. वर्त्तयेत् व्रतं षिञ् घात् । 4. व्रतं विद्यते यस्य व्रती तस्य । इतिः । 5. उपवाससमा व्रतीया समासः ।

Change of voice.—व्रतिना एकात्रादिना न वर्त्तयेत् । इत्या उपवाससमया स्मृत्या मूयते ॥ १८८ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी एकजनेन अन्न भोजन करिवे ना, किन्तु अतिदिन ब्रह्म-
जनेन गृहाहृत भिक्षात्त द्वारा जीवनधारण करिवे; भिक्षात्त द्वारा जीवनधारणके ब्रह्म-
चारीर पक्षे उपवासतुला बलिया मुनिगण निर्देशन करिराहेन ॥ १८८ ॥

ENGLISH.—One taking the vow of a student should always
subsist upon alms, and he should not eat the food collected from
one person. It is held that subsistence on alms is equal to
fasting. (188).

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्रे कर्मण्यर्थार्थिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्ब्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

PROSE.—व्रती देवदैवत्ये कर्मणि अभ्यर्थितः व्रतवत्, अथ पित्रे कर्मणि अभ्यर्थितः
अधिवत् कामं अश्रीयात् (तत्र एकारभोजनेन) अस्य व्रतं न लुप्यते ॥ १८९ ॥

KULLUKA.—व्रतवदिति । पूर्वनिषिद्धैकारभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः देव-
दैवत्ये कर्मणि देवतोद्देशेन श्राद्धेऽभ्यर्थितो ब्रह्मचारी व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादि-
वर्जितमीकस्याप्यन्नं यथोपेतं भुञ्जीत । अथ पित्रुद्देशेन श्राद्धेऽभ्यर्थितो भवति तदा
अभ्यर्थितः सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वात् स इव मधुमांसवर्जितमीकस्याप्यन्नं यथोपेतं भुञ्जीत
इति । स एवार्थो वैदग्धानोक्तः तथापि भैरवत्तिसिद्धमरुतं व्रतमस्य लुप्तं न भवति ।
श्राद्धवत्कौपि श्राद्धेऽभ्यर्थितस्वैकारभोजनमाह । ब्रह्मचर्यं स्थितो नैकमन्नमदादना-
पदि । ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपौदयव्रति । विश्वरूपेण तु व्रतमस्य न
लुप्यते इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मधुमांसमद्ययमनेन मनुवधनेन विधीयत इति
व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

GRAMMAR.—1. देवदैवत्ये देव एव देवं यस्मिन् तत् देवदैवतं तस्मै इदं
देवदैवत्यम् यत् प्रत्ययः । देवे इत्यर्थः । 2. पितृ पितृ + यत् । Both qualify
कर्मणि । 3. व्रतवत् व्रते इव व्रतवत् वति or व्रत + मतप् व्रतवत् र्थाख्यात् तथा ।
4. अधिवत् अपि + वति Both adv. 5. कामं पर्याप्तं यथा स्यात् तथा ।
6. अश्रीयात् अय + यात् । आशीत् । 7. व्रतम् कर्मकट । 8. लुप्यते कर्म-
कर्त्तरि प्रयोगः ।

Change of voice.—अभ्यर्थितेन... अश्नते व्रतेन... लुप्यते ॥ १८९ ॥

BENGALI.—ब्रह्मचारी देवठा उद्देशे अश्रुष्टि आह्ने निवर्तित हईले व्रतवत्
कर्मणि व्रतविरुद्ध मधुमांसादि ताग करिवा, ईच्छामुरूप आशुष्टि भोजन करिजे
पावेन, एक पित्रुलोक उद्देशे अश्रुष्टि आह्ने निवर्तित हईला अधिवत् मधुमांसादि

পূর্ববৎ পরিভাগ করিয়া বধেচ্ছ. ভোজন করিবেন ; ঐ উক্তর স্থলে এক জনের অন্ন ভোজনে বাধা নাই ; কেন না ঐ স্থলে একাত্মানী হইলে ত্রুত লোপ হয় না ॥ ১৮৯ ॥

ENGLISH.—Being invited or requested he may on the occasion of an offering towards the god partake of food consistently with his vow ; and on the occasion of an offering towards ancestors or the manes he may partake of food to his satisfaction like a *Rishi*. Thereby (though taking the food given by one) his vow is not broken or defiled. (189).

ব্রাহ্মণস্যৈব কর্ম্ম তদুপদিষ্টং মনৌষিभिः ।

রাজন্যবৈশ্যযোস্তু বঁ নৈতন্ কর্ম্ম বিধীয়তে ॥ ১৯০ ॥

PROSE.—মনৌষিभिঃ। ব্রাহ্মণস্যৈব এতন্ কর্ম্ম উপদিষ্টম্ । এতন্ তু রাজন্য-বৈশ্যযোঃ এতন্ কর্ম্ম ন বিধীয়তে ॥ ১৯০ ॥

KULLUKA.—ব্রাহ্মণস্যৈবেতি । ব্রাহ্মণঅভিযযিষা তযাযানিষ ব্রাহ্মচারিষাং মৈ আচরষবিধানাত্ ব্রতবদিত্যনেন তদপবাদরুপমেকান্নভোজনম্ উপদিষ্টং অভিযবৈশ্যযো-রপি প্রসক্তমনেন পর্যুদেত্যন্তে যদেকান্নভোজনরুপং কর্ম্ম তদব্রাহ্মণস্যৈব বৈদার্ষিবিহ্নিবিহ্নিতং অভিযবৈশ্যযোঃ পুনর্নৈতন্ কর্ম্মতি শ্রুয়তে ॥ ১৯০ ॥

GRAMMAR.—1. মনসঃ ইন্ডা মনৌষা যক্ষ্মাদিত্বাত্ । মনৌষা + ষ্ণিঃ । কর্ম্মতি ততীযা । 2. ব্রাহ্মণস্য সম্বন্ধমাচ বিবচয়্যা ষষ্ঠী ।

Change of voice.—একৈন কর্ম্মযা উপদিষ্টেন শ্রুয়তে । এতন্ কর্ম্ম ন বিবচয়তি মনৌষিষঃ ॥ ১৯০ ॥

BENGALI.—পণ্ডিতগণ কেবল ব্রাহ্মণজাতীয় ব্রহ্মচারীর পক্ষেই একজনের অন্ন ভোজন উক্তস্থলে উপদেশ করিয়াছেন, কিন্তু কত্রিয় ও বৈশ্যজাতীয় ব্রহ্মচারীর পক্ষে ঐরূপ একাত্মভোজন উপদেশ করেন নাই ॥১৯০॥

ENGLISH.—The sages have advised such a procedure of action with regard to a Brahman ; but such an act is not allowed in respect of a Kshatriya or a Vaisya. (190).

সৌদিতৌ গুরুষা নিত্যমপ্রচৌদিত এব বা ।

কুর্যাদধ্বযনে যজ্ঞমাচার্য্যস্য হিতেষু চ ॥ ১৯১ ॥

PROSE.—गुरुणा चोदितः अपचोदितः एव वा नित्यं अध्ययने आचार्यस्य हितेन च यत् कुर्व्यात् ॥ १८१ ॥

KULLUKA.—चोदित इति । आचार्येण प्रेरितो वा न प्रेरितः प्रत्यहमध्ययने यदहितेषु च उद्योगं कुर्व्यात् ॥ १८१ ॥

GRAMMAR.—1. गुरुणा कर्त्तरि ढतीया । 2. प्रचोदितः अपचोदितः कर्मणि क्तः । 3. यत्तम् Acc. of कुर्व्यात् ।

Change of voice.—चोदितेन अप्र चोदितेन वा यत्तः क्रियेत ॥ १८१ ॥

BENGALI.—গুরু বলিয়া পিন বা নাই পিন এতাহ অধ্যয়নেও গুরুর হিতাশুভানে যত করিতে ॥ ১৮১ ॥

ENGLISH.—Whether commanded or not commanded by his preceptor he should always make efforts for his study and for the good of his preceptor. (191).

शरीरञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १८२ ॥

PROSE.—शरीरं च एव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च नियम्य गुरोः मुखं वीचः माणः प्राञ्जलिः तिष्ठेत् ॥ १८२ ॥

KULLUKA.—शरीरञ्चेति । दिङ्वागबुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिः गुरुमुखं पश्यं स्तिष्ठेत् नोपविशेत् ॥ १८२ ॥

GRAMMAR.—1. बुद्धीन्द्रियमनांसि वृद्धिश्च इन्द्रियाणि च मनश्च इन्द्रः । Acc. of नियम्य । 2. प्राञ्जलिः प्रवहः अञ्जलिः येन प्राञ्जलिः । 3. मुखं Acc. of वीचः माणः । 4. वीचमाणः वि- ईच कर्त्तरि शानच् । ईचते ऐचिष्ट ।

Change of voice.....वीचमाणेन प्राञ्जलिना स्थीयति ॥ १८२ ॥

BENGALI.—শরীর, বাচা, বুদ্ধি, মন ও ইন্দ্রিয় সংগত করত গুরুর মুখের দিকে পৃষ্টি করিয়া অঞ্জলিবন্ধন পূর্বক অবস্থান করিতে, বিনা অহুমতিতে উপবেশন করিতে না ॥ ১৮২ ॥

ENGLISH.—Having controlled his body, speech, the senses of knowledge, and mind, he with folded palms should remain standing looking towards the face of his preceptor. (192).

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारसुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तःसन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १८३ ॥

PROSE.—नित्यं उद्धृतपाणिः साध्वाचारः सुसंयतः स्यात् आस्यतामिति उक्तः सन् गुरोः अभिमुखं आसीत् ॥ १८३ ॥

KULLUKA.—नित्यमिति । सततमुत्तरीयाङ्घ्रिकृतदक्षिणबाहुः शोभनाचार वस्त्रावृतदेहः आस्यतामिति गुरुणोक्तः सन् गुरोरभिमुखम् यथा भवति तथा आसीत् ॥ १८३ ॥

GRAMMAR.—1. उद्धृतः पाणि ॐ स उद्धृतपाणिः । 2. साधुः आचारो यस्य स साध्वाचारः । 3. मुखं लट्प्रत्ययस्य अभिमुखं अन्वयीभावः । 4. आम् + ईत् । आसिष्ट ।

Change of voice.—उद्धृतपाणिता.....भूयेत् । आस्येत् ॥ १८३ ॥

BENGALI.—যক্ষসাত্তী সক্ষত উদ্ধৃত্তৌষ উদ্ধৃত্ত দক্ষিণ হস্ত বাহির্গত করিয়া রাখিলে, উদ্ধৃত্ত আচরণ বিশিষ্টে হইলে, সতত বস্ত্রবাসী আনুগত রাখিলে এবং উক্ত উদ্ভূতপাণন কর ইচ্ছা নাহলে উক্ত দক্ষিণ হস্ত রাখিয়া উপবেশন করিলে ॥ ১৮৩ ॥

ENGLISH.—He should always have his right hand out of his upper garment, should be of good conduct, and well-controlled ; and should sit in front of his preceptor when asked to sit down. (193).

हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत् ॥ १८४ ॥

PROSE.—गुरुसन्निधौ सर्व्वदा हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् । अस्य प्रथमं च उत्तिष्ठेत् चरमञ्च एव संविशेत् ॥ १८४ ॥

KULLUKA.—हीनान्नवस्त्रेति । सर्व्वदा गुरुसमीपे सर्व्वपेक्षया अपक्वष्टान्न-वस्त्रप्रसाधनो भवेत् गुरोश्च प्रथमं रात्रिशिषे शयनादुत्तिष्ठेत् प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छ्येत् ॥ १८४ ॥

GRAMMAR.—1. हीनान्नवस्त्रवेशः अन्नञ्च वस्त्रं च वेशश्च अन्नवस्त्रवेशः । हीना विकृष्टतराः अन्नवस्त्रवेशाः सर्व्वपेक्षया यत्र सः । 2. प्रथमं अन्ते इत्यर्थः Adv. 3. चरमं पश्चात् इत्यर्थः Adv.

Change of voice.—हीनान्नवस्त्रवेशेन भूयते । उखीयेत...संविद्येत ॥१८४॥

BENGALI.—सर्वदाहे छत्र मनीषे छत्र अपेक्षा निकृष्टे अन्न, वस्त्र ओ असाधन अर्हण करिबे, छत्रर अत्रेहे नया। भाग करिबे, छत्रर पञ्चाङ्ग नग्न करिबे ॥ १८४ ॥

ENGLISH.—In the presence of his preceptor his food, cloth and dress should always be of an inferior kind. He should get up from his bed first and lie down after his preceptor (had done so). (194).

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥१८५॥

PROSE.—न शयानः न आसीनः न च भुञ्जानः न तिष्ठन् न पराङ्मुखः (गुरोः) प्रतिश्रवणसम्भाषे समाचरेत् ॥ १८५ ॥

KULLUKA.—प्रतिश्रवणेत गुरोः प्रतिश्रवणसाक्षाद्गीकरणं सम्भाषणञ्च शय्यायां भुजः आसीनोपाविष्टो भुञ्जानोस्तस्य न विमुच्ये न कुर्यात् ॥ १८५ ॥

GRAMMAR.—1. शयानः शो + शानच् कर्त्तरि । अगृथिष्ट । 2. आस् + शानच् आसीनः । 3. भुज् + शानच् कर्त्तरि । 4. पराक् मुखं यस्य सः बहुव्रीहिः । 5. प्रतिश्रवण सम्भाषे प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः अङ्गीकार इत्यर्थः । सम्भाषाच इन्द्रः ।

Change of voice.—शयानेन आसीनेन भुञ्जानेन तिष्ठता पराङ्मुखेन प्रतिश्रवणसम्भाषे न चर्ष्येयाताम् ॥ १८५ ॥

BENGALI.—शयान अवस्था शक्तिरा, कि उपनिष्टे इहेण, किंवा आहार करिउ करिउ, कि दण्डमान थाकिरा, कि अण्डिके मूथ राशिरी छत्र खाजा अर्हण वा छत्रर मञ्ज मण्डान करिबे ना ॥ १८५ ॥

ENGLISH.—He should not receive orders from and talk to his preceptor, lying down, or sitting down, or at the time of taking food, or standing, or with his face turned away. (195).

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धारंस्तु धावतः ॥ १८६ ॥

PROSE.—आसीनस्य स्थितः, तिष्ठतः अभिगच्छन्, आव्रजतस्तु प्रत्युद्गम्य, धावतः पश्चान् धावन् प्रतिश्रवणसम्भाषे कुर्यात् ॥ १८६ ॥

KULLUKA.—कथमर्चिं कुर्यात्तदाह चासीनस्येति । आसनोपविष्टस्य गुरो-
राणां ददतः स्वयमासनादुत्थितः तिष्ठती गुरोरादिगतः तदभिमुखं कतिचित् पदानि
गत्वा, यदा गुरुरागच्छति तदाप्यभिमुखं गत्वा, यदा गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य
पश्चाद्भावनं प्रतिश्रवणसम्भावे कुर्यात् ॥ १२६ ॥

GRAMMAR.—1. धावन् स्र घातोः शीघ्रगतौ धौ इत्यादेशः । श्रद्ध ।

Change of voice.—स्थितेन अभिगच्छता धावता प्रतिश्रवणसम्भावे क्रिये-
ताम् ॥ १२६ ॥

BENGALL.—सुक्त उपविष्टे इहेरा आजा करिले शिवा आसन इहेते उठिग्री, सुक्त
पठानमान इहेरा आनेन करिले शिवा सुक्तर अतिमूखे अग्रसर इहेरा, सुक्त आसिते
आसिते आनेन करिले शिवा उाहार अतिमूखे अडुानगमन करिग्री, सुक्त धावित इहेरा
आजा करिले शिवा उाहार पन्चां पन्चां धावित इहेरा आजा अहेन उ मन्दावप
करिरे ॥ १२६ ॥

ENGLISH.—He should stand up and receive orders from and
talk to his preceptor seated on a seat ; move towards him and
receive orders from him when the preceptor is standing ; when
the preceptor is coming he should go up to him by way of
reception and receive orders, while the preceptor is walking
fast, he should run after him and receive orders or talk to
him. (196).

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।

प्रथम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १२७ ॥

PROSE,—पराङ्मुखस्य (गुरोः) अभिमुखः (स्थितः) दूरस्थस्य च अन्तिकं एव
शयानस्य प्रथम्य निदेशे तिष्ठतः प्रथम्य एव (प्रतिश्रवणसम्भावे कुर्यात्) ॥ १२७ ॥

Note.—196 and 197th slokas form one sentence. We
have taken them separately.

KULLUKA.—पराङ्मुखस्येति । पराङ्मुखस्य गुरोरादिगतः सम्मुखस्यो
दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य शयानस्य गुरोः प्रथम्य प्रह्वो भूत्वा निदेशे निकटे एव तिष्ठती
गुरोरादिगतः प्रह्वोभूयेव प्रतिश्रवणसम्भावे कुर्यात् ॥ १२७ ॥

GRAMMAR.—1. निदेशे निकटे इत्यर्थः । 2. अन्तिकम् Acc. of एव ।
3. एव आङ् + इण् + ल्यप् ।

BENGALI.—**গুরু** অস্বিকিে ক্রিয়া আদেশ করিলে তাহার সম্মুখে বাইরা, **গুরু** দূর হইয়া অনুমতি করিলে তাহার নিকটে বাইরা, **গুরু** শব্দ করিয়া ও নিকটে আসিয়া আদেশ করিলে প্রণতিপূর্বক **গুরু**র বাক্য অস্বীকার ও প্রতিসম্ভাষণ করিবে ॥ ১২৭ ॥

ENGLISH.—He should go in front of his preceptor while he is issuing orders with his face turned away, he should approach his preceptor to receive orders while he is at a distance. He should bow down and receive orders from and talk to his preceptor while lying down; and while his preceptor is standing near, he should bend down in salutation and receive orders and talk to him. (197).

नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १२८ ॥

PROSE.—**गुरुसन्निधौ** अस्य शय्यासनं सर्व्वदा नीचं स्यात्, **गुरोः** चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः भवेत् ॥ १२८ ॥

KULLUKA.—**नीचमिति** । **गुरुमभीषे** चास्य **गुरुशय्यासनापेक्षया** नीचे एव शय्यासने निवृत्तं स्यात्। यत्र च देशे समासीनः **गुरुः** पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरण-पथारादिकां कुर्यात् ॥ १२८ ॥

GRAMMAR. — 1. **गुरोः** सन्निधिः **गुरुसन्निधिः** तस्मिन् । **सम्** - नि - धा + कि ।
2. **शय्यासनम्** जातिरप्राणिनामिति समाहारः **शय्या** च **आसनञ्च** **शय्यासनम्** ।
3. **यथेष्टासनः** इष्टं अनतिक्रम्य यथेष्टं ततः चर्षणादिभ्यः **षच्** । **यथेष्टं** आसनं यस्य सः । **बहुरीदृष्टिः** । 4. **चक्षुर्विषये** चक्षुषः विषयः तस्मिन् **चक्षुर्विषये** ।

Change of voice.—**नीचं** शय्यासनेन भूयते । **यथेष्टासनेन** भूयते ॥ १२८ ॥

BENGALI.—**গুরু**র নিকটে শিষ্যের শয্যা ও আসন সর্ব্বদা নীচ রাখিতে হইবে ; এবং **গুরু** দেখিতে পাইতেছেন এরূপ স্থলে উপবেশন করিলে শিষ্য ইচ্ছান্নিত হস্ত ও পাদ প্রসারণাদি করিবে না ॥ ১২৮ ॥

ENGLISH.—His bed and seat should always be low in the vicinity of his preceptor. And within the range of the sight of his preceptor he should not assume any posture at will. (198).

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

नचैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १८८ ॥

PROSE.—परोक्षम् अपि अस्य केवलं नाम न उदाहरेत् न च एव अस्य गति-
भाषितचेष्टितं अनुकुर्वीत ॥ १८८ ॥

KULLUKA.—नोदाहरेदिति । अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादि-
पूजावचनोपपदशब्दं नाम नोच्चारयेत् तथा गुरोर्गमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादीनि
उपहासवृत्त्या न कुर्वीत ॥ १८८ ॥

GRAMMAR.—1. उदाहरेत् उन् - आङ् - ह + यात् । 2. नाम Acc. of
(1) । 3. केवलम् qualifies नाम । 4. परोक्षम् अज्ञोः परं परोक्षम् समासान्तः
टच् । 5. गतिश्च भाषितश्च चेष्टितश्च जातिरप्राश्नितमिति समाहारः । Acc. of
अनुकुर्वीत ।

Change of voice.—नाम न उदाह्रियेत । गतिभाषितचेष्टितं न अनुक्रियेत ।

BENGALI.—शुद्धर पत्रोक्तेषु उपाध्याय कि आचार्या ईत्यादि पूजाशुद्धक वाक्य
योग ना करिष्य शुद्धर नाम ग्रहण करिष्ये ना ; एवम् उपाशस करिष्यार उद्देशे कथन
शुद्धर प्रथम, वाक्ये उ कियार अशुद्धर करिष्ये ना ॥ १८८ ॥

ENGLISH.—Even in the absence of the preceptor he should not
utter his name merely (without any epithet of honour); and he
should not imitate (with a view to ridicule) his preceptor's gait,
speech and movements. (199).

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

PROSE.—यत्र गुरोः परीवादः निन्दा वा अपि प्रवर्त्तते तत्र (शिष्येण)
कर्णौ पिधातव्यौ ततः अन्यतः वा गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

KULLUKA.—गुरोर्यतेति । विद्यमानदीपस्याभिधानं परीवादः अविद्यमान-
दीप्याभिधानं निन्दा यत्र ईशे गुरोः परीवादो निन्दा वा वर्त्तते तत्र स्थितेन शिष्येण
कर्णौ कृत्वादिना तिरोधातव्यौ तस्माद् देशाद्देशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

GRAMMAR.—1. परीवादः परि - वद् + घञ् । उपसर्गस्य घञि चानु-
ष्येषु बहुलमिति दीर्घः । 2. पिधातव्यौ अपि - धा + तव्य । चकार of अपि

drops optionally by वटिभानुरिरत्नोपं, अवाच्योरुपसर्गोः । चापञ्चापि
इत्यनामा यथा वाचा निशा दिशा । ३. ततः अन्वारादिति पञ्चमी । ४. अन्वतः
सप्तम्यास्तसिः ।

Change of voice.—परीवादेन निन्दया प्रहृत्यते कर्णाभ्यां पिशातव्याभ्यां
भूयते...गन्तव्येन भूयते ॥ २०० ॥

BENGALI.—ये স্থানে গুৰুৰ প্ৰকৃত দোষেৰ উল্লেখ হয়, অথবা অবিদ্যমান
দোষেৰ আৰোপ হয়, সেহানে শিষ্য হয় দুই কৰ্ম হন্ত দ্বাৰা আচ্ছাদন কৰিবে অথবা
সেহান ছাঁড়ৰা অস্ত্ৰজ চলিবা বাহিৰে ॥ ২০০ ॥

ENGLISH.—A disciple should either stop his ears or depart else-
where from the place where the detraction or calumny of his
spiritual preceptor takes place. (200).

परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता क्लमिर्भवति कौटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

PROSE.—(शिष्यः) परीवादात् खरो भवति निन्दकः श्वा भवति परि-
भोक्ता क्लमिर्भवति मत्सरी कौटो भवति ॥ २०१ ॥

KULLUKA.—इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादादिफलमाह परीवादादिति । गुरोः
परीवादात् शिष्यो स्यात् खरो भवति गुरोर्निन्दकः कुक्करो भवति परिभोक्ता अनुचितेन
गुरुधनेनोपजीवकः क्लमिर्भवति मत्सरी गुरोरुत्कर्पासहनः कौटो भवति । कौटः
कमिभ्यः क्लिञ्चत् स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

GRAMMAR.—1. परीवादात् द्विती पञ्चमी । 2. निन्दकः—निन्द हिंस्र
इत्यादिना निन्द + वृत् । 3. परि—भुञ्ज् + टच् । 4. मत्सरी—मत्सरः + इनिः ।
मत्सरोऽन्वयमहेषद्वयमरः । Here मत्सरः is used as a noun. (1) खरः ।
(2) श्वा । (3) क्लमिः । (4) कौटः are विधेयविशेषणम् of शिष्यः understood.

Change of voice.—शिष्येण खरेण निन्दकेन युना परिभोक्ता क्लमिणा
कौटेन मत्सरिणा भूयते ॥ २०१ ॥

BENGALI.—শিষ্য গুৰুৰ বিদ্যমানদোষকীৰ্তন কৰিলে সৱিগ্না পৰজন্মে গৰ্ভত
হয়, নিন্দা কৰিলে পৰজন্মে কুকুৰ হয়, অস্ত্ৰায়ৰূপে গুৰুৰ ধন দ্বাৰা জীৱিকানিকীৰ্ত
কৰিলে পৰজন্মে ক্লমি হয়, গুৰুৰ অংশসা সহিতে না পালিলে পৰজন্মে কৃমি হইকে
কিছু অধিক স্থলকাৰ কৌট হয় ॥ ২০১ ॥

ENGLISH.—By reason of the detraction of his spiritual preceptor a disciple becomes a mule (after death) a calumniator (of his spiritual preceptor) becomes a dog (after death). One unduly depending on his spiritual preceptor for subsistence becomes a worm, and one jealous of the superiority of his preceptor becomes an insect (after death). (201).

দূরস্থো নার্ছং য়েদেং ন ক্রুদ্ধো নান্নিকে স্ত্রিয়া: ।

যানাসনস্থশ্চৈবৈনমবরুহ্মাভিবাদয়েৎ ॥ ২০২ ॥

PROSE.—(শিষ্য:) দূরস্থ: (মনু) এং ন অর্ছংয়েৎ, ক্রুদ্ধ: স্ত্রিয়া: অন্নিকে চ ন (অর্ছংয়েৎ), যানাসনস্থ: চ অবরুহ্ম এং অবিবাদয়েৎ ॥ ২০২ ॥

KULLUKA.—দূরস্থ ইতি । দূরস্থ: শিষ্যীঃন্যং নিযুজ্য মাণ্যবস্ত্রাদিনা গৃহং নার্ছংয়েৎ স্বয়ং গমনাশক্তৌ ক্রুদ্ধ: কামিনীসমীপে চ স্থিতং স্বয়মপি নার্ছংয়েৎ । যানাসনস্থশ্চৈবৈনং প্রত্যুত্থায়িত্বেনৈনং যানাসনাদুত্থানং বিহিতম্ অনেন তু যানাসনত্যাগ ইত্যপুনরুক্তি: ॥ ২০২ ॥

GRAMMAR.—1. দূর—স্থা + ক । 2. অর্ছংয়েৎ অর্ছং ণিচ্ য়াৎ । 3. ক্রুদ্ধ + ক্ত: কর্তরি । 4. যানং চ আসনশ্চ যানাসনং জাতিরপ্রাণিনামিতি । যানাসন—স্থা + ক । 5. অব—রুহ + ল্যপ্ । 6. অন্নি—বদ ণিচ্ য়াৎ ।

Change of voice.—দূরস্থেং অয়ং...অর্ছংয়েত...ন ক্রুদ্ধেং যানাসনস্থেং অয়ং...অবিবাদয়েত ॥ ২০২ ॥

BENGAL.—শিষ্য নিভাঙ্ক অশক্ত না হইলে আশ্রয় হস্তে প্রেরিত মাণ্যাদি দ্বারা গুরুর অর্চনা করিবে না, ক্ষোভের বশীভূত থাকি অবস্থায় গুরুর অর্চনা করিবে না, স্ত্রীলোকের নিকট গুরু অবস্থিত থাকিলে স্বয়ং ও মাণ্যাদি দ্বারা গুরুর অর্চনা করিবে না; শিষ্য যান কি আসনে অবস্থিত থাকি অবস্থায় গুরু দর্শন করিলে যানাসন হইতে নামিয়া গুরুকে অভিবাদন করিবে ॥ ২০২ ॥

ENGLISH.—Being at a distance, a disciple should not worship his preceptor (by sending presents through another); and while he is angry (whatever be the cause therefor) he should not worship his preceptor; neither should he worship his preceptor when he (the latter) is in the vicinity of (or in company of) a female. And if riding a conveyance or seated on a seat, he should come down and salute his preceptor. (202).

प्रतिवातिऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह ।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

PROSE. — (शिष्यः) प्रतिवाते अनुवाते च गुरुणा सह न आसीत् ; गुरोः असंश्रवे चैव किञ्चित् अपि न कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

KULLUKA. — प्रतिवात इति । प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्य यो गुरुदेशा-
भिष्यद्देशमागच्छति स प्रतिवातः यः शिष्यदेशात् गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः,
नत गुरुणा समं नासीत् तथानिद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन्नसंश्रवे गुरुर्यत्र न श्रुणोती-
त्यर्थः तत्र गुरुगतमन्यगतं वा न किञ्चित् कथयेत् ॥ २०३ ॥

GRAMMAR. — 1. प्रतिवाते प्रतिगतः वातः प्रतिवातः । 2. अनुवाते
अनुगतः वातः अनुवातः । उभयत्र प्रथमया प्रादि समासः । वातीति वातः ।
अधिकरणे सप्तमी । 3. गुरुणा सह युक्ते अप्रधाने इति तृतीया । 4. असंश्रवे
संश्रवः श्रवणम् । न संश्रवः असंश्रवः । नञ् समासः । अधिकरणे सप्तमी ।

Change of voice. — आस्येत् । किञ्चित् न कीर्तयेत् । ॥ २०३ ॥

BENGALI.—वे ज्ञाने श्रुत्वर दिक् इहेते निषेधर दिक् किंवा निषेधर दिक्
इहेते श्रुत्वर दिक् वाञ्छान याग एकरुप ज्ञाने बसिबे ना ; श्रुत्वर कुनिडे पानिना एकरुप
ज्ञाने बसिबि श्रुत्वरुत कि अश्रुत्वरुत कोन कथा बलिबे ना । २०३ ॥

ENGLISH.—A disciple should not sit with his preceptor in such
a place where the wind blows from the direction of the preceptor
to the disciple or where the wind blows from the direction of the
pupil to the preceptor. And he should say nothing (regarding
preceptor) behind his back, (literally not within hearing of the
preceptor). (203).

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासाद-सस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत् गुरुणा साहं शिलाफलक-नीषु च ॥ २०४ ॥

PROSE. — गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादसस्तरेषु कटेषु च शिलाफलकनीषु च गुरुणा साहं
आसीत् ॥ २०४ ॥

KULLUKA. — गो इति । यानशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धने, बलीवर्षयाने

घोटकयुक्ते याने उष्ट्रयुक्तयाने रथशकटादी प्रासादोपरि स्वस्तरे कटे च वृषादिनिर्मिते शिलायां फलके च दाक्षवटितदीर्घासने नौकायाञ्च गुरुणा सङ्घासीत ॥ २०४ ॥

GRAMMAR.—1. गावश्च अश्वश्च उष्ट्राश्च ते । इतरतररथः । तेषां यानं प्रासादश्च स्वस्तरश्च ते । तेषु । 2. कटेषु । 3. शिलाफलकनीषु शिला च फलकश्च नौषु शिलाफलकनावः तासु । सर्व्वत्र अधिक्करणे समसौ । 4. गुरुणा एवं साकं सार्द्धं समं योगेऽपीति भट्टोजिवचनात् सार्द्धं योगे तृतीया ।

Change of voice. — आस्वेत ॥ २०४ ॥

BENGALL.—किञ्च गोशाने, अश्वशाने, उष्ट्रशाने, आसादनेर उपरि, तृणनिर्मित यानेन च बाहुर अङ्कितेन एव शिनातने, काष्ठनिर्मित दीर्घासने च नौकाय सुकर मन्त्रे शिवा उपवेशन करिते गारे ॥ २०४

ENGLISH.—A disciple may sit along with his preceptor on carriages drawn by bullocks, horses or camels ; on the top of a palace, on a coach or sofa, on straw mattresses, and also on a slab of stone, a large plank of wood or a boat. (204).

गुरोर्गुरौ सन्निरुद्धे गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिसृष्टो गुरुणा स्नान् गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

PROSE.—(शिष्यः) गुरोः गुरौ सन्निरुद्धे सति गुरुवत् वृत्तिं चाचरेत्, गुरुणा च अनिसृष्टः (सन्) स्नान् गुरुन न अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

KULLUKA.—गुरोर्गुराविति । आचार्यस्वाचार्ये सन्निरुद्धे आचार्य इव । तस्मिन्नपि अभिवादानादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् । तथा गुरुवद्वे वसन् शिष्य आचार्यस्वा-
निष्कौ न स्नान् गुरुन् मादपितृव्यादीन् अभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

GRAMMAR.—1. गुरोः शिषे वृत्तौ । 2. गुरौ भावे समसौ । 3. गुरुवत् गुराविव गुरुवत् तत्र तस्यैव इति वृत्तिः । 4. वृत्तिम् Acc. of चाचरेत् । 5. गुरुणा कर्त्तरि तृतीया । 6. न निसृष्टः आदिष्टः अनिसृष्टः । 7. स्नान् qualifies गुरुन् । 8. गुरुन् Acc. of अभिवादयेत् ।

Change of voice. — वृत्तिः आचर्येत..... अनिसृष्टेन स्ने गुरुवः अभि-
वाचयेत् ॥ २०५ ॥

BENGALL.—सुकर सुकर उपरिहित धाकिले वेकरु सुकर प्रति सेईकरु तीहोरु

প্রতিঃ আচরণ করিবে ; গুরুর সমীপে নিজের পিতা মাতা পিতৃব্যাদি গুরুজন উপস্থিত হইলে গুরু আদেশ না করিলে তাঁহাদিগকে অভিবাদন করিবে না । ২০৫ ।

ENGLISH.—When the preceptor of his preceptor comes near, a pupil should behave towards him as towards his own preceptor. And (while living with his preceptor) he should not salute his own parents and other superiors without being directed or ordered by his preceptor. (205).

বিদ্যাগুরুষ্বেতদেব নিত্যা বৃत्तिः स्वयोनिषু ।

প্রতিষেধত্সু চাধর্ম্মান্ হিতস্বৌপদিশত্স্বপি ॥ ২০৬ ॥

PROSE.—বিদ্যাগুরুষু স্বয়োনিষু অধর্ম্মান্ প্রতিষেধত্সু অ হিতং উপদিশত্সু অ পতন্ এব, নিত্যা বৃत्तिः (বিদ্যা) ॥ ২০৬ ॥

KULLUKA.—বিদ্যেতি । আচার্য্যন্তিরিক্তা উপাধ্যায়াদযৌ বিদ্যাগুরুবঃ । নেশ্ব তদেবেতি সামান্যোপক্রমঃ, কিন্নদাচার্য্য ইব নিত্যা সার্ব্বকালিকৌ বৃत्তির্বিদ্যা তথা স্বয়োনিষ্বপি পিতৃব্যাদিষু তদবৃत्তিঃ তথা অধর্ম্মান্নিষেধত্সু ধর্ম্মতস্বস্বৌপদিশত্সু গুরুবৃत्তিতম্ ॥ ২০৬ ॥

GRAMMAR.—1. বিদ্যায়াং গুরুবঃ বিদ্যাগুরুবঃ নেষু । বিদ + কৃষ্ । 2. স্বয়োনিষু স্বা য়োনিরিব য়োনিষৌ নেষু । 3. অধর্ম্মান্ Acc. of প্রতিষেধত্সু (অধর্ম্ম is defined in Kulluka's commentary 1st sloka chapter II.) ন ধর্ম্মাঃ অধর্ম্মাঃ তান্ । 4. হিতম্ Acc. of উপদিশত্সু । 5. পতন্ সামান্যে নপুংসক্রম, its বিদ্যেয়বিশেষণম্ is বৃत्তিঃ ।

Change of voice.—এতেন এব ভূযতে, নিত্যয়া ইত্যা বিদ্যেয়য়া ভূযতে ॥২০৬॥

BENGALI.—আচার্য্য ব্যতিরিক্ত উপাধ্যায় প্রভৃতিকে বিদ্যাগুরু বলে; বিদ্যাগুরু, পিতৃব্যাদি স্ববংশীর লোক, অধর্ম্ম হইতে নিবারণকারী ব্যক্তি ও ধর্ম্মের উপদেশকারী ব্যক্তি, ইহাদের প্রতিও এইরূপই বৃত্তি জানিবে; কিরূপ? অর্থাৎ ইহাদের প্রতি সর্ব্বদা গুরুবৎ ব্যবহার করিবে । ২০৬ ।

ENGLISH.—Such a course of behaviour should be shown towards those who are preceptors by reason of imparting knowledge, towards one's respectable kith and kin, towards those who forbid to do evil and wrong, and towards those who advise what is good and beneficial. (206).

श्रेयःसु गुरुवद्भृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

PROSE.—श्रेयःसु चार्थेषु गुरुपुत्रेषु गुरोः च स्वबन्धुषु नित्यं गुरुवद्भृत्तिं समाचरेत् ॥ २०७ ॥

KULLUKA.—श्रेयःभित्ति । श्रेयःसु विद्यातपःसम्पन्नेषु चार्थेष्विति गुरुपुत्रविशेषणं समानजातिषु गुरुपुत्रेषु गुरोश्च जातिभ्यपि पित्रव्यादिषु सर्वदा गुरुवद्भृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रावाशिष्योऽधिकवयाश्च वीज्यः । शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं विशेषस्त्वत्यमाथत्वान् ॥ २०७ ॥

GRAMMAR.—1. श्रेयःसु प्रसव्य + ईयसु = श्रेयसु । अधिकरणे समसो । 2. चार्थेषु qualifies गुरुपुत्रेषु । 3. गुरुवत् गुरो इव गुरुवत् । or गुरुवत् या भृत्तिः सा गुरुवद्भृत्तिः ताम् । 4. भृत्तिम् Acc. of आचरेत् ।

Change of voice.—गुरुवद्भृत्तिः आचर्येत ॥ २०७ ॥

BENGALI.—विद्यां ও তপস্বী দ্বারা সম্বন্ধিনালী ব্যক্তি, অর্থাৎ অর্থাৎ অধিকবয়স্ক নিবা ব্যক্তিরিত্ত সম্বন্ধীয় গুরুপুত্র ও গুরু পিতৃবর্গাদি জ্ঞাতির ব্যক্তি নিতা গুরুবৎ ব্যবহার করিতে ॥ ২০৭ ॥

ENGLISH.—Towards one's superiors, respectable sons of the preceptor and preceptor's own relations, one should ever adopt the same course of conduct as towards his preceptor. (207).

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्द्यानमर्हति ॥ २०८ ॥

PROSE.—बालः समानजन्मा वा शिष्यः वा गुरुसुतः अध्यापयन् (सन्) यज्ञकर्म्मणि (समागतः) गुरुवन्द्यानमर्हति ॥ २०८ ॥

KULLUKA.—बाल इति । कनिष्ठः सवया ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽध्यापयन् अध्यापनसमर्थो गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्म्मणि ऋत्विगवृत्तिव्या यज्ञदर्शनार्हमागतो गुरुवत् पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

GRAMMAR.—1. गुरो यथा गुरुवत् यः मानः तम् ।

Change of voice.— बालिन समानकमना शिष्येषु गुरुसुतेन अध्यापयता...
गुरुवन्दानः शस्यति ॥ २०८ ॥

BENGALI.—शुक्रपुत्र कनिष्ठ इडेन, कि समानवयस्य कि अधिकवयस्य इडेन, यदि
किनि शिष्या इन, एवम् अध्यापनकार्ये मन्त्रार्थ इन, यच्छे निमज्जित इहेना निष्कगृहे आसिले
शुक्र यच्छे पौरहितो निगुरु इडेन कि ना इडेन, शुक्रर श्याय गन्धान पाइवेन ॥२०८॥

ENGLISH.—The son of a preceptor, if capable of teaching (the
Veda), deserves respect like the preceptor in the matter of burnt
offering, be he junior in age, equal in age or a pupil. (208).

उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

PROSE.—गुरुपुत्रस्य गात्राणां उत्सादनं स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोश्च
अवनेजनं न कुर्यात् ॥२०९॥

KULLUKA.—आचार्यैवदित्यविशेषणपूजाधाम्नात्प्रायां विशेषमाह उत्सादन-
मिति । गात्राणामुत्सादनमुद्धर्तनं स्नापनम् उच्छिष्टस्य भक्षणं पादयोश्च प्रक्षालनं गुरु-
पुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

GRAMMAR.—1. स्नापनं च उच्छिष्टस्य भोजनञ्च ते । स्ना - शिच् + ल्युट् ।
2. अवनेजनम् - अव निज + ल्युट् ।

Change of voice.—उत्सादनं.....अवनेजनं न क्रियेत,.....भोजने न
क्रियेताम् ॥२०९॥

BENGALI.—शुक्रपुत्रके शुक्रवयं पूजा करिते इहेनेन शुक्रर श्याय कथनं शुक्र-
पुत्रेण शरीरे विलेपन वान, स्नापन, उच्छिष्टेभोजनं न पादप्रक्षालन करिवेन ॥२०९॥

ENGLISH.—One should not anoint or rub the body of his
preceptor's son, should not help him in bathing, or partake of the
remains of his food, and should not wash his feet. (209).

गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु सम्युज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

PROSE.—সবর্থা: গুরুযৌবিত: গুরুবৎ প্রতিপূজ্যা: স্তু:; অসবর্থা: তু প্রত্যুত্থানাভি-
বাদনৈ: সম্পূজ্যা: ॥২১০॥

KULLUKA.—গুরুবদিতি । সবর্থা গুরুপত্না: গুরুবদাশাকরষাদিনা পূজ্যা
মবেযু: । অসবর্থা: পুন: কৈবলী: প্রত্যুত্থানাভিবাদনৈ: ॥২১০॥

GRAMMAR.—1. সমান: বর্থা: যাসাং তা: সবর্থা বহুব্রীহি: । 2. প্রত্যু:
ত্থানাভিবাদনৈ: প্রত্যুত্থানানিচ অবিবাদনানিচ তানি । তৈ: করণে তৃতীয়া ।

Change of voice.—সবর্থাभि: গুরুঃযৌবিদभि:.....পতিপূজ্যাभि: ভূযিত ।
অসবর্থাभि: সম্পূজ্যাপি: ভূযিত ॥২১০॥

BENGALI.—গুরুর সঙ্গাতীয়া ভাষাটকে গুরুবৎ পূজা করিলে, কিন্তু গুরুর অসঙ্গা;
কার্যটকে অত্যাধান ও পাদগ্রহণশ্চ অভিব্যন দ্বারা পূজা করিবে ॥ ২১০ ॥

ENGLISH.—The wives of a preceptor belonging to the same
caste are to be respected and worshipped like the preceptor ; but
those who do not belong to the same caste are to be respected by
rising up in reception and salutation. (210).

अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गान्धीत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

PROSE.—গুরুপত্ন্যা: অভ্যঞ্জনং স্নাপনং च गान्धीत्सादनं एव च केशानां प्रसाधनं
च (शिष्येण) न कार्याणि ॥ २११ ॥

KULLUKA.—অভ্যঞ্জনমিতি । নৈলাদিনা দেহাভ্যঙ্গং স্নাপনং গান্ধীকং ঐহর্গনং
কেশানাঞ্চ মাখ্যাদিনা প্রসাধনম্ এতানি গুরুপত্ন্যা ন কর্তব্যানি কেশানামিতি
প্রদর্শনমার্থং দেহস্যপি চন্দনাদিনা প্রসাধনং ন কুর্যাত্ ॥ ২১১ ॥

GRAMMAR.—1. গুরো: পত্নী গুরুপত্নী তস্তা: স্ত্রীষু বহুব্রী । 2. অभि - অঙ্গ +
লুট্ । 3. স্না + ষিচ্ + লুট্ । 4. গান্ধীতসাধনম্ গান্ধী চতুসাধনম্ । 5. কেশা-
নাম্ কর্ম্মষি বহুব্রী । 6. প্র + সিধ্ ষিচ্ লুট্ ।

Change of voice.—অভ্যঞ্জনেন, স্নাপনেন গান্ধীতসাধনেন, প্রসাধনেন.....ন
কার্যৈ: ভূযন্তে ॥২১১॥

BENGALI.—(শিষ্য গুরুপত্নীকে গুরুবৎ পরিচর্যা করিবার অস্ত উপদিষ্ট হইলেও)
শিষ্য কখনও গুরুপত্নীর শরীরে তৈলমর্দন করিবে না, গুরুপত্নীকে স্নান করাইবে না,
গুরুপত্নীর শরীরে বিশেষণ দিবে না, গুরুপত্নীর কেশ প্রসাধন করিয়া দিবে না ॥ ২১১ ॥

ENGLISH.—The anointing or rubbing, and besmearing (with oil or butter) of the body of a preceptor's wife the adorning of her hair, and helping her to bathe should not be done (by a pupil). (211).

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषी विजानता ॥ २१२ ॥

PROSE.—गुणदोषी विजानता पूर्णविंशतिवर्षेण (शिष्येण) युवतिः गुरुपत्नी इह पादयोः न अभिवाद्या ॥ २१२ ॥

KULLUKA.—गुरुपत्नी त्विति । युवतिः गुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगण्येन जनेन नाभिवाद्या, पूर्णविंशतिवर्षेण शौचनप्रदशंनार्थं बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धं युनक्तु भूमावभिवादनं वन्द्यति ॥ २१२ ॥

GRAMMAR—1. गुणश्च दोषश्च गुणदोषी तौ Acc. of विजानता । 2. विजानता qualifies शिष्येण understood. 3. विंशतिः वर्षाणि यस्य सः विंशतिवर्षः बहुव्रीहिः पूर्णं विंशतिवर्षः पूर्णविंशतिवर्षः सहस्रमुपैति समासः । तेन qualifies शिष्येण । 4. युवतिः qualifies गुरुपत्नी युनक्ति युवती च । 5. पादयोः अधिकारणे समसौ । 6. अभि-वद-णिच् ल्यप् ।

Change of voice.—युवत्या गुरुपत्न्या न अभिवाद्याया भूयेत ॥ २१२ ॥

BENGALI.—पूर्ण विंशतिवर्षवयस्क अर्थात् युवा शिवाभावेइ अतिवाननेन दोषगुण ग्रहण करतः कथनं युवति गुरुपत्नीर पादस्पर्शपूर्वक अतिवादन करिने ना, किन्तु भूमितेइ अतिवादन करिषे; किन्तु बालक शिष्य युवति गुरुपत्नीर पादस्पर्श पूर्वक अतिवादन करिते পারে ॥ २१२ ॥

ENGLISH.—A disciple of full twenty years who knows the merits or demerits of an action should not touch the youthful wife of his preceptor in the feet in the act of saluting. (212).

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थात् प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

PROSE.—इह नारीणां एवः स्वभावः (यत्) नराणां दूषणम्, अतः अर्थात् विपश्चितः प्रमदासु न प्रमाद्यन्ति ॥२१३॥

KULLUKA.—स्वभाव दति। स्त्रीषामयं स्वभावः यदिह प्रहारवेष्टया ज्योतिष्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थात्/अस्माद्धेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमणा भवन्ति ॥ २१३ ॥

GRAMMAR.—1. नारीषाम् शेषे षष्ठी नरः स्त्रियां नारी । 2. नराणाम् कर्मणि षष्ठी कृद् योगे । 3. दूषणम् दुष + णिच् + ण्यट् । दुष्यति दूषयति । 4. अर्थात् हेतौ पञ्चमौ अणः means प्रयोजनम् or हेतुः । 5. ष-मद + चलि । 6. प्रमदासु अधिकरणे समसौ । 7. विपश्चितः Nom. to प्रमादयन्ति ।

Change of voice.—स्वभावेन एतेन दूषणेन भूयन्ते.....विपश्चिदभिः न प्रमद्यते ॥ २१३ ॥

BENGALI.—श्रीनिधिर शब्दावई एई ये तांशारा शनतावादि चारा पुक्ककके मोडिठ करिशा दूषिठ करिणे ; अठएव विद्वान् बाङ्किगण ज्ञोलोकसभके कथनई अनवहिठ शन ना ॥ २१३ ॥

ENGLISH.—This is the nature of women that men are here caused to fall off (from the right path). Hence for this reason learned men do not become careless in reference to women. (213).

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

PROSE.—प्रमदाः लोके कामक्रोधवशानुगं अविद्वांसं विद्वांसं वा पुनः उत्पथं नेतुं अलम् ॥ २१४ ॥

KULLUKA.—अविद्वांसमिति । विद्वांसं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधि-विधिः । यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं देहधर्मात् कामक्रोधवशानु-याधिर्न स्त्रियः उत्पथं नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ॥

GRAMMAR.—1. विद्वांसम् विद्-शब्दाने वसु Acc. of नेतुम् । 2. न विद्वांसु अविद्वांसु तम् । 3. कामक्रोधवशानुगम् कामस्य क्रोधस्य तौ । तयोर्वशः कामक्रोध-वशः तम् अनुगच्छतीति कामक्रोधवशानुगः उत्पथं समासः । कामक्रोधवश अनु वस + षः । 4. उत्पथम् उत्पथटः पन्थाः उत्पथः समासान्तः षः । तम् Acc. of नेतुम् नौ being द्विकर्मक । 5. अलम् समर्थाः अव्ययम् ।

Change of voice.—प्रमदाभिः.....विद्वान् अविद्वान्...अलम् भूयते ॥२१४॥

BENGALI.—मांमि जितेज्जिण विद्वान् एरुण ढर्प करिण्ण त्तो सन्निकाने थाकिथे ना ; कारण पुत्रवमात्रेई देहधर्मवशतः काम ओ क्रोधेर वशीकृत ; अतएव विद्वान्ई हउन ; आर अविद्वान्ई हउन, ताहादिगके कामिनौगण अनारामे उन्मार्गगामी करिते পারে ।२१४।

ENGLISH.—Surely in this world a woman is quite competent to lead to evil ways an illiterate man and also even a learned man, obedient to the control of desires and anger. (214).

माता स्वप्ना दुहित्वा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

वलवानिन्द्रिययामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

PROSE.—माता स्वप्ना दुहित्वा वा विविक्तासनः न भवेत् वलवान् इन्द्रिययामः विद्वांसं अपि कर्षति ॥२१५॥

KULLUKA.—अत आह मावेति । माता भगिन्या दुहित्वा वा मिर्झानमृदादौ नामीत यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥२१५॥

Note.—There is a well-known story about this celebrated text of Manu. The story runs that on one occasion when reading this text Vyasa the author of Mahabharat could not agree with Manu, and changed “विद्वांसमपि कर्षति” into विद्वांसं नापकर्षति ।” intending to convey that passion cannot sway the wise. After doing this the sage went to take his bath in a river. When on his way he found himself in the midst of a furious storm accompanied by rain. He saw near him a lonely temple and at once entered into it for shelter. The storm was raging in fury, rain was falling in torrents, it was almost dark. After entering the temple the sage while looking all around the lonely temple, suddenly perceived a beautiful lady lurking in a corner behind the phallic *lingam* occupying the centre of the temple. She no doubt entered the temple for the very reason which compelled the sage to enter it. But she was a paragon of beauty. Her

charms captivated the sage who entreated her but to no purpose. He then rose and tried to seize her, but she began to run around the lingam pursued by the sage. Then the sage conceived an idea of jumping over the eternal lingam to catch hold of her. When he was about to jump over to catch the lady the text of Manu "विद्यासमपि कर्षति" reverberated through the temple ! The storm, the rain, the temple, every thing vanished immediately.

GRAMMAR.—1. माता स्वसा दृष्टिता सहायै तृतीया । 2. विविक्तं चामनं वयसः । 3. इन्द्रियाणां यामः सङ्घः । 4. कर्षति कृष लट् ति ।

Change of voice.—विविक्तामनेन न भूयेत । बलवता, इन्द्रियशामेण विद्यान्
.....कृष्यति ॥ २१५ ॥

BENGALI.—(अथन कि) माता, उग्रिनी एवः कछार सङ्घे निरुद्धेन गृहादिते वास करिषे ना ; केनना इन्द्रियसमूह अतीव बलवान्, उशवा विद्यान् बाङ्किरेण आकर्षण करे ॥ २१५ ॥

ENGLISH.—A man should not sit lonely with his mother, sister or daughter. (For) the powerful assemblage of organs of sense (and passions) drags away by force even a learned man. (215).

कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्बन्धनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

PROSE.—युवा कामं भूमौ असौ अहं इति ब्रुवन् युवतीनां गुरुपत्नीनां विधिवत् बन्धनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

KULLUKA.—कामन्त्विति । कामन्तु गुरुपत्नीनां स्वयमपि युवा यद्योक्तविधिना भूमावभिवाद्ये असुकशर्माहं भवतीति ब्रुवन् पादबद्धं विना यद्येष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

GRAMMAR.—1. गुरोः पत्नी षष्ठी समासः । 2. युवतीनां qualifies गुरुपत्नीनाम् । 3. विधिवत् Adv. अव्ययम् ।

Change of voice.—ब्रुवता रूना बन्धनं क्रियेत ॥ २१६ ॥

BENGALI.—युवा शिष्या युवती सुकपङ्गीर पाद स्पर्श ना करिष्या आसि :अगुरु नर्था अशिवानन करितेहि ईहा करिष्या कुमिते विधिते ईच्छाशुमारे युवती सुकपङ्गीके वन्दना करिबे ॥ २१७ ॥

ENGLISH.—A youthful pupil should do salutation in due form to the youthful wife of his preceptor (by bowing down his head) on the ground, announcing himself that he is so and so. (216).

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारिषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

PROSE.—(युवा) सतां धर्म अनुस्मरन् विप्रोष्य गुरुपत्नीषु पादग्रहणं अन्वहं अभिवादनं च कुर्वीत ॥ २१७ ॥

KULLUKA.—विप्रोष्येति । प्रवामादागत्य सस्येन सस्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिण इतरात्रविधिना पादग्रहणं प्रत्यहञ्च भूमावभिवादनं गुरुपत्नीषु युवा कुर्वीत शिष्टा-
नामयमाचार इति जानन् ॥ २१७ ॥

GRAMMAR.—1. धर्मम् Acc. of अनुस्मरन् । 2. विप्रोष्य वि-प्र-
वम् ल्यप् । 3. पादयोः ग्रहणम् । 4. अन्वहम् अहनि अहनि अन्वहम् अव्ययीभावः
समामान्तः ङच् । 5. गुरुदारिषु गुरोः दाराः तेषु विषयाधारि सप्तमी । दारशब्दस्य
पुंलिङ्गता बहुवचनान्तत्वं च । 6. कुर्वीत क्त + ईत् ।

Change of voice.—अनुस्मरता पादग्रहणं अभिवादनं क्रियेत ॥ २१७ ॥

BENGALI.—युवा शिष्या विदेश इहेते आसिषा माधुषणेर आचार अशुमारे अथन
सिन सुकपङ्गीर पाद स्पर्श करिष्या अशिवानन करिबे एव उ९पर अतिनिन कुमितेई
अशिवानन करिबे ॥ २१७ ॥

ENGLISH.—On coming back from a sojourn a youthful pupil may indeed touch the feet of his preceptor's youthful wife, remembering it to be the duty of the virtuous; but daily he should bow down (on the ground). (217).

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

PROSE.—यथा नरः खनितेषु खनन् वारि अधिगच्छति तथा गुरुषुः [गुरुगतां विद्यां अधिगच्छति ॥ २१८ ॥

KULLUKA.—उक्तस्य गुरुषुषाविधेः फलमाह यथेति । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनितेषु मूर्तिं खनन् जलं प्राप्नोति एवं गुरुस्थितां विद्यां गुरुसीवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

GRAMMAR.—1. खनितेषु करणे ढतीया खन + इत् । 2. खनन् खन + ञट् । 3. वारि Acc. of अधिगच्छति । 4. गुरुषुः गृ - सन् + उ । 5. गुरुगता गुरुगता ताम् qualifies विद्याम् । 6. विद्याम् Acc. of अधिगच्छति ।

Change of voice.—नरेण खनता वारि अधिगम्यते गुरुषुषुषा गुरुगता विद्या अधिगम्यते ॥ २१८ ॥

BENGALI.—(येमन मनुष्य) थनिज्ज वारी मांठि खनन करिते करिते जल प्राप्त इह ; तेइकण विद्या सुकर सुकषा करिते करिते सुकरण उ विद्या प्राप्त इह ॥२१८॥

ENGLISH.—Just as a man gets water by digging up (the earth) by means of a spade, so a pupil attending and serving (his preceptor) acquires the learning possessed by his preceptor. (218).

मुण्डो वा जटिलो वा स्याद्यथा स्याच्छिखाजटः ।

नेनग्रामेऽभिमिक्षोचेत् सूर्योनाभ्युदियात्कचित् ॥२१९॥

PROSE.—(ब्रह्मचारी) मुण्डः वा जटिलः वा स्यात् अथवा शिखाजटः स्यात्, सूर्यः एनं ग्रामे क्वचित् न अभ्युदियात्, न अभिमिक्षोचेत् ॥ २१९ ॥

KULLUKA.—ब्रह्मचारिणः प्रकारतश्चाह मुण्डो वेति । मुण्डितसमस्तशिरः-केशो वा जटावान् वा शिखेव वा जटा जाता यस्य अपरे शिरःकेशा मुण्डितास्तथा वा भवेत् एनं ब्रह्मचारिणं क्वचिद्ग्रामे निद्राणम् उत्तरत शयानमिति दर्शनात् सूर्यो ग्रामि-निक्षोचेत् नास्तमियात् ॥ २१९ ॥

GRAMMAR.—1. मुण्डः qualifies ब्रह्मचारी understood मुण्डते । मुण्ड् + घञ् । 2. जटा + इलच् । 3. शिखा एव जटा यस्य सः । 4. अभ्युदियात् अभि - उत् - इ + घात् । governs एनम् । 5. अभि - नि - क्षुच् + घात् । क्षोचति । गच्छति । governs एनम् ।

Change of voice.—ब्रह्मचारिणो मुखेन जटिलेन शिखाजटेन वा सूयेत, सूर्येण अयं न अभ्युदीयेत...२. अभिमिक्षोचेत् ॥ २१९ ॥

BENGALI.—बुद्धिमत्सकई हउन, किंवा अठोबुद्ध मत्सकई हउन, अथवा बुद्धि-
मत्सक किञ्च अठोबुद्ध निशामात्र धारोई हउन, उक्ताशो कोन ग्रामे निजित थाका अवहार
शुधा येन उचित अथवा अवहित ना हईते गारन ॥ २१० ॥

ENGLISH.—A religious student of the Veda should have his
head either clean shaved, or thick with matted hair ; or should
have a tuft of hair interwoven like matted hair. And let not the
sun rise up or go down upon him sleeping in any village (or
town). (219).

तच्छेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।

विस्त्रोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्द्विनम् ॥ २२० ॥

PROSE.—सूर्यः कामचारतः शयानं तं चेत् अभ्युदियात् अविज्ञानात् अपि वा
विस्त्रोचेत् जपन् द्विनं उपवसेत् ॥ २२० ॥

KULLUKA.—अथ प्रायश्चित्तमाह तच्छेदिति । तच्छेत् कामतो निद्रां निद्रा-
परवयत्वेनाज्ञानात् सूर्योऽभ्युदियात् अज्ञानमिच्छदा सावित्रीं जपन् उभयवापि
द्विनमुपवसेत् रात्रीं मुञ्चति । अभिनिर्मुक्तस्य उत्तरेऽहनि उपवासप्रपौ । अभिरभाज
इति कर्मप्रवचनोपसंज्ञा ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपस्तु गीतम-
वचनात् तदाह गीतमः । सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारो तिष्ठेत् अहरभुञ्जानोऽभ्युदितस्य
रात्रिं जपन् सावित्रीम् । मनुगीतमवचनात् सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनप्रपत्तौ
अभ्युदितस्य तु रात्राभोजनप्रपौ नैतत् अपेक्षायां व्याख्यामन्देशे वा सुव्यक्तविष्ठतमन्वर्थ-
मन्वयामहे न तु स्फुटं मन्वर्थं व्युत्पत्तरदशनादन्वया कुर्याः । अतएव जपपेक्षायां
गीतमवचनात् सावित्रीजपोऽभ्युपेय एव न तूभयव स्फुटं मनुक्तं दिनोपवासजपमपा-
कुर्ष्यः । तस्मादभ्युदितस्य भाजगीतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

GRAMMAR.—1. कामचारतः प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति द्वितीया । काम
- चर + घञ् । 2. शयानम् - शी + शानच् । अशश्रिष्ट । 3. जप + शब्द ।
4. द्विनम् अथकासंयोगे द्वितीया । 5. उपवसेत् उप-वस्-यात् ।

Change of voice.—सूर्यश्च शयानः सः अभ्युदयेत निस्त्रुष्येत तेन जपता
द्विनं उपोष्येत ॥२२०॥

BENGALI.—कामाचारवचनतः उक्ताशो निजित थाका अवहार शुधा यदि उचित
हन्, अथवा अज्ञानवचनतः निजित थाका अवहार यदि शुधा अउत्पन्न हन्, तदेव उक्ताशो
उक्तं अवहारइ प्राज्ञवी जप करिशा एकदिन उगवास करिदे । अर्थात् शूर्याभ्युदितकाले

নিজিত থাকিলে সমস্ত দিন উপবাস করিয়া গায়ত্রীজপ করতঃ স্নান্নিতে ভোজন করিবে, এবং সূর্য অস্ত হইবার কালে জ্ঞান ক্রমতঃ নিজিত থাকিলে অনশনে রাত্রি ও পর দিন গায়ত্রী জপ করিয়া পরদিনান্তে ভোজন করিবে। গৌতমযতে নিজিত থাকি অথবা সূর্য অস্তগমন করিলে রাত্রিতে উপবাস ও গায়ত্রী জপ বিহিত, পরদিনে নহে; কিন্তু ইহা শক্তির ভারতম্য অনুসারে বিকল্প বিধি বলিয়া জানিবে ॥২২০॥

ENGLISH.—If the sun rises up while he is sleeping wilfully, or if the sun goes down without his knowledge, he should fast for the day, muttering the *Gayatri*. (220).

সূর্য্যেণ অমিনিন্মুক্তঃ শয়ানোঃশ্চ্যুদিতশ্চ যঃ ।

প্রায়শ্চিত্তমকুর্ভ্বাণী যুক্তঃ স্যাম্মহতৈনসা ॥ ২২১ ॥

PROSE.—যঃ শয়ানঃ সন্ সূর্য্যেণ হি অমিনিন্মুক্তঃ অশ্চ্যুদিতশ্চ প্রায়শ্চিত্তমকুর্ভ্বাণী যঃ মহতা এনসা যুক্তঃ স্যাৎ ॥ ২২১ ॥

KULLUKA.—অস্য তু প্রায়শ্চিত্ত বিধিরর্থবাদনাৎ সূর্য্যেণেতি । যজ্ঞাত্ সূর্য্য-
অমিনিন্মুক্তোঃশ্চ্যুদিতশ্চ নিদ্রাণ্যঃ প্রায়শ্চিত্তমকুর্ভ্বাণীমহতা পাপেন যুক্তো নরকং গচ্ছতি
তস্মাদ্বেযথোক্তপ্রায়শ্চিত্তং কুর্য্যাৎ ॥ ২২১ ॥

GRAMMAR.—1. যঃ উক্তং কন্মৎ of অমিনিন্মুক্তঃ and অশ্চ্যুদিতঃ । 2. শয়ানঃ শ্রী + শানচ্ । 3. সূর্য্যেণ কর্তরি ততৌষা । 4. প্রায়শ্চিত্তম্ Acc. of অকুর্ভ্বাণী যঃ প্রায়শ্চিত্তি চিত্তিষিতযোরিতিস্কারানমঃ । 5. অকুর্ভ্বাণী যঃ ন কুর্ভ্বাণী যঃ অকুর্ভ্বাণী যঃ । ক্ত্ব জ্ঞানচ্ কর্তরি কুর্ভ্বাণী যঃ । 6. মহতা qualifies এনসা । 7. এনসা কর্তরি ততৌষা ।

Change of voice.—যেন শয়ানেন সূর্য্যেণ অমিনিন্মুক্তেন অশ্চ্যুদিতেন সূর্য্যে...
অকুর্ভ্বাণী যেন তেন যুক্তেন সূর্য্যে ॥ ২২১ ॥

BENGAL.—যিনি শয়ান হইয়া সূর্য্য কর্তৃক অজ্ঞানিত কি অজিনিন্মুক্ত হন তিনি
প্রায়শ্চিত্ত না করিলে মহাপাপ দ্বারা যুক্ত হইয়া নরকে গমন করেন ॥ ২২১ ॥

ENGLISH.—He, who has become defiled by the sun going down
or rising up while he is asleep and does not do the expiatory rite,
should become yoked to or charged with a great sin. (221).

শাশ্বতম্ প্রযতী নিত্যমুভে সন্ধ্যে সমাহিতঃ ।

শুচী দেবে অপনু জপ্যমুপাসীত যথাবিধি ॥ ২২২ ॥

PROSE.—नित्यं चाचम्य प्रयतः समाहितः शुचीं देशे जपन् यथाविधि
उभे सन्धे उपासीत ॥ २२२ ॥

KULLUKA.—यथादुक्तप्रकारेण सन्धातिक्रमे महत् पापमत आह चाचम्येति ।
चाचम्य पवित्रो नित्यमनन्धमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन् उभे सन्धे विधि-
वदुपासीत ॥ २२२ ॥

GRAMMAR.—1. चाचम्य चाङ् चम + ल्यप् । चाचामति । चचसीत् ।
2. प्र-यम + क्त । 3. सम्-चा-घा + क्त । 4. देशे चाधिकरणे सप्तमी ।
5. जप्यम् Acc. of जपन् । 6. विधिमन्तिक्रम्य यथाविधि अव्ययीभावः । 7.
सन्धे Acc. of उपासीत । सम्-धै + चङ् । 8. उप-चासु + ईत् ।

Change of voice.—प्रयतेन समाहितेन.....जपता उभे सन्धे
उपासीयाताम् ॥ २२२ ॥

BENGALI.—निता आचमनपूर्वक अथउ ओ म्नाहित इहेश पवित्रहाने गात्रजो
लण करिते करिते उच्चर सका उपामना करिते ॥ २२२ ॥

ENGLISH.—A religious student should (therefore) engage him-
self everyday in duly muttering in a pure place the *Gayatri* during
both the twilights, with concentrated attention, after having rinsed
his mouth and become pure. (222).

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।

तत् सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेभ्यः ॥ २२३ ॥

PROSE.—यदि स्त्री यदि अवरजः किञ्चित् श्रेयः समाचरेत्, यत्र वा अत्र मनः
रमेत्, तत् सर्वं युक्तः सन् समाचरेत् ॥ २२३ ॥

KULLUKA.—यदीति । यदि स्त्री भूद्रो वा किञ्चित् श्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वम्
उद्युक्तोऽनुतिष्ठेत् यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य तुष्यति तदपि कुर्व्यात् ॥ २२३ ॥

GRAMMAR.—1. श्रेयः Acc. of समाचरेत् । 2. यत्र qualifies
कश्चिद् understood. 3. रमेत् रम + यात् । अचिङी क्तिन् करचं अनुदात्ते-
कृतं आत्मनेपद मनित्वमिति प्रापनात् । अथ हावनुदात्तेती इत्यनन्तरं रहु ङीष्-
यानि तुङ्कत्वात् रम धातीरात्मनेपदं भनित्वम् । रमते रमतीत्यपि क्वचित् । अरं-
चरंसीत् ।

Change of voice.—स्त्रिया अपरजेन किञ्चित् श्रेयः समाचर्येत मनसा रम्येत, तत् सर्वं समाचर्येत ॥ २२३ ॥

BENGALI.—स्त्री अपवा नृपुत्र वदि कोन संकार्येन अमूठेन करे, अपवा नांजे बाह निबिद्ध नहे एकरूप वे कोन संकार्ये उक्कचारोत्र मन सख्खेवलाउ करे ताहा उक्कचारो संवत नने सम्पावन करिबे ॥ २२३ ॥

ENGLISH.—If a woman or a low-born person does something good ; the religious student of the Veda should practise all that with care ; or that which his mind takes delight in, (provided it is not against the Sastras). (223).

धर्मार्थावृत्तते अथः कामार्थो धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा अथेस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

PROSE.—इह धर्मार्थो, कामार्थो, धर्म एव, अर्थ एव वा श्रेयः उच्यते ; त्रिवर्ग एव श्रेयः इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

KULLUKA.—श्रेय एव किं तद्दर्शयति धर्मार्थावृत्तिते । धर्मार्थो श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिभिः केचिदाचार्या मन्तन्ते अन्ये अर्थकामौ सुखहेतुत्वात् धर्म एवेत्यपि अर्थकामयोरुपापायत्वान् अर्थ एवेह लोके श्रेयइत्यन्वे धर्मकामयोरपि साधनत्वात् सम्यति स्ममतमाह धर्मार्थकामात्मकः परस्परविद्वहः त्रिवर्गएव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवञ्च वृमुञ्चून् प्रतुपदेशो न मुमुञ्चून् मुमुञ्चूणान् मोच एव श्रेय इति षष्ठे वच्यते ॥ २२४ ॥

GRAMMAR.—1. धर्मः अर्थश्च धर्मार्थो धर्मोदित्विन्यिम इति सूत्रेण धर्मार्थो अर्थधर्मो इत्यपि स्यात् । इहः । Same case with श्रेयः । 2. कामार्थो कामश्च अर्थश्च कामार्थो अर्थकामौ वा same case with श्रेयः । 3. धर्मः । 4. अर्थः do. श्रेयः विधेयविशेषणम् of (1) (2) (3) and (4). 5. त्रिवर्गः त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः गणः त्रिवर्गः उद्देश्य of श्रेयः । 6. श्रेयः विधेय of त्रिवर्गः । 7. इति stands for the sentence उद्देश्य of स्थितिः । स्थिति विधेय of इति स्या + क्तिन् ।

Change of voice.—धर्मार्थो अर्थकामो, धर्म अर्थ श्रेयः वक्ति । त्रिवर्ग एव श्रेयः इति स्थित्या भूयते ॥ २२४ ॥

BENGALI.—केह बलेन धर्मं ओ अर्थ कामेर हेतुवरूप, अतएव धर्मार्थइ श्रेयः ; केह बलेन अर्थ ओ काम सुखेर कारण, अतएव अर्थकामइ श्रेयः ; केह बलेन धर्मइ अर्थकामेर हेतु, अतएव धर्मइ श्रेयः ; केह बलेन अर्थइ धर्म ओ कामेर हेतु, अतएव अर्थइ श्रेयः ; किञ्च मन्त्रु मत्त एइ ये धर्म, अर्थ ओ काम परस्पर अविरुद्धतावे सेवित एइ तिनटिइ श्रेयः । किञ्च एइ नियम भोगीलोकेर पक्षे, बुद्धिकाञ्जी लोकेर पक्षे मोक्षइ श्रेयः ॥२२४॥

ENGLISH.—Law (the Sastric injunctions—mandatory and prohibitory) and wealth are said by some to be the highest good ; others say that the satisfaction of desires and wealth are the supreme good ; (a third class) say that the observance of the Sastric injunctions is the greatest good ; (while a fourth class hold) that wealth is the highest bliss. But the true view or settled rule is that the threefold human pursuit (a harmonious combination of observance of Sastric injunctions, wealth, and satisfaction of desires) is the summum bonum of life. (224).

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्त्री मूर्तिरात्मनः ॥२२५॥

PROSE.—आचार्यः ब्रह्मणः मूर्तिः, पिता प्रजापतेः मूर्तिः, माता तु पृथिव्याः मूर्तिः, स्त्रीः भ्राता आत्मनः मूर्तिः ॥ २२५ ॥

Note.—इदं शरीरं कौन्तेय चैव मित्त्वभिधीयते । इति गीतावचनात् शरीरं चैवम् । तज् ज्ञानातीति चैवम् । शरीराधिष्ठाता जीव इत्यर्थः । स एवाव आत्मब्रह्मण कथितः । तस्मात् उक्तं आत्मनः चैवब्रह्मम् ।

KULLUKA. — आचार्य इति । आचार्यो वेदान्धीदितस्व ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिः शरीरं पिता द्विरप्यमर्भस्व माता च धारणात् पृथिव्यामूर्तिः भ्राता च स्त्रीः स्वयम् । चैवब्रह्म तस्माद्देवतारूपा एते नावमन्वयाः ॥ २२५ ॥

GRAMMAR. — 1. स्त्रीः qualifies भ्राता ।

Change of voice.—आचार्येण...मूर्त्या मूयते etc. ॥२२५॥

BENGALI.—आचार्य वेदान्त प्रतिपादा ब्रह्मेण वृष्टिवरूप, पिता हिरण्यगर्भेण वृष्टिवरूप, माता पृथिवीर वृष्टिवरूप, महोदर आता केन्द्रेण वृष्टिवरूप ; ईश्वरा देवतावरूप, ईशानिके कर्ता अवभावा करिवे न । २२६ ।

ENGLISH.—The *Acharya* or preceptor is a visible form (or embodiment) of the Supreme Being (Brahman), father is a visible shape (or incarnation) of the Creator (Brahmá), mother is an embodiment of the Earth; and one's own (elder) brother is the embodiment of the (Divine) Soul. (225).

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्त्तनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥२२६॥

PROSE.—आचार्यश्च, पिता चैव, माता, पूर्वजः भ्राता, आर्त्तं अपि न अवमन्तव्याः विशेषतः ब्राह्मणेन नावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

KULLUKA.—आचार्यश्चेति । आचार्यो जनको जननी च भ्राता च समर्था ज्येष्ठः पौत्रिनेनाप्यमो नावमाननौघा विशेषतो ब्राह्मणेन ॥२२६॥

GRAMMAR.—1. आर्त्तं qualifies लनेन understood कर्त्तरि द्वितीयाः
2. अवमन्तव्याः अव मन + तव्य । कर्त्तृषि । ब्राह्मणेन कर्त्तरि द्वितीया ।

Change of voice.—आचार्यश्च पिता माता पूर्वजेन भ्राता अवमन्तव्यैः शूद्रते ॥ २२६ ॥

BENGALI.—आचार्य, पिता, माता ও মোটে ভ্রাতাকে নিতান্ত অপীড়িত হইয়াও অবমাননা করিতে না, বিশেষতঃ ব্রাহ্মণ কখনও ইহাঙ্গিককে অবমাননা করিতে না ॥२२६॥

ENGLISH.—The preceptor (*Acharya*), father, mother, and elder brother should not be disrespected even by a distressed or diseased person, specially a Brahman. (226).

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सन्धवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

PROSE.—मातापितरौ नृणां सन्धवे यं क्लेशं सहेते तस्य निष्कृतिः वर्षशतैः अपि कर्तुं न शक्या ॥ २२७ ॥

KULLUKA.—यज्यात् यमिति । नृणामपत्यानां सन्धवे गर्भाधाने सति अनन्तरं यं क्लेशं मातापितरौ सहेते, तस्य वर्षशतैरप्यनेकैरपि जन्मानिराशुष्यं कर्तुमशक्यम् । मातृसावत् कुषी धारवदुःखं प्रसववेदनातिशयो जायतस्य रक्षन्वर्त्तनकष्टम्, पितुरपि-

वाक्ये रक्षाञ्च चर्चनम् । स्वम् उपनयनात् प्रभृति वेदतद्व्याध्यापनव्याख्यानादिके शतित्यत्र
इति सर्व्वं सिद्धं तस्मात् देवतारूपा एते नावमन्तव्याः ॥२२७॥

GRAMMAR.—1. सर्व्वे भावे सप्तमी । 2. नृशाम् कर्त्तरि षष्ठी ऊदयोर्भे
पत्वे नृशाम् by नृ च नृ इत्यस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । 3. मातापितरौ माता च पिता
च मातापितरौ । आनङ् by आनङ्कृतौ इन्ने उत्तर पदे परे इन्व समासि ऋदन्तात् पूर्व्वं
पदात् आनङ् स्यात् । पिता माता इत्यनेन एकशेषश्च । माता च पिता च माता-
पितरौ पितरौ वा । 4. क्लेशम् Acc. of सृष्टेः । 5. सृष्ट + आत् । असृष्टिष्ट ।
6. निष्कृतिः निम्-क्ल + क्लिन् । 7. शक्या शक + यत् कर्म्मणि । अशकत् ।
8. वर्षशतैः वर्षाणां शतानि शतैः करणे ढतीया । ननु अपवर्गे फलप्राप्ते रभावात् ।

Change of voice.... यः क्लेशः मातापितृभ्यां सृष्टते तस्य निष्कृत्वा कर्त्तुं
शक्याया न सूयते ॥ २२७ ॥

BENGALI.—गर्भाधान इहैवार पर इहेते माता ओ पिता सन्तानेर अङ्ग वे क्लेश
सङ्ग करेन, से क्लेशजनित अण शत शत बंसरे शत अङ्गे ओ सन्तानगण परिशोध करिजे
समर्थ हर ना । माता गर्ते धःरग, असव बेभना सहन, जात शिशुर रक्कण ओ वर्द्धनजनित
क्लेश एवः पिता उपनयन इहेते बेनादि अध्यापन ओ पोषणादि क्लेश सङ्ग करेन ।
अतएव पिता ओ माता सेवतावरूप ठाहादिगके अवमानना करिवे ना ॥ २२७ ॥

ENGLISH.—The troubles which the parents suffer in the birth
or production of men cannot be made amends for even in hundreds
of years. (227).

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्य्यस्य च सर्व्वदा ।

तन्धेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्व्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

PROSE. — तयोः नित्यं आचार्य्यस्य च सर्व्वदा प्रियं कुर्यात्, तेषु त्रिषु तुष्टेषु
(सत्सु) एव सर्व्वं तपः समाप्यते ॥२२८॥

KULLUKA.—तयोर्नित्यमिति । तयोर्मातापितोः प्रत्यङ्माचार्य्यस्य च सर्व्वदा
प्रीतिस्तुपादयेत् । यस्मात्तन्धेव त्रिषु प्रीतेषु सर्व्वं तपः आचार्य्यवादिक् फलवारिच
सर्व्वं प्राप्यते मात्रादित्रयतुष्टेऽव सर्व्वस्य तपसः फलं प्राप्यते इत्यर्थः ॥२२८॥

GRAMMAR. — 1. तुष्टेषु तेषु भावे सप्तमी । 2. समाप्यते सन् चाप्
कार्म्मणि सट् ते ।

Change of voice—प्रियं क्रियेत । तपः समाप्तीति (त्रिषुः) ॥२२८॥

BENGALI.—अथ एव त्रिदिन माता पिता ७ सर्व्वे वा आचार्येण शिष्यमाधक करिबे ; एहे तिनजन जुहे हईलेहे समस्त उगता ककथन ह्य ॥२२७॥

ENGLISH.—One should always do what is agreeable to them and to the preceptor. These three being pleased all penance is accomplished. (228).

तेषां त्रयाणां श्रुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

PROSE.—तेषां त्रयाणां श्रुश्रूषा परमं तपः उच्यते तेः अननुज्ञातः अन्यं धर्मं न समाचरेत् ॥ २२९ ॥

KULLUKA.—तेषां मातापिताचार्याणां परिषय्यां सर्व्वं तपोमर्थं श्रेष्ठम् इत्येव सर्व्वतपःफलप्राप्तैः । यदात्यमपि धर्मं कथञ्चित् करोति तदप्येतन्नशानु-
मतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

GRAMMAR.—1. श्रुश्रूषा - श्रु - मन + ष । 2. तपः विधेय विशेषणम् of श्रुश्रूषा । 3. तैः कर्त्तरि ढतीया । 4. न अननुज्ञातः अननुज्ञातः अनु - ज्ञा + क्तः कर्मणि ।

Change of voice. - श्रुश्रूषाः तपः वक्ति । तैः अननुज्ञातेन अन्यः धर्मः न समाचर्य्यते ॥ २२९ ॥

BENGALI.—माता पिता ७ आचार्य एहे तिन जनर परिचर्याहे परम उगता ; कोहासेर अनुमति छाड़ा अछ कोन धर्मकार्य ७ करिबे ना ॥२२९॥

ENGLISH.—To attend upon and serve these three is said to be the highest penance. One should not set about any other virtue without being permitted by them. (229).

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽम्बयः ॥ २३० ॥

PROSE.—ते एव हि त्रयः लोकाः, ते एव हि त्रयः आश्रमाः, ते एव हि त्रयः वेदाः, ते एव त्रयः अम्बयः उक्ताः ॥ २३० ॥

KULLUKA. - त एवेति ब्रह्मचर्येव मातापिताचार्यास्त्रयो लोका लोकात्मव्यति-

हेतुत्वात् कारणे कार्योपचारः, तएव ब्रह्मचर्यादिभाववयव्युपा आश्रमाः गार्हपत्याद्याश्रम-
व्यवसायकत्वात् तएव त्रयोवेदा वेदव्यवसायकत्वात् त एव हि त्रयोऽग्निवेदाः
वेतासन्वाद्ययज्ञादिकलदावत्वात् ॥ २३० ॥

GRAMMAR.—1. ते लृट्श्रु । 2. लोकाः विषय विशेषणम् of ते ।

Note. — त्रिन्लोकौ - सूक्तिकः, भुवर्लोकः स्वर्लोकः ।

Change of voice.—तेः एव विभिः लोके भूयते &c. &c. ॥ २३० ॥

BENGALI—तेहे तिन जनहे तिन लोक केनना हे'शराहे त्रिलोकशास्त्र
कारण; हे'शराहे तिन आश्रम, केनना हे'शराहे गार्हपत्यादि आश्रम प्रदान करेन;
हे'शराहे तिन वेद, केनना वेदव्यवसायकत्वात् केनना शास्त्र उपाय हे'शराहे; हे'शराहे
गार्हपत्यादि अग्निवेद, केनना अग्निवेद द्वारा सम्पाना यज्ञेन केन हे'शराहे दान
करेन ॥ २३० ॥

ENGLISH.—They three are surely the three regions, they three
are the three stages of life; they three are indeed the three Vedas;
and they three are said to be the three fires. (230).

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साम्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

PROSE.—पिता वै गार्हपत्यः अग्निः, माता दक्षिणः अग्निः, गुरुः आहवनीयः
अग्निः स्मृतः, सा अग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

KULLUKA—पितेति वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः माता
दक्षिणाग्निः आचार्य आहवनीयः सैवमाग्नित्रेता श्रेष्ठतरा स्तुत्यर्थात्तस्मात् न वस्तुविरोधोऽत्र
भावनीयः ॥ २३१ ॥

Note.—अग्निवत् गरीयस्तात् अघिलम् ननु साक्षात् अघिलम् अग्निमनुष्यो-
भेदात् । तदाहुः कुङ्कुमवृष्टाः संधमित्यादि ।

GRAMMAR.—1. गृहपतिना जित्वं युक्तः गृहपति + एत्वः । 2. आह-ह
+ अनीयत् । 3. अघीनां त्रेता or अघय एव त्रेता । अग्निवयमिदं त्रेता इति अघर-
वचनात् । 4. गुरु + ईयस्तुः ।

Change of voice.—पिता गार्हपत्येन अग्निना भूयते इत्यादि ॥ २३१ ॥

BENGALI.— पिताई गार्हपत्या अग्नि, माताई दक्षिणाग्नि, उग्रहे आहवनीय अग्नि ;
 এই তিন অগ্নি ত্রয়োবান্ ॥ ২৩১ ॥

ENGLISH.— Father is regarded as the *Garhapatya* fire ; mother
 as the *Dakshina* fire ; and the preceptor as the *Ahavanīya* fire.
 This threefold fire is more important than (the tree actual
 fires). (231).

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेदृगृही ।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिव मोदते ॥ २३२ ॥

PROSE.— गृही एतेषु त्रिषु अप्रमाद्यन् त्रीन् लोकान् विजयेत्, स्ववपुषा दीप्य-
 मानः देववत् दिवि मोदते ॥ २३२ ॥

KULLUKA.— त्रिष्विति । एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन् ब्रह्मचारी तावत् जयत्येव
 गृहस्थोऽपि त्रीन् लोकान् संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वात् विपराभां त्रैरत्यात्मने-
 पदम्, त्रीन् लोकान् विजयेदिति त्रिष्वधिपत्वं प्राप्नोति तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः
 सूर्याद्विद्दिववद्दिव इष्टो भवति ॥ २३२ ॥

GRAMMAR. — 1. त्रिषु अधिकरणे सप्तमी । त्रिष्विति न पञ्चमी प्रमादावक-
 चात्प्रयोगेऽपि । तेन सह त्रिशब्दस्य साक्षात् योगाभावात् धर्म्यात् प्रमादतीति अथ तु
 प्रमादेन धर्म्यस्य साक्षात् योगः । 2. अप्रमाद्यन् न प्रमाद्यन् अप्रमाद्यन् नञ् समासः ।
 अ - मद + शतृ । 3. लोकान् Acc. of विजयेत् । 4. विजयेत् it should be
 विजयेत as जि becomes जात्मनेपदी after वि and परा । But संज्ञापूर्वक-
 विधेरनित्यत्वात् न आत्मनेपदमव । 5. स्ववपुः स्ववपुः तेन कारणे टतोषा ।
 6. दीप + भानच् कर्त्तरि । अदीपि अदीपिष्ट । 7. देव + वर्ति । दीप्यति द्योतते
 इति टवः । 8. दिवि = अधिकरणे सप्तमी । 9. मोदते मुद + लट् ते ।

Change of voice.— गृह्णात् अप्रमाद्यता तयः लोकाः विज्रींथरन् दीप्यमानेन
 मुद्यते ॥ २३२ ॥

BENGALI.— এই তিনের প্রতি অপ্রাণশূন্য হইলে ব্রহ্মচারীও জিলোক জয়
 করিবেই, এমন কি গৃহীও জিলোক জয় করেন এবং সূর্য্যাদিবৎ সৌপামান শরীরে অর্পণ হই
 য়াও হয় ॥ ২৩২ ॥

ENGLISH.— A householder who is not careless of these three
 can conquer the three worlds. Shining with his own body like
 the sun in the firmament he rejoices and becomes happy. (232).

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुश्रुषया त्विव ब्रह्मलोकं समश्रुते ॥ २३३ ॥

PROSE. — (मनुष्यः) मातृभक्त्या इमं लोकं पितृभक्त्या मध्यमं लोकं गुरुश्रुषया तु ब्रह्मलोकं एव समश्रुते ॥ २३३ ॥

KULLUKA. — इममिति । इमं भूलोकं मातृभक्त्या, पितृभक्त्या मध्यममन्तरीचम्, आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

GRAMMAR. — 1. मातृभक्त्या मातुः भक्तिः मातृभक्तिः or मातरि भक्तिः इया करणे द्वितीया । 2. गुरुश्रुषया गुरोः श्रुषया इया करणेन । 3. ब्रह्मलोकः चतुर्थस्य लोकः स्थानम् तम् Acc. of समश्रुते । 4. सम-अश-लट् ते । चाशिष्ट ।

Change of voice.—अयं लोकः.....मध्यमः ब्रह्मलोकः अश्रुते ॥२३३॥

BENGALI.—श्रुषया गुरुश्रुषया द्वारा लुर्लोक, पिश्रुषया द्वारा लुर्लोक एवः श्रुषया द्वारा हिरण्यगर्भलोक प्राप्त इति ॥ २३३ ॥

ENGLISH.—One obtains this world by devotion to his mother, the middle world by devotion to his father, and the reason of Brahma by serving his preceptor. (233).

सर्वे तस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः ।

अनाहतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

PROSE. — यस्य एते त्रयः आहताः तस्य सर्वे धर्माः आहताः, यस्य तु एते अनाहताः तस्य सर्वाः क्रियाः अफलाः ॥ २३४ ॥

KULLUKA.—सर्वे तस्यैति । यस्यैते त्रयः मातापिताचार्या आहता सत्कृताः तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्यैते त्रयोऽनाहतास्तस्य सर्वाणि श्रौतकार्णिकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

GRAMMAR.—1. आहताः आह-ट्+तः कर्माणि । आह्रियते । आहताः । 2. न आहताः अनाहताः । 3. अफलाः न विद्यन्ते फलं यासां ताः बहुव्रीहिः ।

Change of voice.—यस्य त्रिभिः आहतेः श्रुयते तस्य सर्वेः धर्मैः आहतेः श्रुयते यस्य एतेः अनाहतेः श्रुयते तस्य सर्वाभिः क्रियाभिः निष्फलाभिः श्रुयते ॥ २३४ ॥

BENGALI.—बिनि एहे तिनके सनादर करेन ठाहार सकल धर्महे कलएन हय, बिनि एहे तिनके अनानर करेन ठाहार वैदिक ओ शार्ङ्ग समस्त कर्म निफल हय । २०४ ।

ENGLISH.—Whoever honours these three, honours also all virtues and duties. But all acts of him are fruitless by whom these three are disrespected. (234).

यावन्नयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियङ्गिते रतः ॥ २३५ ॥

PROSE. — ते वयो यावत् जीवेयुः तावत् अन्यं न समाचरेत्, नित्यं प्रियङ्गिते रतः तेषु एव शुश्रूषां कुर्यात् ॥ २३५ ॥

KULLUKA.—यावदिति । ते वयो यावज्जीवन्ति तावदन्त्यं धर्मं स्वात्मैश्च वानुतिष्ठेत् । तदनुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं प्राप्स्यति तमेव किन्तु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियङ्गित-परः शुश्रूषां कुर्यात्, तदर्थं प्रीतिसाधनं प्रियं भेषजपाणादिवत् चाद्यत्यानिष्टसाधनं हितम् ॥ २३५ ॥

Note. — प्रियम् is explained तदर्थे इति, हितम् is explained चाद्यत्यानिष्टसाधनं इति ।

GRAMMAR. — 1. प्रियञ्च तत् हितञ्च प्रियङ्गितम् तच्छिन् ।

Change of voice.—तैः त्रिभिः जीव्यैश्च अन्यैः न समाचर्येत ; रतेन शुश्रूषा क्रियेत ॥ २३५ ॥

BENGALI.—एहे तिनजन यावत् जीवित থাকেন তাবৎকাল অস্ত কোন ধর্মকাৰ্য্য করিবে না, কিন্তু এতাহ ঠাহারে প্রিয়কাৰ্য্য ও হিতকর কাৰ্য্যে নিযুক্ত থাকিরা ঠাহারের শুশ্রূষা করিবে ॥ ২০৫ ॥

ENGLISH.—One should do nothing else as long as these three would live, but he should serve them everyday, intent on what is agreeable and beneficial (to them.) (235).

तेषामनुपरोधेन पारत्रं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत् तेष्यो मनोवचनकार्मभिः ॥ २३६ ॥

PROSE.—तेषां अनुपरोधेन मनोवचनकर्माभिः यत् यत् पारसं चाचरेत् तत्तत् तेषः निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

KULLUKA.—तेषामिति । तेषां अनुषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यदयन्मनो-
वचनकर्माभिः परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मथैतदनुष्ठितमिति पद्यानेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

GRAMMAR.—1. तेषाम् कर्माणि षष्ठी क्लृप्तयोगात् । 2. न उपरोधः व्याघातः
अनुपरोधः उप - रुध + घञ् प्रकृत्यादिभ्य कृतीया । 3. मनश्च वचनञ्च कर्मा च तानि
तैः करणे द्वितीया । 4. पारसं पर + लृप् । परल + घञ् । 5. तत् तत् वीष्मयां
हिः । 6. तेषः स्त्रियाद्यङ्गमपि कर्माभ्यमिति अतुर्थी ।

Change of voice. — पारसं चाचर्येत.....तत् तत्.....निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

BENGALI.—उाहापेर শুভকার কোন অংশে বাযাংত না করিয়া মন, বাক্য অথবা
কর্ম্মবান্না পরলোকে ফলপ্রদ কোন কর্ম্ম যদি কেহ করেন, তবে আমি এই এইরূপ কর্ম্ম
করিয়াছি এরূপ উাহাপের নিকটে তিনি নিবেদন করিবেন ॥ ২৩৬ ॥

ENGLISH.—Whatever he may perpetrate in thought, in speech,
and in act with a view to reap the fruit in the next world, without
disturbing or interrupting his service to them, he should report it
to them. (236).

त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

PROSE.—हि एतेषु त्रिषु पुरुषस्य कृत्यं इति समाप्यते (तस्मात्) एषः साक्षात्
परः धर्मः अन्यः उपधर्मः उच्यते ॥ २३७ ॥

KULLUKA.—त्रिष्विति । इतिशब्दः कान्तेऽर्थात् । द्विशब्दो द्वैतौ । यस्मादे-
तेषु त्रिषु अनुषिष्वेतेषु पुरुषस्य सर्व्वं त्रैतस्मान् कर्मन्व्यं मन्वुर्भूमनुष्ठितं भवति तत्कला-
वाप्तेः तस्मादेष श्रेष्ठो धर्मः साक्षात् सर्व्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्तद्विहीनादिः
प्रतिनियतस्तर्गादिहेतुरुपधर्मो जघन्धर्म इति अनुषासुतिः ॥ २३७ ॥

GRAMMAR.—1. त्रिषु भावे समसौ । 2. कृत्यं कृ + क्यप् । 3. इति
अव्ययम् means fully. 4. सम् - चाप + ते कर्माणि । 5. उपधर्मः उपगतः
निकृष्टः धर्मः उपधर्मः प्रादि समासः ।

Change of voice.—कृत्यं समाप्नोति एतेन परेष धर्मैश्च मूयते अर्थे उपधर्मो
वक्ति ॥ २३७ ॥

BENGALI.—যখন এই তিনজনকে স্তোত্র করা করিলেই পুরুষের সৌভাগ্যার্থীদি' সকল ধর্ম সম্পূর্ণরূপে অসুষ্ঠান করা হয়, কেননা ইহারা তুহে চহেলেই ধর্মের কলমাত হয়, তখন ইহারা'ই সমস্ত পুরুষাধিকারক উৎকৃষ্টে ধর্ম, এবং বজ্রাদি অস্ত্র ধর্মকে নিকৃষ্টে বল ।
বাগ । ২৩৭ ।

ENGLISH.—Because all the duties of a man are fully done when these three (are adored), it is directly the chief of all duties. Other duties are called secondary or minor duties. (237).

अहृधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरबं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

PROSE.—अहृधानः सन् अवरात् अपि शुभां विद्यां, अन्यात् अपि परं धर्मं दुष्कुलात् अपि स्त्रीरबं आददीत ॥ २३८ ॥

KULLUKA.—अहृधान इति । अहृद्युक्तः शुभां दृष्टशक्तिं ग्राहकादिविद्याम् अवराच्छूद्रादपि गृह्णीयात् अन्यथाच्छालः तस्मादपि जातिस्वरादेर्विहितयोगप्रकारात् दुष्कृतश्रीषीपभोगार्थमवाप्तवाच्छालजन्मनः पर धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत तथा मोक्षमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मं प्राप्यज्ञानं ब्राह्मणात् अविद्यात् वैश्यात् गृह्रादपि गौषादभीक्ष्णं गृह्णातव्यं अहृधानेन नित्यम् यद्विनं प्रति जन्मसंख्यविशेषता । मेधातिथिसु श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परधर्मार्थं लौकिकः, धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाच्छालोऽप्यत्र प्रदंशे ना धिरंस्थाः ना चास्मिन्नर्थसि ज्ञाया इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् । प्रागल्भ्यात्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् । चित्तं तथापि सर्वत्र ग्लाध्यो मेधातिथिः सताम् । स्त्रीरबन् आत्मपेक्षया निम्नजकुलादपि परिच्छेत् स्त्रीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

GRAMMAR.—1. अत् - घा + शानच् । 2. अवरात् अपादाने पञ्चमी । 3. विद्याम् Acc. of आददीत । 4. अन्यात् अन्ते भवः अन्यः अन्यजः इत्यर्थः तस्मात् अपादाने पञ्चमी । 5. दुष्टं कुलं दुष्कुलं तस्मात् । 6. स्त्री एव रत्नम् स्त्रीरबन् तत् Acc. of आददीत । 7. आङ् - दा + ईत् आददीत । आदित आदिषाताम् ।

Change of voice—अहृधानेन शुभा विद्या, परःधर्मः.....स्त्रीरबन् आदीयत ॥ २३८ ॥

BENGALI.—अहृद्युक्त इহঁরা গাঁহঁদাঁনি বিদ্যা। গৃহঁ ইহঁতেও গ্রহঁন করিবে, জাঁতি-
শ্রবঁ বোগবৃক্ক পাগাবশেব ভোগার্থে চাঁতালানি কুলে জাঁত ব্যক্তি ইহঁতেও পরধর্মঁ অর্থাৎ
আত্মজ্ঞান গ্রহঁন করিবে, এবং নিজ ইহঁতে নিকৃষ্টে কুলজাঁত উক্তন বঁজা বিবাহঁ
করিবে । ২৩৮ ।

ENGLISH.—One should acquire with faith good knowledge from even an inferior person, learn excellent virtues from even one of the lowest caste and secure a gem of a woman even from a bad family. (238).

विषादप्यमृतं याञ्च बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३८ ॥

PROSE.—विषात् अपि अमृतं बालात् अपि सुभाषितं अमित्रात् अपि अमृतं अमेध्यात् अपि काञ्चनं याञ्चम् ॥ २३८ ॥

KULLUKA.—विषादिति । विषं यद्यमृतयुक्तं भवति तदा विषमपस्रायं तस्मादमृतं याञ्चं, बालादपि द्दितवचनं याञ्चं यद्यतोऽपि सज्जनरूपम् अमेध्यादपि सुवर्णादिकं यद्गीतव्यम् ॥ २३८ ॥

GRAMMAR.—1. विषात् । 2. बालात् । 3. अमित्रात् । 4. अमेध्यात् अपादाने पञ्चमो । 5. अमित्रात् अमित्रः शत्रुः तस्मात् मित्र शब्दस्य वान् इति सूत्रेण नपुंसकम् । अमित्र शब्दस्य पुलिङ्ग एव न मित्रं अमित्रः इति सिद्धान्तकौमुदीवचनात् । 6. सतां वृत्तम् सद्वृत्तम् । 7. न मेध्यां अमेध्यात् मेध + ख्यत् । 8. अइ + ख्यत् ।

Change of voice.—अमृतेषु सुभाषितेन सद्वृत्तेन काञ्चनेन याञ्चेत् श्रूयते ॥ २३८ ॥

BENGALI.—विषामृत एकत्र मिश्रित থাকিলেও বিব বাছিয়া অমৃত গ্রহণ করিবে, বাসক হইতেও হিতবাক্য গ্রহণ করিবে, শত্রু হইতেও সচ্চরিত্র গ্রহণ করিবে, অপवित्र इति हृदेतेऽपि काञ्चन ग्रहण करिबे ॥ २३८ ॥

ENGLISH.—Nectar is to be accepted even from poison, a good saying even from a boy; good conduct even from an enemy, and gold even from an impure thing. (239).

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिष्यानि समादेयानि सर्व्वतः ॥ २४० ॥

PROSE.—स्त्रियः रत्नानि अथ विद्या धर्मः शौचं सुभाषितं विविधानि च शिष्यानि सर्व्वतः समादेयानि ॥ २४० ॥

KULLUKA. - स्त्रिय इति । अथ स्त्रादीनामनुज्ञानामपि दृष्टान्तलेनीपदानं, अथा स्त्रादयो निरुक्तकुलादिभ्यो गृह्यन्ते तथा अन्यापि स्त्रितानि चिन्तितस्त्रनादीनि सर्वतः प्रतिबह्वीतव्यानि ॥ २४० ॥

GRAMMAR. - 1. समादीयानि qualifying एतानि । सामान्ये नपुंसकम् सन् - चा - दा + य । 2. सर्वतः सर्वस्मात् अपादाने पञ्चमी ।

Change of voice. - स्त्रीभिः रवैः विद्याया धर्म्येण शीघ्रेण सुभाषितेन विविधैः ज्ञित्वैः सर्वतः समादीयैः भूयते ॥ २४० ॥

BENGALI. - स्त्री, ब्रह्म, विद्या, धर्म, शौच, शिष्टाचार एव विविध विद्वान्मनसः निकट इहेतेइ ग्रहण करिबे ॥ २४० ॥

ENGLISH. - Women, gems learning, virtue, purity good saying and various fine or mechanical arts are to be accepted from all. (240.)

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

PROSE. - अब्राह्मणात् आपत्काले अध्ययनं विधीयते, यावत् अध्ययनं तावत् गुरोः (अत्रियादीः) शुश्रूषा अनुब्रज्या च विधीयते ॥ २४१ ॥

KULLUKA. - अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणादन्वो यो ह्यलः अत्रियस्तदभावे वैश्वो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे ब्राह्मचारिणो विधीयते । अनुब्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रूषा यावदध्ययनं तावत् कार्या गुरुत्वेन पादप्रक्षालनीष्किष्टपीञ्जनादिरूपा शुश्रूषा प्रसक्ता सा न कार्या तदर्थमनुब्रज्या चेति विधीयते । गुरुत्वमपि यावदध्ययननिवृत्तियस्याह व्यासः—मन्त्रदः अत्रिया विप्रैः शुश्रूष्योऽनुगमादिना । प्राप्तवित्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः ॥ २४१ ॥

GRAMMAR. - 1. न ब्राह्मणः अब्राह्मणः तदन्यत् तदल्पता इत्यत्र नञ्शब्दस्य तदन्यत् अर्थः । ब्राह्मणात् अन्यः अब्राह्मण इत्यर्थः । आख्यातोपयोगे इति पञ्चमी नियमपूर्वकविद्यास्त्रीकारप्रकरणेन । 2. आपदा काले । 3. गुरोः शेषे षष्ठी । 4. अनु + ब्रज + क्यप् ।

Change of voice. - अध्ययनं विधत्ते । शुश्रूषा अनुब्रज्या विधत्ते ॥ २४१ ॥

BENGALI. - आपत्कालेइ केवल ब्राह्मणें अभावे अब्राह्मण विद्व (अथ व वैश्व) इहेते अध्यायन करी विहित आहे एव यावत्काल अध्यायन करिबे तान्काल अस्मिन्

ENGLISH.—A pupil knowing the law should make no gifts (or benefit) to his preceptor before (he finishes his student-life). One who will bathe (*i.e.* take the vow of a *Snataka*) should fetch, being ordered by his preceptor, the preceptor's fee according to his might. (245).

चेन्नं हिरण्यं गामश्च कृत्रोपानहमासनम् ।

धान्यंशाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

PROSE. — चेन्नं हिरण्यं गां अथ कृत्रोपानहम् आसनं धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे (दत्त्वा) प्रीतिं आवहेत् ॥ २४६ ॥

KULLUKA. — किं तत् तदाह धेतमिति । शक्या गुर्वर्थमाहरेदित्युक्तत्वात् चेन्नहिरण्यादिकं यथासामर्थ्यं विकल्पितं समुचितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे चान्तोऽन्यामश्वे कृत्रोपानहमपि दद्याद्दण्डनिर्देशात् समुचितदानं प्रदर्शनार्थं चैतत् सश्वे चान्यदपि दद्यात् । अतएव लघुहारीतः—एकमप्यश्वरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा चानृषी भवेत् असश्वे शाकमपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

GRAMMAR. — 1. कृत्रोपानहम् कृत्रयुक्ता उपानत् कृत्रोपानत् ताम् । कृत्रं च उपानञ्च इति कृत्रोपानहम् । समाहार इत्याद्यदपहान्तात् समाहारे इति टच् । Acc. of दत्त्वा understood. 2. गुरवे सम्यदाने चतुर्थी । 3. प्रीतिम् Acc. of आवहेत् ।

Change of voice.—प्रीतिः शीघ्रेण ॥ २४६ ॥

BENGALI.—निवा (शक्ति अश्वमात्रे) अत्रके र्हेज, र्श्वर्ण, गौ, अश्व, हज, पाहुका, आसन, धान्क, शाक ओ चन्न धान करिग्रा अत्रत्र प्रीति उँगपादन करिवे; ना पात्रिले हज पाहुका निवे; अश्वठः शाक निवे । २४६ ।

ENGLISH.—He should minister to the satisfaction of his preceptor by giving him rice-field, gold; cow, horse, umbrella and shoe, seat or stool, paddy, vegetables and cloths. (246).

आचार्य्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिच्छे वा गुरुवद्वृत्तिमाशरेत् ॥ २४७ ॥

PROSE.—आचार्यं खलु मृते (सति) गृह्यान्विते गुरुपुत्रे गुरुदारि सपिण्डे वा गुरुवद्वहतिं चाचरेत् ॥ २४७ ॥

KULLUKA.—नैष्ठिकस्यावसुपदेशः आचार्यं इति । आचार्यं मृते तत्पुत्रे निद्यादिगृह्युक्ते तदभावे गुरुपत्न्यां तदभावे गुरोःसपिण्डे पितृव्यादी गुरुवत् शशुषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

GRAMMAR.—1. आचार्यं भावे समसौ । 2. गृह्येरेन्वितः गृह्यान्वितः तस्मिन् । 3. गुरोः दारः गुरुदारः तस्मिन् । दाराद्यतलाजाम्नां बहुत्वञ्च इति बहुत्वमपि चतिकात्मम् । 4. सपिण्डे समानः पिण्डो यस्य इति सपिण्डः तस्मिन् गुरोः इत्यन्तः । सपिण्डशब्दो रुद्रः ।

Change of voice.—गुरुवद्वहतिः आचर्येत् ॥ २४७ ॥

BENGALI.—आचार्येण मृत्यु इत्येते षण्णुक् षण्णुक् कि षण्णुक्, कि षण्णुक्, कि षण्णुक् कि षण्णुक् इति षण्णुक् आचरण करिषे ॥ २४७ ॥

ENGLISH.—When the Acharyya or preceptor is dead, the pupil should adopt the same course of conduct towards the well-qualified son of his preceptor, the wife of the preceptor, or the *sapinda* (a kinsman connected by the offering of the rice-ball or *pinda*) of his preceptor as towards his preceptor. (247).

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

PROSE.—एतेषु अविद्यमानेषु (अग्नेः समीपे) स्थानासनविहारवान् अग्निशुश्रूषां प्रयुञ्जानः आत्मनः देहं साधयेत् ॥ २४८ ॥

KULLUKA.—एतेष्विति । एतेषु त्रिषु अविद्यमानेषु सततमाचार्यस्त्वैवाग्नेः समीपे स्थानासनविहारैः साधंभ्रातरादी समिहोमादिना अग्नेः शुश्रूषां कुर्वन् आत्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्रामिद्योग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

GRAMMAR.—1. एतेषु भावे समसौ । 2. स्थानञ्च आसनञ्च विहारञ्च स्थानासनविहाराः ततः मनुप् । 3. अग्नेः शुश्रूषा ताम् । Acc. of प्रयुञ्जानः । 4. प्रयुञ्जानः प्र-युञ्ज कर्त्तरि श्यत् । 5. देहम् Acc. of साधयेत् । 6. साधयेत् सिध्—सिध् + यात् ।

Change of voice.—स्थानासनविहारवता...प्रयुञ्जानेन देहः साधयेत् ॥ २४८ ॥

BENGALI.—ये सकल वाक्कि ना वाकिये नैष्ठिक उच्यन्ते षण्णुक् अग्निशुश्रूषे

অবস্থান, উপবেশন ও বিহরণ করিয়া অগ্নির গুচ্ছের করিতে করিতে নিজ দেহাবচ্ছিন্ন
কৌকে ব্রহ্মপ্রাপ্তির যোগা করিবে ॥ ২৪৮ ॥

ENGLISH.—In the absence of these, the pupil should take to a
careful service and worship of the fires of his preceptor, by staying
and sitting near and walking about them and (in this manner) should
make his body fit for (absorption into the Brahman). (248).

एवंचरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविभ्रुतः ।

स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेद्दुजायते पुनः ॥ २४८ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

PROSE.—য: বিপ্র: एवं অবিভ্রুত: ব্রহ্মচর্য্যং চরতি স: উত্তমং স্থানং গচ্ছতি ন
চ হুৎ পুন: জায়তে ॥ ২৪৮ ॥

KULLUKA.—এবচ্চরতীতি । যা সনাতী: শরীরস্থিত্যনেন যাবজ্জীবনমাচার্য্য-
শ্রুত্বা মৌখিকচরণং ফলসুক্ৰম্ । ইদানীমাচার্য্যে হৃতেঽপি এষমিত্যননরোকবিধিনা
যাচার্য্যপুত্রাদীনামপ্যপিপর্য্যন্তানাং শ্রুত্বকো যো নৈহিকো ব্রহ্মচর্য্যমস্থষ্টিতব্রতী: স-
তিষ্ঠতি স উত্তমস্থানং ব্রহ্মস্থান্যনিকলয়লক্ষণং প্রাপ্নোতি ন চেহ সংসারে কার্য্য-
বছাদতৃপ্তিঁ লভতে ॥ ২৪৮ ॥

इति कुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्षमुक्तावल्यां भृगुप्रोक्तायां द्वितीयोऽध्यायः ।

GRAMMAR.—1. अविभ्रुतः न विभ्रुतः । प्र + क्त । 2. ब्रह्मचर्य्यम् Acc. of
चरति । चर + जत् चर्य्यम् भावे । ब्रह्मचः चर्य्यम् ब्रह्मचर्य्यम् । 3. जायते—जल
लट् ति ।

Change of voice.—যেই বিপ্রঃ অবিভ্রুতেন ব্রহ্মচর্য্যং চর্য্যতে তেই উত্তমং স্থানং
গচ্ছতে ইহ ন জন্মতে (জায়তে বা) ॥ ২৪৮ ॥

BENGALI.—যে নৈহিক ব্রহ্মচারী এইরূপে অকৃতভাবে ব্রহ্মচর্য্য অনুষ্ঠান করে, সে
উত্তম স্থান অর্থাৎ ব্রহ্মে লয়প্রাপ্ত হয়, এই সংসারে সে আর পুনর্বার জন্মগ্রহণ করে
না ॥ ২৪৮ ॥

ENGLISH.—The Brahman, who observes the vow of religious
studentship in this manner, without deflecting from the proper
course, attains to an excellent state, and is not born again in this
world. (249).

RAMDHU NATH SAHAI